

Nørre Sandegård

Arkæologiske undersøgelser på Bornholm 1948-1952

Af C. J. BECKER

With a Summary in English

Historisk-filosofiske Skrifter **13**

Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab
The Royal Danish Academy of Sciences and Letters

Commissioner: Munksgaard · Copenhagen 1990

DET KONGELIGE DANSKE VIDENSKABERNES SELSKAB
udgiver følgende publikationsrækker:

THE ROYAL DANISH ACADEMY OF SCIENCES AND LETTERS
issues the following series of publications:

Bibliographical Abbreviation

Oversigt over Selskabets Virksomhed (8°) <i>(Annual in Danish)</i>	Overs. Dan. Vid. Selsk.
Historisk-filosofiske Meddelelser (8°)	Hist. Filos. Medd. Dan. Vid. Selsk.
Historisk-filosofiske Skrifter (4°) <i>(History, Philology, Philosophy, Archaeology, Art History)</i>	Hist. Filos. Skr. Dan. Vid. Selsk.
Matematisk-fysiske Meddelelser (8°) <i>(Mathematics, Physics, Chemistry, Astronomy, Geology)</i>	Mat. Fys. Medd. Dan. Vid. Selsk.
Biologiske Skrifter (4°) <i>(Botany, Zoology, General Biology)</i>	Biol. Skr. Dan. Vid. Selsk.

Selskabets sekretariat og postadresse
The address of the Academy is:

*Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab,
H. C. Andersens Boulevard 35
DK-1553 Copenhagen V.
Denmark.*

Selskabets kommissionær

The publications are sold by the agent of the Academy:

MUNKSGAARD EKSPORT- OG TIDSSKRIFTSERVICE/
MUNKSGAARD EXPORT AND SUBSCRIPTION SERVICE,
35, Nørre Søgade,
DK-1370 Copenhagen K,
Denmark.

Nørre Sandegård

Arkæologiske undersøgelser på Bornholm 1948-1952

Af C. J. BECKER

With a Summary in English

Historisk-filosofiske Skrifter **13**

Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab
The Royal Danish Academy of Sciences and Letters

Commissioner: Munksgaard · Copenhagen 1990

Abstract

Nørre Sandegård is a farm situated near the north-eastern coast of Bornholm. Excavations were started here with the purpose of finding Neolithic settlements but gave surprisingly several other results of local importance, e.g.: The two largest settlements of Early Maglemosian, the only known settlement of Late Maglemosian, Early Neolithic pottery of the same group as the Scanian Siretorp, the only known settlement here of the Swedish Battle-Axe culture, remnants of the earliest and largest low cairns from the Early Bronze Age, the first known cemetery of Late Bronze Age with cremation pits, a totally excavated Early Iron Age cemetery with 500 cremation pits and two important burials of the Late Migration Period.

Studies of the finds – based on the full publication – have added several informations to the prehistory of Bornholm. Thanks to the available raw material the Maglemose settlements show a special feature. During the Neolithic period Bornholm was culturally connected with Scania; during the Early Iron Age the connections were different, now towards the coastal areas south of the Baltic. The new Pre-Roman finds have resulted in a finer local chronology. The two Late Migration burials contained objects with close parallels in Western Europe, thus supporting the theory that the rich finds in this part of Bornholm could suggest the existence of an important trading-post here.

C. J. BECKER
Egernvej 23
DK-2000 Frederiksberg

Indhold

I. Indledning	7
Nørre Sandegård	8
Arkæologiske undersøgelser på Nr. Sandegård	8
II. Flint som redskabsmateriale i sten- og bronzealder med særligt hensyn til Bornholm	13
Sydskandinavien i almindelighed	13
Om flint i bornholmske fund	16
III. Mesolitisk tid	20
Bopladsernes placering i terrænet	21
Bopladserne på Nr. Sandegårds mark	22
Nr. Sandegård I	22
Nr. Sandegård II og IIa	24
Nr. Sandegård III	24
Nr. Sandegård IV	25
Nr. Sandegård V	25
Nr. Sandegård Va	26
Nr. Sandegårds bopladser af gruppe Melsted	26
Bopladsen af gruppe Sværdborg	35
Melsted- og Sværdborg-gruppernes placering inden for sydskandinavisk Maglemose-kultur	38
IV. Neolitisk tid	40
1. Siretorp-gruppen	41
Tidlig-neolitiske lokalgrupper i sydskandinavisk TRB-kultur	43
2. Virum-gruppen	44
3. Mellem-neolitisk TRB-keramik (periode I)	46
4. Grubekeramisk kultur	46
5. Stridsøkse-kultur	47
Sen-neolitisk kultur	50
Forskellige neolitiske redskaber	50
De neolitiske gruppers redskabsmateriale	52
Andre anlæg, antagelig fra yngre stenalder	53
Gruber med forkullede planterester	54

V. Bronzealder	58
Om de bornholmske røser	58
Røser fra ældre bronzealder	58
Yngre bronzealders grave med rene brændte ben	62
Urnebrandgruber og brandpletter fra per. VI	64
Bopladsrester fra ældre og yngre bronzealder	65
Bopladskeramik	66
Fund af flint fra bronzealder	67
VI. Ældre jernalder	68
Jernalderens brandpletter	68
Brandpletternes datering	76
Yngre førromersk jernalder-keramik fra Nr. Sandegård og andre pladser ...	76
Brandpletterne på Nr. Sandegård. De fire faser	80
Relativ datering af de fire faser	82
Nr. Sandegård-pladsens topografi	84
Yngre førromersk jernalder på Bornholm i forhold til tilgrænsende om-	
råder	86
Bornholms kontakter i yngre førromersk jernalder	89
Samfundet bag gravpladserne fra Nr. Sandegård	92
VII. Yngre jernalder	95
Grav 33	95
Grav Vedel 36	96
Grav 397	96
Grav 426	98
Gravformen	99
Perlesmykkerne i gravene 397 og 426	100
Bronzedåsen fra grav 426	102
Tekstil-rester fra gravene 397 og 426	106
Toilet-garnituret fra grav 426	109
VIII. Grave fra nyere tid	115
Tillæg I. Brandplet S. 1 fra pladsen »Nr. Sandegård Vest«	116
Tillæg II. Gravpladsen ved Tofte, Klemensker sogn	116
Tillæg III. Bornholmske bæltehager fra førromersk jernalder	119
Tillæg IV. Fremmede bæltebeslag og smykker i førromersk tid på Bornholm	124
A. Svenske bæltégarniturer	124
B. Nåle, ringe og andre smykker	126
Litteratur	130
English Summary	135
Planche 1-54	145

Forord

De her publicerede udgravninger på Nørre Sandegårds mark i Østerlarsker sogn, Bornholms Øster herred, begyndte 1948 som et af Nationalmuseets forsknings-projekter og havde som formål at finde neolitiske bopladser, et dengang forsømt område her. Den første kampagne bragte to vigtige resultater, men inden for helt andre perioder, tidlig mesolitikum og ældre jernalder, hvorfor det blev besluttet at prioritere især den sidstnævnte højere. Dette skete gennem nye undersøgelser i 1950 og 51, hvor der kom flere nye og overraskende fund for dagen – herunder omsider rester af keramikførende neolitiske bopladser.

Selv om et par af de vigtigste resultater snart efter blev publiceret, var det planen at fremlægge alle fund i de nærmest følgende år, men arbejdet måtte lægges til side på grund af mine forøgede tjenstlige pligter og nye forskningsopgaver. Først henved 30 år senere, ved min pensionering, er det blevet genoptaget. Udarbejdelsen af den nu foreliggende publikation falder således i to helt adskilte perioder. Den herved opståede – og uheldige – forsinkelse kan til en vis grad siges at være opvejet af en fornyet gennemarbejdning (med måske lidt større personlig erfaring) og ikke mindst gennem en hel generations forskning inden for de mange aktuelle områder fra både danske og udenlandske kolleger.

Ved arbejdets afslutning bør der rettes en varm tak til personer og institutioner, der på forskellig måde har ydet mig betydelig hjælp dels ved fundets udgravning og behandling, dels ved publikationen. Ejeren af Sandegård, afd. gårdejer Johan Grønbech, gav beredvilligt tilladelse til de gentagne gravninger. Bornholms Museum ydede både ved undersøgelsen og især de to faser af fundets behandling på mange måder stor hjælp. I første omgang har jeg personligt kunnet takke den daværende le-

der, afd. lektor Aage J. Davidsen, og nu ved den endelige behandling har museumsinspektør, mag. art. Margrethe Watt, ikke blot hjulpet mig på talrige måder, men også stillet upubliceret materiale til min rådighed.

Selve udgravningerne blev foretaget og bekostet af Nationalmuseets I Afdeling, ligesom den langvarige konservering blev foretaget på museet. Blandt medarbejderne her har jeg særlig grund til at minde afd. konservator Børge Brorson Christensen, der bl.a. brugte megen tid og teknisk dygtighed på vigtige genstande fra de to yngre jernalders grave. Ved registrering og katalogisering af materialet som forberedelse til publikationen ydede daværende stud. mag., nu forskningsbibliotekar, mag.art. Eva Ørsnes et stort arbejde, og ved den praktiske tilrettelæggelse af publikationen – især de mange plancher – må jeg rette en særlig tak til stud.mag. Christian Adamsen samt til stud. mag. Kit Fabricius.

Bogens illustrationer er fremstillet af en række medarbejdere, som det er angivet ved de enkelte billeder. De fleste plancher skyldes maleren Henning Ørsnes (HØ), de mesolitiske dog henholdsvis universitetslektor, mag.art. Erik Brinch Petersen (EBP) og Børge Brorson Christensen (BBC). Et flertal af kort og planer skyldes dels afd. overtopograf E. Lauersen (EL), dels stud.mag. Alice Lundgren (AL). Fotografier af oldsager er fotograf Lenart Larsens værk (LL).

Fra Carlsbergfondet har jeg både i publikationsarbejdets første og anden fase modtaget betydelige bevillinger til medhjælp og fremstilling af illustrationerne. Statens Humanistiske Forskningsråd har bekostet oversættelsen af det engelske resumé, udført af Mrs. Jennifer Paris, Pumpsaint, Wales.

København, august 1989

Carl Johan Becker

I. Indledning

Bornholm har som bekendt en særstilling inden for dansk arkæologi, i dag som før mere end hundrede år siden. Forskningen har følt sit ansvar for øens talrige og særprægede oldtidsminder allerede i første halvdel af det 19. århundrede. Alligevel blev det to tilfældigheder, der gjorde Bornholms fortid særlig kendt herhjemme som internationalt.

Den første af dem er ofte omtalt, nemlig at Emil Vedel 1866 udnævntes til amtmand over Bornholms Amt. Han blev fascineret af øens natur og især dens oldtidsminder, skønt han – efter egne oplysninger – ikke tidligere havde haft antikvariske interesser. Året efter foretog han enkelte udgravninger, fra starten af i nært samarbejde med bl.a. lærer J. A. Jørgensen, Ibsker, der få år tidligere havde fået embede her. Det er en nærliggende tanke, at Vedel enten har kendt Jørgensen eller været opmærksom på ham, medens han var departementschef for Ministeriet Slesvig, eller da han 1864 blev betroet en vigtig post, dengang den danske administration måtte afvikles efter tabet af landsdelen; Jørgensen havde nemlig været lærer ved Stenbjerg skole i Slesvig, men var lige efter krigen blevet afskediget af prøjserne.

Det var især de uanseelige brandpletter, der havde fanget Vedels opmærksomhed, da de tilmed i hundredvis blev ødelagt ved opdyrkning og grusgravning. Opgaven var meget omfattende, hvis den skulle give resultater; Jørgensen fik derfor allerede det første år betroet selvstændige undersøgelser af vigtige pladser. På ganske få år lykkedes det Vedel at skaffe sig et sikkert overblik over brandpletterne, deres alder og betydning for hele Nordens ældre jernalder, hvad hans udførlige afhandlinger dokumenterer (Vedel 1870, 1872 og 1873). Både i samtid og i dag er Vedels beundringsværdige resultater vurderet efter fortjeneste (senest Gräslund 1974).

Der er ovenfor talt om to tilfældige, men afgørende begivenheder i forbindelse med Vedels arkæologiske indsats på Bornholm; den anden synes ikke bemærket. Der går ingen direkte linie fra udforskningen af brandpletterne og til Vedels hovedværk, de to store monografier (Vedel 1886 og 1897), og dermed undersøgelserne og publikationen af de vigtigste gravfelter fra yngre jernalder.

Allerede 1871 får Vedel et nyt embede som amtmand over Sorø Amt. Efter oplysning i hans selvbiografi (1906, 66) søger han at gentage sin arkæologiske virksomhed på Sjælland, men opdager snart, at der slet ikke er de samme muligheder. Derfor vender han tilbage til Bornholms forhistorie og påny i nært samarbejde med J. A. Jørgensen. Denne får af praktiske årsager endnu større ansvar end i første omgang, og mange af de omfattende undersøgelser af især den yngre jernalders grave foretager Jørgensen på egen hånd gennem den sidste halvdel af 1870'erne og frem til århundredskiftet. Ganske vist bliver særlig vigtige anlæg først undersøgt, når Vedel kunne være til stede. Men dette skete (i hvert fald gennem den sidste del af 80'erne) kun hvert andet år (brev af 13. nov. 1885, trykt i *Bornholmske Samlinger* XIV, 1922, 141). Disse oplysninger har også betydning for vurderingen af de ældre udgravninger på Nr. Sandegård, selv om den er ringe. Men de er medtaget, fordi de har en vis forskningshistorisk interesse ved en kritisk vurdering af de bornholmske udgravninger, især fra 1871 og frem til slutningen af 90'erne. Vedel var en fin iagttagende og sørgede for omhyggelige beskrivelser af sine egne gravninger (se bl.a. Klindt-Jensen 1975, 79 f.). De samme udtryk kan næppe bruges om Jørgensens omfattende aktivitet i marken, hvad Nationalmuseets arkiver belyser tydeligere end Vedels altid loyale omtale i publikationerne.

Nørre Sandegård

Nr. Sandegård – mere korrekt: Sandegård, 6. selvejergård i Østerlarsker sogn – er en af de lokaliteter, som allerede i forrige århundrede blev kendt for rige oldtidsfund (Vedel 1897). Den ligger ved kysten mellem Gudhjem og Svaneke i den frugtbare zone langs øens nordøst-kyst. Historisk kan den følges tilbage til de første registreringer af jordfordelingen i det 17. århundrede; i lighed med de fleste af øens dengang omtalte gårde har den antagelig haft samme placering og areal lige siden tidlig middelalder.

Her i kystegnen har gården selv været placeret højt i terrænet og med et godt overblik over Østersøen; dens marker har bl.a. omfattet et areal helt ned til kysten, og har mod sydøst haft Kobbe Å som naturlig grænse (fig. 1). Største parten af gårdens jord er frugtbar moræneler, der dog halvvejs ned ad det skrånende terræn har været afbrudt af en zone med morænesand for helt nede ved kysten at overgå i sand- og grusbund fra sen- og postglaciale strandaflejringer. Det sidstnævnte område må have været særlig velegnet til bosættelse gennem sten- og bronzealder, for det har gang på gang været opsøgt i kortere eller længere tid, medens det gennem hele jernalderen har været et marginalområde; det har bl.a. været anvendt som plads for talrige grave og gravfelter, hørende til de bosteder, der må være flyttet til højere liggende områder på stedet. Endnu et naturligt forhold kan have været medvirkende til de talrige bosættelser gennem oldtidens første årtusinder, nemlig den gode sandstrand, der i dag findes på en ca. 150 m lang strækning lige nordvest for Kobbe-åens udløb. At dømme efter stedets sen- og postglaciale strandaflejringer (der som følge af landhævninger siden da nu ligger et stykke fra nutidens kystlinie) har der her gennem årtusinder været et af de små arealer med sand, der med mellemrum træffes langs den ellers klippefyldte og utilgængelige kyst. Ved disse sandstrande har det været muligt at lande med mindre fartøjer, dvs. ikke blot sten- og bronzealderens endnu dårligt kendte både, men jernalderens også større fartøjer; efter vor viden i dag var disse helt frem til vikingetid beregnet til landing direkte på en jævn strand. Denne sand-

strand kan have haft betydning ikke alene for oldtidens bosættelser ved Nr. Sandegård, men for et større, endnu ubestemt område, som hidtil ikke har været genstand for mere omfattende, arkæologiske undersøgelser.

Arkæologiske undersøgelser på Nr. Sandegård

Ældre udgravninger

Ved en redegørelse for forfatterens undersøgelser 1948-52 er det nødvendigt at give en oversigt over alle tidligere udgravninger, fordi en række nye resultater kun eller bedst kan forstås med kendskab til ældre fund og iagttagelser. Det er dog rimeligt kun at omtale, hvad der er gjort af fund på markerne mellem gården og stranden, og fortrinsvis indtil den nuværende landevej Gudhjem-Svaneke, dvs. til pladsen for de nye udgravninger.

I de senere år af Emil Vedels systematiske studier over Bornholms oldtid koncentrerede han og især hans energiske medarbejder, lærer J. A. Jørgensen, Ibsker, som nævnt arbejdet om grave fra yngre jernalder. I løbet af 1880'erne blev deres opmærksomhed bl.a. rettet mod kyststrækningen fra Gudhjem til Saltuna, efter at der her var fremkommet påfaldende mange og rige fund ved markarbejde og tilfældige gravninger. De første resultater af mere regulære udgravninger nåede at komme med i Vedels bog 1886, med de fleste og vigtigste må søges i hans »Efterskrift« 1897. Fra Nr. Sandegårds område er publiceret en plan (1897, 140), efter at den såkaldte strandlod (dvs. arealet mellem »strandvejen«, nu landevejen Gudhjem-Svaneke og kysten) gav talrige gravfund fra yngre romertid til og med vikingetid. Alle anlæg fik ligesom fund fra nabolodderne fællesnavnet »Kobbe Aa«, en betegnelse der bør bibeholdes. Sydvest for den omtalte vej blev gjort enkelte fund på »Nørre Sandegaards Agerjord«, dvs. det område, hvor udgravningerne 1948-52 fandt sted. De anlæg, der blev publiceret herfra (Vedel 1897, 143: »Kobbe Aa nr. 33-36«), er i det foreliggende arbejde omdøbt til »Nørre Sandegård V. 33-36« (idet V. = Vedel), bl.a. fordi nogle af

Fig. 1. Udsigt over den sen-glaciale strandterrasse på Nr. Sandegård, pladsen for udgravningerne 1948-52, set fra vest. Der arbejdes omkring den mesolitiske boplads III. I baggrunden ses træerne langs Kobbe Å. (CJB fot.).

dem i dag må tolkes anderledes end før. Anlæg V. 34-36 blev undersøgt 1888, men der foreligger kun gode oplysninger om fundene fra bronzealder og germansk jernalder; en række stenlægninger med bl.a. spor efter neolitisk bosættelse og et antal brandpletter blev nok registreret, men ikke nærmere undersøgt eller omtalt. Kun nogle prøver på stenalderkeramik herfra er i dag bevaret.

1901 foretog Vedel med bistand af Jørgensen endnu en gravning lidt højere oppe på marken, hvorfra fund og en udførlig rapport findes på Nationalmuseet (nr. C. 10265-99). Beretningen om denne, vistnok Vedels sidste gravning på Bornholm er aldrig publiceret, selv om enkelte fund er omtalt og afbildet i senere litteratur (eks. Arwidsson 1942, fig. 78-82. – Ørsnes 1966, 215, fund BO, 21). Inden for

samme område traf man ved markarbejde i 1986 på flere grave, hvorefter Bornholms Museum i 1986 og 1987 fik mulighed for en større udgravning af bl.a. talrige rigt udstyrede grave fra germansk jernalder. Dette område vil i det følgende blive betegnet »Nr. Sandegård Vest« og der forberedes en samlet fremlæggelse af de vigtigste fund. Takket være udgravningslederen, mag.art. Lars Jørgensen, har jeg haft adgang til både at besøge pladsen og se materialet herfra, men den vil nedenfor kun blive nævnt enkelte steder, hvor det er nødvendigt for en forståelse af visse problemer i forbindelse med gravningerne 1948-52.

Nr. Sandegård Vest (se fig. 4) er således ikke nogen ny lokalitet. Vedel indmålte den 1901 i forhold til endnu eksisterende veje og kunne ikke blot korrigere beliggenheden af en rig kvindegrav (7. årh.) fundet i 1884 (Vedel 1886, 376, nr. 22 = 1897, 143, her Kobbe Aa 33), som hørende til samme plads. Der blev også skabt sikkerhed for, at Vedels gravning 1901 og de mange fund fra 1986-87 (samt

enkelte tidligere opsamlede fund) udgør én lokalitet. Endelig kunne man nu placere en isoleret brandplet fra ældre romertid fundet ved rekognoscering 1951 (nedenfor Tillæg I) som hørende til pladsen. Ved undersøgelserne i 1987 blev det ved søgegrøfter konstateret, at der ikke synes at ligge grave i området mellem Nr. Sandegård Vest og pladsen fra 1948-52, skønt afstanden mellem dem kun er ca. 120 m, og der begge steder er fundet anlæg både fra ældre romertid og germansk jernalder.

I 1916 (eller kort forinden) overdrog den daværende ejer af gården, sandemand (sognefoged) Julius Grønbech, en samling oldsager fra sine marker til Bornholms Museum (mus. nr. 1804-21). Tre fragmenterede lerkar herfra tilhørende den neolitiske stridsøksekultur har særlig interesse, da de blev emne for en forskningshistorisk vigtig afhandling af den svenske arkæolog Otto Frödin. Skønt dens titel er beskeden (Frödin 1916), gjorde forfatteren ikke blot opmærksom på de inden for dansk stenalder hidtil ukendte lerkar, men skitserede som den første eksistensen af den svensk-norske stridsøksekultur. Skønt afhandlingen byggede på omhyggelige lokale studier, er det nødvendigt at verificere nogle af dens oplysninger, for de har betydning dels for de neolitiske fund fra 1948-52 dels for andres referater af Frödins oplysninger.

Frödins behandling af den omtalte keramik bygger både på Bornholms Museums protokol, på samtale med lodsejeren (Grønbech), besøg på fundpladsen og oplysninger via gårdejer Hans Anker, Stangegård i Klemensker; sidstnævnte skulle have været nærværende, da fundene ifølge Frödin blev gjort ved markarbejde »10-15 år« tidligere. Frödin kan i sin redegørelse ikke få nogle af oplysningerne til at stemme overens. Tilsyneladende er der tale om uvæsentlige enkeltheder, men de er vigtige for de nye fund; nu kan alle tråde redes ud, og de ældre fund placeres sikkert i forhold til gravningerne 1948-52.

Ovennævnte Hans Anker var medlem af Bornholms Museums bestyrelse omkring århundredskiftet og efterlod sig et større manuskript om sine ar-

kæologiske foretagender. Først for få år siden blev det fundet i museets arkiv. Det er af stor værdi for en række af hans aktiviteter og viser Anker som en kyndig og pålidelig iagttager. Således kan det nu dokumenteres, at flertallet af de omtalte fund fra Nr. Sandegård ikke stammer fra markarbejde, men fra regulære gravninger i oktober og november 1902, foretaget af Anker sammen med lodsejeren. Selvom oplysningerne i dag kan forekomme summariske, betegner de en sikrere kilde end museumsprotokollens oplysninger, og de er ledsaget af en skitse over området, hvor hans gravninger og markens afgrænsning mod landevejen og Kobbé å er angivet.

Ankers optegnelser giver også sikker besked om de ca. 28 førromerske brandpletter, han har udgravet; de svarer i beliggenhed og antal til det område med tidligere gennemgravede pletter, der i 1950 fandtes i felterne XII og XIV. Den af Frödin omtalte mørke plet i marken var endnu synlig ved mit besøg på stedet i 1947; den skyldes fyld fra disse brandpletter og er ikke spor efter et neolitisk kulturlag.

Under betegnelsen »ældre udgravninger« bør nævnes, at den tidligere »strandvej« fra Gudhjem til Svaneke omkring 1935 blev udbygget til en moderne landevej, hvorved der på begge sider af Kobbé Å blev foretaget store afgravninger; ud for Nr. Sandegård er således fjernet mindst 16 meter af gårdens marker, uden der er meddelt noget om oldtidsfund til Bornholms Museum eller Nationalmuseet. Vigtige fund fra især de neolitiske bopladslag må være gået tabt ved den lejlighed, og det er en ringe trøst, at det samme kan have været tilfældet for næsten hele kyststrækningen Melsted-Saltuna, der at dømme efter ældre fund har været særlig rig på anlæg fra alle dele af oldtiden.

Udgravningerne 1948-52

De nedenfor beskrevne undersøgelser var et led i Nationalmuseets ønske om påny at interessere sig for Bornholms oldtid, efter at Vedels omfattende undersøgelser havde bevirket, at man i mange år

regnede øen for så vel udforsket, at man burde koncentrere sig om opgaver andetsteds i landet. I løbet af 1920'erne og 30'erne blev således planlagt bl.a. undersøgelser af de bornholmske megalitgrave; der gennemførtes en række udgravninger, hvoraf flere blev publiceret. På den tid havde Bornholm Museum hverken mandskab eller midler til selvstændige udgravninger. I krigsårene hvilede arbejdet, men 1948 startede hele to uafhængige projekter, dels (dåværende) mag.art. Ole Klindt-Jensens mange udgravninger af jernalderens gravfelter og boplads-er og dels en mere beskedne undersøgelse af stenalderpladser, som jeg selv fik mulighed for at påbegynde.

I 1947 fremsatte jeg forslag om at foretage en orienterende udgravning på Nr. Sandegård i håb om at finde frem til keramikførende stenalderboplads-er. Allerede Vedel havde jo ved sine gravninger efter fund fra yngre jernalder truffet på kulturlag med flint og skår (Vedel 1897, 143), og senere blev de allerede omtalte lerkar fra stridsøksekulturen publiceret (Frödin 1916). Hertil kom, at jeg i sommeren 1947 besøgte stedet og havde lagt mærke til samme mørkfarvede plet på marken, som Frödin omtaler.

Efter at Nationalmuseet havde godkendt forslaget og lodsjeren givet tilladelse, blev der foretaget en udgravning i godt 14 dage i slutningen af september og begyndelsen af oktober 1948. Der blev først lagt en række 1 m² store prøvehuller langs markens grænse mod landevejen, hvorved vi fandt et righoldigt kulturlag fra mesolitisk tid. Det blev nærmere undersøgt og resultatet blev den hidtil største boplads fra Maglemosekultur på Bornholm (nedenfor Boplads I).

Under arbejdet blev der truffet på to brandpletter fra ældre jernalder. Da de gamle undersøgelser omtalte tilsvarende fund, blev der i de sidste dage lagt en række prøvegrøfter længere inde på marken, og herved dukkede et større antal endnu uskadte brandpletter fra førromersk tid frem. Men de eftersøgte neolitiske fund indskrænkede sig til få og spredte rester fra et eller flere kulturlag.

Hele undersøgelsen var som nævnt en projekt-

gravning med det formål at finde frem til fund, der kunne give nye oplysninger om øens fortid. Den mesolitiske boplads var et godt resultat, men tilstedeværelse af en måske større gravplads med brandpletter var ikke mindre vigtig, da der siden århundredskiftet ikke var foretaget undersøgelser af de fra Vedels tid så velkendte gravfelter. Derfor godkendte Nationalmuseet, at udgravningerne fortsattes med det ændrede formål at undersøge jernaldergravpladsen. 1949 kunne der ikke graves på grund af markens dyrkning, men 1950 og 1951 foretoges mere omfattende udgravninger med lige så gode resultater som i 1948 (og med anlæg fra bronzealder og yngre germansk tid i tilgift). Året efter blev de suppleret med en ganske kortvarig undersøgelse i den østlige del af pladsen, da man i 1951 var nødt til at stoppe, inden en rimelig afslutning af gravningens formål kunne siges at være nået. I alt er ved disse undersøgelser udgravet ca. 1.700 m².

Udgravningernes metode må kort omtales. Det var dengang – som i dag – indlysende, at enhver arkæologisk undersøgelse må afpasses objektets art og den tid, der er afsat til en mulig færdiggørelse. Således blev den mesolitiske plads i 1948 udgravet på traditionel vis, dvs. i felter på 1 m² og i lag af en tykkelse, der enten bestemtes af den lokale stratigrafi eller tidligere forstyrrelser. Da kulturlaget bestod af sand, blev hvert lag efter udgravningen kastet gennem et sold. Samtlige kulturrester blev indsamlet og medtaget til museet (i stedet for som dengang endnu sædvanligt sorteret på pladsen, hvorefter flintaffald (og ikke erkendte redskaber) blev efterladt her).

Da gravningen fra 1950 skiftede formål, og da det var vigtigt at foretage en så fuldstændig undersøgelse af hele pladsen som muligt, blev området opdelt i større rektangulære felter, f.eks. 5×10 meter store. Efter at muldlaget var fjernet med håndkraft, tegnede brandpletter og andre anlæg sig klart mod det underliggende lyse sand. De blev indmålt og nummereret med arabertal – tal som er bibeholdt lige siden for at undgå fejl ved en måske mere logisk nymummerering – og udgravet af assistenterne eller mig selv. Herefter blev de øverste ca. 20 cm af »un-

dergrundens« sand gennemgravet med skovl, da det hurtigt viste sig, at der her kunne gemme sig tidligere oversete kulturrester, især ældre bopladspor. Den øverste del af sandet lige under pløjelaget viste sig ofte at have sløret ældre nedgravninger og andre oldtidsanlæg; de tegnede sig først klart i et lidt dybere niveau, en iagttagelse, der ved mine senere gravninger har vist sig særdeles vigtig; nyere naturvidenskabelige undersøgelser synes at vise, at »sløringen« er resultat af regnormes virksomhed.

De enkelte udgravningsfelter fra gravningerne 1950-52 har i det følgende beholdt deres oprindelige nummerering, dvs. med romertal, ligeledes i et for-

søg på at undgå fejl under den senere bearbejdelse. Numrene fremgår af de forskellige planer over udgravningerne.

De vigtigste resultater fra udgravningerne 1948-52 er forholdsvis hurtigt blevet fremlagt i foreløbige – af og til udførlige – artikler (Becker 1951 a og b, 1953 og 1962; jfr. Helbæk 1952 og Ramskou 1952). Det foreliggende arbejde bygger på en fornyet gennemgang af det samlede materiale, herunder flere fundgrupper, der hidtil ikke har været omtalt. Samtidig er det forsøgt at analysere forskellige problemer og deres betydning for Bornholms forhistorie – nationalt som internationalt.

II. Flint som redskabsmateriale i sten- og bronzealder med særligt hensyn til Bornholm

Sydsandinavien i almindelighed

Gennem hele nordisk stenalder (og til en vis grad bronzealder) er et nærmere kendskab til de forskellige flinttyper og deres forekomster af afgørende betydning for en vurdering af de enkelte kulturgruppers redskabsinventar; det kan desuden illustrere gruppernes kontakter med andre egne i det samlede nordiske område. Det gælder om at finde frem til praktiske muligheder for bestemmelse af dette råstof og affald fra dets forarbejdning alene gennem direkte iagttagelse, dvs. uden brug af naturvidenskabelige undersøgelser, som eksempelvis neutronaktiverings- og røntgenfluorescens-analyser, andre sporanalyser og bestemmelse af mikrofosiler. Ganske vist har man forsøgt sig eller er i gang med sådanne projekter især i England, Holland og Frankrig, men metoderne er kostbare og har hidtil kun ført til resultater af begrænset værdi for arkæologien (eks. bidrag i Weisgerber 1980, Engelen 1981, Craddock 1983). Forskningen inden for visse områder kunne også nævnes for danske flintsorter, men i modsætning til flere af de udenlandske har man her ikke interesseret sig for undersøgelser af direkte interesse for arkæologien.

Især i Sydsandinavien dominerer flint i en sådan grad inden for det arkæologiske fundstof, at man hidtil har måttet tage helt andre metoder til hjælp, dersom man ville udnytte råstofbestemmelserne. De forsøg, jeg hidtil har gjort gennem mere end 30 år (Becker 1951a, 1952, 1988), er baseret på tre grupper af iagttagelser, nemlig 1) indsamling og bestemmelse af flint fra faststående, primære aflejringer, som kunne være tilgængelige for oldtidens folk, 2) kendskab til sekundære forekomster, som især skyldes kvartærtidens gletschere og deres aflej-

ringer med materiale fra primære (eventuelt under-søiske) aflejringer, og 3) undersøgelse af forskelle i farve, struktur etc. på henholdsvis de primære forekomsters uskadede materiale og tilhugget flint, som den foreligger i fundene.

Det er kun forarbejdet flint, som arkæologerne normalt har at gøre med. Man skal her være opmærksom på rester af den oprindelige flintknolds skorpe (cortex), på selve flintens struktur og på dens farve.

Ved de nævnte, foreløbige bestemmelser af flinttyper i et arkæologisk materiale gælder følgende for skorpens udseende. Er den uskadt, kan der være tale om råstof fra flintminer eller indsamling direkte i f.eks. klinter med tilgængelige kridt- eller kalkaflejringer. Nogle flinttyper har som regel karakteristiske former for skorpe. Den kan således være ganske tynd og med tydelig afgrænsning mod den omgivende kalkbjergart; overfladen på sådanne skorper kan være glat eller ru (poret). I andre tilfælde findes en overgangszonzone mellem den rene flint og kalken eller kridtet; den kan bestå af mere eller mindre forkislet kalksten. Dersom skorpen er sekundært beskadiget, vil det i mange tilfælde være muligt at skelne morænetransporteret flint og stykker, der er indsamlet på en strand blandt andre rullede sten.

Vedrørende flintens struktur er det lettest at se på stykker, der ikke er stærkt patinerede eller afrundede ved transport i vand. Ved direkte iagttagelse er det kun muligt at skelne mellem blankt og mere eller mindre mat brud, dvs. overfladen på de tilhuggede stykker. Det er dette forhold, der ovenfor er kaldt for flintens »struktur«.

Endelig er flintens farve af vigtighed; der kan være afgørende forskelle på den primære flint og

materialet i fundene. Nogle forhold er velkendte; man kan således let se, om et stykke er ensfarvet, eller om det viser forskellige former for prikker, pletter eller striber. En særdeles velkendt farveændring af forarbejdet flint er den såkaldte patinering. Selv om flint er fin- eller krypto-krystallinsk og derfor kan optage stoffer fra sine omgivelser, således at overfladen kan farves hvid, blålig, rød eller gul, sker det kun i en tynd zone. Et tredje forhold er mindre kendt (og vistnok ikke beskrevet i mineralogisk litteratur). Specielt vil den nedenfor nævnte sjællandske senonflint¹ i mange tilfælde kunne affarves ved en proces, der består i, at et stykke flint, hvis skorpe er brudt, kan ændre farve fra den oprindelige sorte eller mørkegrå tone og blive meget lysere; stykkerne kan blive helt lysegrå og få en overfladisk lighed med helt andre flinttyper. Det er vigtigt, at en sådan affarvning ikke finder sted i en smal zone lige under den oprindelige knolds skorpe. Her ændres den oprindelige sorte eller meget mørkegrå farve ikke; overgangen til stykkets affarvede parti kan være markant (se fig. 2). Processen må i modsætning til patinering være sket indefra, dvs. fra kernen af flintknolden. En (personlig og ganske subjektiv) hypotese om årsagen er, at den kan have forbindelse med den langsomme, kemiske ændring af visse flinttyper fra opal- til kalcidonflint, startende indefra (jfr. Gry & Søndergaard 1958). Sagkyndige undersøgelser bør kunne løse dette problem.

I Sydsandinavien findes i faststående kridt- og kalkaflejringer seks forskellige typer af flint (fig. 2), der har været anvendt til redskaber gennem sten- og bronzealder. Områderne er vist på fig. 3, baseret på de danske og svenske geologiske kort over den prækvartære undergrund. Der er på kortet udeladt nogle større områder, som med sikkerhed har været utilgængelige for oldtidens mennesker. De vigtigste er senon-aflejringerne i det meste af Vendsyssel (nordligste Jylland) samt dele af den sjællandske øgruppe. På tilsvarende måde er visse områder med danien ikke medtaget, dels på de danske øer og dels i Skåne. I alle disse områder er de dækkende kvarter aflejringer meget tykke.

1. *Kristianstadflint* stammer fra senone aflejringer

i det østlige Skåne og de sydvestligste dele af Blekinge. Herfra og fra undersøiske forekomster er den transporteret mod vest, nordvest og nord under istidene (se bl.a. Lundegren 1934, 292, fig. 41). Flinten er hyppigst mørkegrå med mange hvide prikker; ensfarvet sort, grå eller brunlig flint forekommer dog på nogle lokaliteter (Lundegren 1934, 278). Skorpen er uregelmæssig, snart tynd og snart tykkere. Flinten har en mat struktur og egner sig dårligt til større redskaber, hvorfor den især er anvendt på bopladser, hvor der har været mangel på bedre kvaliteter af flint. Det kan nævnes, at jeg kun har set en enkelt neolitisk økse af kristianstadflint (Cederskiöld 1950, 363) og en halv snes små dolke eller ildsten fra Sydøstsverige (Becker 1952). I arkæologisk litteratur (især i Sverige) er denne type flint ofte omtalt.²

2. *Sjællandsk senonflint* forekommer i skrivekridt fra øvre senon (i nyere terminologi Maastrichtien) i det sydøstlige Danmark samt på og omkring Rügen. Sekundært findes den i ofte meget store kridtflager, der er gletschertransporteret til bl.a. det vestlige og sydlige Skåne og centrale dele af Sjælland samt i mindre blokke videre vestpå. Flere geologiske håndbøger angiver fortsat, at farven er sort, men det gælder kun små knolde og de ydre dele af større stykker. Ellers er farven mørke- til mellemgrå og kan vise større eller mindre lysere pletter. Af og til ses flere eller færre mørke bånd i denne flint (se f.eks. Danske Oldsager II, (1952), nr. 115); disse bånd er altid mere regelmæssige end i den kendte polske flint fra Krzemionki. – Sjællandsk senonflint var fortrinlig egnet til alle former for neolitiske redskaber. Det er som allerede nævnt denne type flint, der ofte affarves sekundært.

3. *Jysk senonflint* forekommer i skrivekridt i Nordjylland og har været tilgængelig i en zone fra Thy i nordvest til noget syd for Mariager fjord i sydøst (se fig. 3). Sekundært kan den findes i moræneaflejringer noget videre, indtil Midtjylland. Dog kan der træffes enkelte blokke langs Kattegats tidligere og nuværende kyster (muligvis transport med drivis). Farven er grå, oftest mørkegrå; denne type flint synes ikke at blive affarvet sekundært som den sjæl-

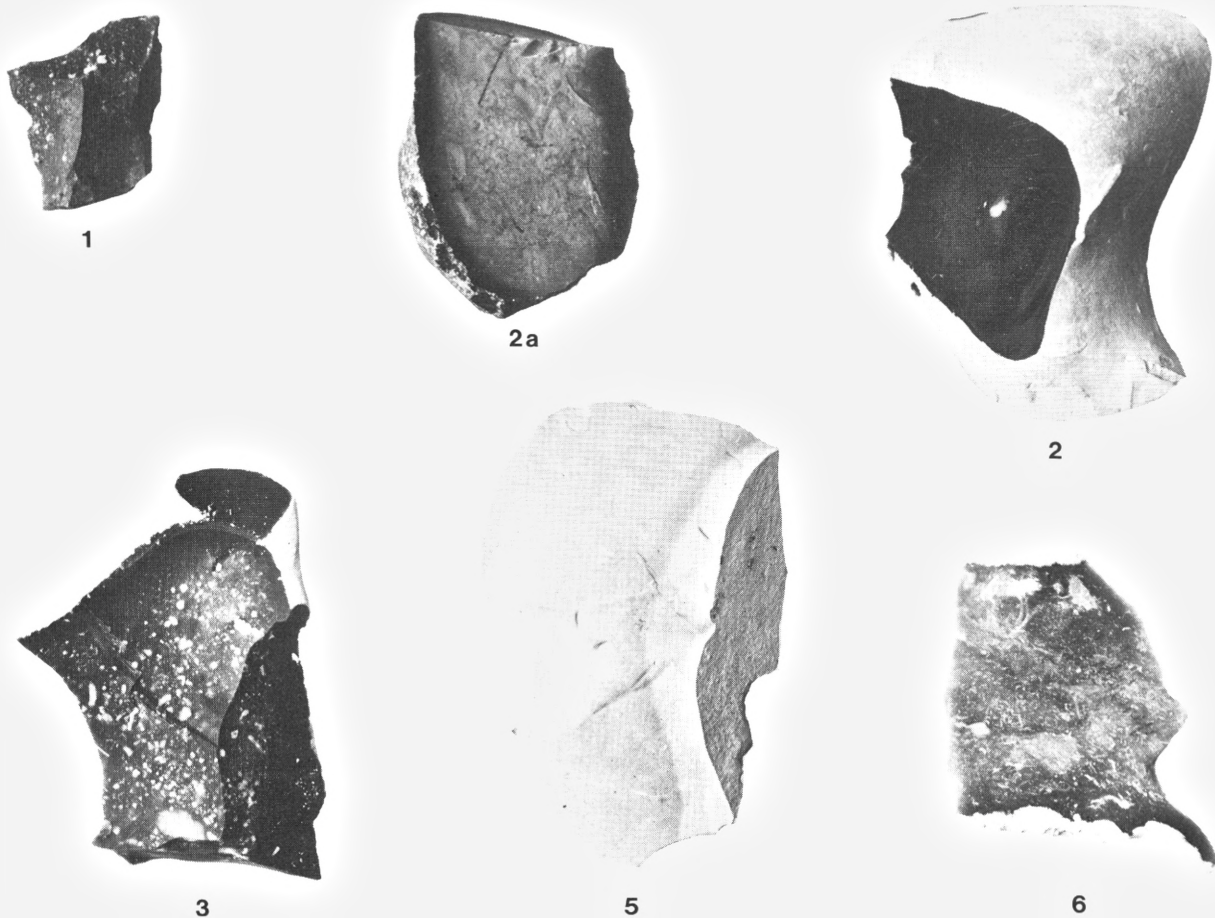

Fig. 2. De vigtigste flinttyper i Sydsandinavien. 1. Kristianstadflint (foroven oprindelig farve, nedre del let patineret). – 2. Sjællandsk senonflint (fra primær forekomst). – 2a. Samme, sekundært affarvet. – 3. Jysk senonflint, variant med prikker (primær). – 5. Mat daniensflint (primær). – 6. »Klar« daniensflint (primær). – Type 4 ikke afbildet, svarer til type 2. (LL fot.).

landske. I brud og struktur svarer den ellers til denne, men skorpen er forskellig. På den jyske flint er den ganske vist tynd og klart afgrænset, men overfladen er svagt poret eller porøs, hvorfor den kan fastholde lidt af det omgivende kridt selv efter lang tid, dvs. på redskaber i arkæologiske fund. Et særligt – og vigtigt – træk er, at nogle, men ikke alle nordjyske, primære forekomster indeholder flint med talrige, ganske små eller lidt større, hvide prik-

ker (fig. 2, 3). Overfladisk ligner de kristianstadflintens prikker, men de jyske er gennemgående mindre og mere regelmæssige i formen. Ved selvsyn er det muligt at skelne mellem farvningen på de to omtalte flinttyper, bortset fra at jysk senonflint har blankt brud, kristianstadflinten altid mat brud. Den jyske variant med prikker forekommer slet ikke inden for sjællandsk senonflint, hvad der er af stor betydning for studiet af human transporteret flint i visse afsnit af oldtiden (Becker 1952, 77 og 1988, 48).

4. *Senonflint af type Hov* er med sikkerhed kun lokaliseret til et lille område i Thy (fra lidt nord for Thisted til Hanstholm i nordvest). Den ligner (desværre) på alle felter den sjællandske senonflint med hensyn til farve, struktur, skorpe og kvalitet som

råstof til redskaber. Denne type har været udnyttet i neolitisk tid i storstilet minedrift (Becker 1980a).

5. *Mat daniensflint* er en let kendelig kalk-kalcedonflint, der findes faststående i Jylland, Østdanmark og Sydvestskåne, hvor daniens udgør de øverste prækvartære aflejringer. Farven er grå, ofte lysegrå. Strukturen er ensartet, selv i større blokke, og bruddet er udpræget mat, ofte nærmest ru. Typen er i mesolitisk og neolitisk tid anvendt til økser og lignende redskaber, men kan ikke bruges til skærende og stikkende genstande. I moræneaflejringer i det østlige Sydsandinavien forekommer tillige mat daniensflint (af og til med finere struktur); den må stamme fra kalkaflejringer i Pommeren eller snarere Østersøen her udfor.

6. »Klar« *daniensflint* udgør en heterogen og foreløbig vanskelig definerbar gruppe. Den forekommer faststående de samme steder som den matte type, i flere tilfælde endog på én og samme lokalitet. Mange aflejringer indeholder store mængder af den »klare« type. Farven er varierende, i regel grå fra ganske lyse til mørke toner. Skorpen er oftest uregelmæssig, snart tynd og snart sværere med forkislet overgang til den omgivende kalk. Den er således helt forskellig fra både sjællandsk og jysk senonflint på det område. I brud er flinten mat til klar, men meget sjældent så klar som ved de nævnte senontyper. I mange tilfælde kan det derfor være umuligt at skelne mellem »klar« daniensflint og senon-typerne, hvis man står over for små afslag uden bevaret rest af skorpe. De fleste forekomster af »klar« daniensflint egner sig kun dårligt eller slet ikke til større redskaber, da de på grund af uregelmæssigt brud ikke lader sig tildanne, men i mange tilfælde kan den bruges til skrabere og andre små genstande. Der er dog enkelte bedre kvaliteter af denne daniensflint, der er brugt til økser; her kan det være vanskeligt at skelne mellem daniens og senonflint med mattere brud, men den sidstnævnte er relativ sjælden.

Efter denne gennemgang af de sydsavniske flinttyper bør det understreges, at der i et arkæologisk materiale altid vil være en vis procent, hvor en sikker typebestemmelse ikke er mulig.

7. *Paleocæn kugleflint* er ikke fundet faststående, men bør medtages som type ved behandling af bornholmske og østskånske fund. Begrebet dækker ganske små, meget stærkt rullede stykker med en diameter på som regel 3-6 cm. Den (sekundære) skorpe er helt glat og brunlig til mørkegrå i farve (fig. 6). Hvis skorpen ikke er brudt, har flinten et blankt og regelmæssigt brud, svarende til de gode typer af senonflint, og farven er da lys- til mørkegrå. Denne karakteristiske type af kugleflint forekommer kun sekundært i moræneaflejringer over store områder, især det østlige Skåne og Bornholm samt dele af Nordtyskland og Polen, ja i enkelte eksemplarer længere vestpå. K. A. Grönwall har studeret den (Grönwall 1912, 1916; jfr. Ekström 1936) og antager, at den stammer fra et paleocænt kyst-konglomerat, der har været rigt på sådan flint; denne kommer oprindeligt fra nedbrudte kalkaflejringer. Det sekundære konglomerat formodes at have været dannet et sted på Østersøens bund øst eller nordøst for Bornholm, hvorfra materialet så er gletschertransporteret langt omkring. I det følgende vil denne type flint blot blive betegnet som (lokal) kugleflint.

Om flint i bornholmske fund

For en vurdering af redskabsinventaret på de bornholmske bopladser spiller bestemmelsen af flinttyper en særlig rolle. Ved gennemgang af materialet fra henholdsvis Maglemosekultur, forskellige neolitiske grupper og bronzealder vil der i det følgende blive givet supplerende oplysninger. Enkelte problemer af generel, lokal interesse bør dog nævnes her.

Flint som brugbart råmateriale til oldtidens redskaber findes ikke i faststående aflejringer på Bornholm, selv ikke i kalken ved Arnager (af coniacien alder). Alle lokalt tilgængelige typer af flint stammer fra kvartærtidens moræneaflejringer. Kristianstadflint og den lokale kugleflint har længe været kendt (Grönwall 1916), men det vil være nødvendigt at omtale forekomster af de to daniens typer (nr.

Fig. 3. Tilgængelige, primære forekomster af de i teksten omtalte flinttyper (jfr. også note 2 her). Signaturer: A. Kristianstad-området. – B. Øvrige senon-områder. – C. Danien-områder. – D. Sjællandsk senonflint, primære og (større) sekundære forekomster. – E. Hov-variant (senon). – F. Jysk senon, flint med prikker. – G. Jysk senon, flint uden prikker.

5 og 6), som især har betydning for Maglemosekulturens fund. I ældre arbejder om ledeblokke fra moræneaflejringer er der nævnt enkelte fossiler og bjergarter fra danien, men ikke flint (Grönwall 1916), samtidig med, at de oprindelige danien-aflejringer antagelig skulle søges i eller ud for (det davæ-

rende) Bagpommern. Ved fremlæggelse af de mesolitiske fund i 1951 henvendte jeg mig til Danmarks Geologiske Undersøgelse, og afdelingsgeolog Bent Søndergaard udtalte, at den matte flint uden tvivl var af samme art som de danienblokke, der var beskrevet fra østskånske moræneaflejringer. Senere er samme bjergart omtalt som redskabsmateriale (Wyszomirska 1988 b m.fl.) og betegnet som »baltisk« flint. Ved min systematiske indsamling af sydsjandnaviske flintprøver har det vist sig, at disse bornholmske blokke hører til gruppen af mat danienflint, men at de har et finere brud end de faststæ-

ende danske og skånske forekomster og derfor er af bedre kvalitet som redskabsmateriale.

Med hensyn til typen »klar« danienflint må det efter bevaret skorpe på flintaffald fra Bornholm anses for sandsynligt, at der her foreligger danienflint. I lighed med de ovenfor omtalte ledeblokke af samme alder må også denne flint formodentlig være kommet med isen østfra. For begge typer flint gælder det, at der har været tale om ret små stykker (op til ca. 15 cm i diameter), hvis skorpe viser tydelige spor af morænetransport. Begge må da anses for lokalt forekommende, men de har været ret sjældne. En gennemgang af samtlige bornholmske fund fra Maglemosekultur har vist, at der med hensyn til de to danien-typer synes at være forskelle fra den ene boplads til den anden, dvs. at mulighederne for indsamling har været præget af tilfældige forekomster i de lokale moræneaflejringer.

Det er indirekte nævnt, at Maglemosekulturens folk ikke har haft mulighed for her at bruge sjællandsk senonflint. En undtagelse bør gentages (Becker 1951a, 115), da den illustrerer øens kulturelle isolation på dette tidspunkt. I 1951 blev også publiceret et omfattende fundstof, der var indsamlet af Holger Kapel på 16 bopladser langs Bagå og Muleby å på vestkysten nord for Hasle. Blandt materialet var en enkelt typisk mikroblok af sjællandsk senonflint, med delvis bevaret skorpe. Bestemmelsen bygger dels på flintens udseende, dels på forekomsten af bryozoa i skorpen; disse kunne bestemmes som værende fra etagen Maastricht (i ældre terminologi: senon) (Ole Berthelsen i Becker 1951a, 115). Stykkets skorpe viser ikke tegn på rulning el-

ler morænetransport, hvorfor blokken må være kommet til Bornholm under særlige forhold, sandsynligvis med driviis vest eller sydvest fra. – I yngre perioder er al sjællandsk senonflint fra bornholmske fund importeret.

De foregående bemærkninger om flintbestemmelser ligger tilsyneladende i udkanten af publikationens emne, men er nødvendige som baggrund for spørgsmålet om råstoffer til en række redskaber fra Bornholms stenalder. Som nævnt i indledningen kan der i dag kun henvises til måske svagt dokumenterede oplysninger som støtte for arkæologisk set vigtige problemer. Det samme må gælde de efterhånden ikke så helt få arkæologiske afhandlinger om tilsvarende emner i det østlige Skåne, hvor råstof-situationen stort set ligner den bornholmske. Der skelnes her ofte kun mellem de to typer flint, der i 1938 blev defineret af K. Kjellmark (Bagge & Kjellmark 1939, 71), nemlig kristianstadflint og sydvestskånsk flint, der blev betegnet »Limhamnflint«. Kun i nogle af de seneste publikationer er tillige mat danien af »baltisk« type (eks. M. Larsson 1984, 11. – Wyszomirska 1988a, 83 f.) medtaget.

Betegnelsen »Limhamnflint« bør udgå af arkæologisk litteratur, da den kan give anledning til misforståelser. Den faststående kalk i og omkring Limhamn er danien, der indeholder såvel mat som »klar« danienflint, medens de postglaciale strandaflejringer sammesteds (især Järavallen) tillige indeholder store mængder af sjællandsk senonflint; denne er i udstrakt grad anvendt i mesolitisk og neolitisk tid.

1 I nyeste geologisk litteratur bør alderen på det danske skrivekridt betegnes som Maastrichtien, idet begrebet senon nu omfatter tre underliggende etager af kridtformationen; disse er yderst sjældent tilgængelige inden for det nuværende Danmark og er i øvrigt ikke flintførende. Det flintrige skrivekridt er i det foreliggende arbejde betegnet som værende af senon alder for at bruge samme terminologi som i de ældre arbejder om flintbestemmelser (Becker 1951a, 1952 og 1988) og i en enkelt nyere

håndbog (Danmarks Natur, bind 1, skema s. 31. København 1967). For henvisninger til ny geologisk litteratur af betydning for det foreliggende arbejde og for en kritisk gennemgang af kapitlet om flint takker jeg professor, dr.scient. Finn Surlyk.

2 Trods hyppig omtale af denne flinttype i arkæologisk litteratur findes påfaldende få eller ingen oplysninger om dens primære og sekundære forekomster her. På fig. 3 er på grundlag af Lundegrens afhandling (1934) markeret primære forekomster af

kalksand og skalgrus-kalk, hovedsagelig tilhørende Maastrichtien (hos Lundegren kaldet mucronata-horizonten) og de lidt ældre Campanien-lag. Kun de førstnævnte kan være flintførende, men forekomsten af flint er meget uregelmæssig, lige fra helt flintfri lag til hærde kalk, hvor der optræder flere horisonter med ofte store flintknolde (eks. Hanaskog, Lundegren 1934, 180). Løse blokke af kristianstadflint kan desuden træffes i morænen i en zone nord og nord-vest for det på kortet viste område.

På kortet fig. 3 er vist et andet geologisk forhold af betydning for emnet, nemlig to (ud af flere) sydsjællandske moræneområder, der sekundært har indeholdt flint i de øverste og dermed tilgængelige aflejringer. Der er tale om det sydvest- og det sydøstlige område, der er indlagt efter et ældre kort (Ekström 1936), og som har et helt forskelligt indhold af flint. Skånes kvartærgeologi er yderst kompliceret, blot for den senere del af yngste istid (se bl.a. B. Ringberg, *Late Weichselian geology of southernmost Sweden*. *Boreas* bd. 17, 1988, 243 ff.), hvorfor den forenkledte kortlægning er brugt her, idet kun indholdet af flint har betydning for de arkæologiske undersøgelser. I det sydøstlige område forekommer kristianstadflint, mat daniensflint og »paleocæn« kugleflint, dvs. samme typer, som er beskrevet fra Bornholm. I den sydvest-baltiske moræne er indholdet af flint helt anderledes, idet der bl.a. forekommer store mængder af sjællandsk senonflint samt den grovere, matte daniensflint. Senonflinten optræder således i meget store flager af skrivekridt, der er transporteret nordpå fra Østersøens bund. De kendte forekomster ved Kvarnby og Sallerup øst for Malmö er ikke de eneste flager, der har været så store, at de er udnyttet kommercielt både i neolitisk

tid og i nutiden; også ved Önnarp, godt 20 km vnv for Ystad har man i begyndelsen af dette århundrede gravet kridt. Med hensyn til den matte daniensflint kan en stor del stamme fra de faststående kalkaflejringer i den sydvestligste del af Skåne.

Den sydvestsjællandske moræne med det for stenalderfolkene så vigtige indhold af flint har allerede i den ældre litteratur været bestemt korrekt, men her foreligger nyere, supplerende oplysninger. I Ringbergs ovenfor citerede arbejde er den dateret til det sidste store gletscherfremstød under sidste istid (Ringberg 1988, 258, fig. 11 E), svarende til ældste dryas-tid. Denne fase er henført til Houmark-Nielsens »Bælthav fremstød« (M. Houmark-Nielsen, *Glacialstratigrafi i Danmark øst for Hovedopholdslinien*. *Dansk Geologisk Forening*, Årsskrift for 1980, 61 ff.). Ganske vist er hovedfremstødet sket i retning sø-nv, men i periferien, således det vestlige Skåne kan det nærme sig s-n, ja i Skåne er iagttaget skurestriber sv-nø (anf. st. fig. 12).

Det kan tilføjes, at de sekundære blokke af skriveskridt samt senonflinten normalt først er synlige i overfladen i Skåne et stykke fra kysten, ofte 5-10 km, således at litorinahavets strandvolde kun sjældent indeholder senonflint langs med sydkysten, derimod store mængder af lokal (og som redskabsmateriale dårlig) mat daniensflint. Langs vestkysten forekommer senonflinten ofte og i ret store stykker. Der kan henvises til Sveriges Geologiske Undersøgelses beskrivelse af forskellige kortblade, for Ystadområdet det ældre blad nr. Aa 117 ved N. O. Holst, 1902 og det nyere nr. Ae 65-66 ved E. Daniel, 1986 og tilsvarende for Trelleborg-området nr. Aa 146 ved A. Westergård, 1912 og nr. Ae 23 ved B. Ringberg, 1975.

III. Mesolitisk tid

Inden for det undersøgte område fandtes fem steder mesolitisk bosættelse, hørende til to forskellige grupper af Maglemose-kultur (fig. 4). Derimod var der hverken sikre spor efter bosættelse i de foregående eller efterfølgende perioder, dvs. henholdsvis senglacial og atlantisk tid. Bopladserne fra Nr. Sandegård blev publiceret umiddelbart efter udgravningen (Becker 1951a) sammen med det øvrige dengang kendte materiale fra øen. En ny gennemgang vil dog ikke være nogen gentagelse, dels fordi der i den mellemliggende tid er publiceret vigtige arbejder om beslægtede problemer (for Melsted se Brinch Petersen 1966, 169, 184-85), og dels fordi meget få genstande fra pladserne på Nr. Sandegård blev afbildet i 1951. For fremtidige studier vil et fyldigt illustrationsmateriale måske være vigtigere end en ledsagende tekst. Tilmed er der i 1987 påvist endnu en lille boplads højere oppe på marken (nr. Va), og herved har det tidligere billede af bosættelsen i forhold til de naturlige omgivelser måttet tages op til ny overvejelse.

Både den mesolitiske bosættelse på Nr. Sandegård og en samlet vurdering af inventaret på pladserne forudsætter kendskab til den store boplads, der i 1951 blev benævnt »Melsted«, og som blev brugt som type-plads for hele gruppen på Bornholm. Den ligger kun ca. 130 meter nord for den nordligste af bopladserne på Nr. Sandegård og vil naturligt kunne opfattes som hørende til samme kompleks af boplads. Men da der ikke er foretaget eftersøgning af de tilstødende områder, kan der ligge langt flere pladser her, hvorved bosættelses-mønsteret hurtigt vil kunne ændres. Melsted-bopladsen vil også blive omtalt, fordi der er tale om et meget betydeligt og tilsyneladende uforstyrret fund af samme art som flertallet af pladserne på Nr. Sandegård. Tilsammen giver de nævnte fund en solid

baggrund for kendskabet til en særpræget lokalgruppe inden for den samlede Maglemose-kultur.

For de mesolitiske pladers omtrentlige datering i forhold til vegetationsudviklingen på Bornholm har man visse holdepunter, selv om pollenanalytiske undersøgelser af naturlige grunde ikke kunne foretages; der findes ikke brugbare aflejringer på eller lige ved bopladserne. Dateringen gælder dog kun selve Melsted-fundet, men på grund af den store lighed – til dels fuld overensstemmelse – med fundstoffet fra flertallet af pladserne på Nr. Sandegård, kan resultaterne have gyldighed for alle pladser inden for denne gruppe.

Melsted-pladsen, der var mellem 8-10 m i diameter, blev udgravet i 0,20 meter tykke lag, hvoraf de nedre (lag 2 og 3) var absolut fri for indblanding af yngre sager. Her fandtes store mængder af forkullede nøddeskaller og trækul, der bestemtes af dr. Hans Helbæk. Fyr (*pinus*) var repræsenteret i 280 prøver, hassel (*corylus*) (gren-stykker i 3 prøver foruden et stort antal nøddeskaller), eg (*quercus*) i 2, birk (*betula*) i ca. 7 og bævreasp (*populus tremula*) i 3 prøver. Hertil har dr. J. Troels-Smith givet den kommentar (Aarbøger 1951, 100), at sammensætningen af træsorterne (under hensyn til udvælgelse af egnet materiale til brændsel og føde) peger på en datering til slutningen af Knud Jessens zone V (ældre boreal tid) eller begyndelsen af zone VI. – Der er desuden foretaget en ¹⁴C-bestemmelse på nøddeskaller med resultatet (K-586) 6240 ± 130 f.Kr.

På Nr. Sandegård III fandtes fem mindre gruber, hvoraf den ene (nr. 368) i bundlaget indeholdt mesolitisk flint uden yngre indblandinger. Her var også bevaret en del trækul, ligeledes bestemt af Hans Helbæk. Alle prøver var enten fyr (*pinus*) eller fra nøddeskaller.

Fig. 4. De mesolitiske bopladser Nr. Sandegård I – Va samt Melsted (VI). Højdekurver er angivet med 2 meters mellemrum. Desuden er kote -6 meter i havet markeret. (Udarbejdet på grundlag af Geodætisk Instituts målebordsblad, her gengivet i skala 1:8000). Det skraverede område vest for I-V angiver fundpladsen »Nr. Sandegård Vest«. Efter Aarb. 1951, med enkelte tilføjelser. (EL del.).

Bopladsernes placering i terrænet

Den naturvidenskabelige datering af pladserne har betydning for det vigtige spørgsmål om deres placering i terrænet og forholdet til vandløb og kystlinie.

På kortet fig. 4 er de seks Nr. Sandegård-pladser samt Melsted (nr. VI) indtegnet sammen med to meters-kurver for højden over nuværende strandlinie. Terrænet viser et kraftigt fald fra det indre land ned mod kysten. Ned til ca. 18 meter-kurven består undergrunden hovedsagelig af moræneler, men neden for denne af sand og grus. To steder findes

endnu tydelige spor af gamle strandlinier, henholdsvis ved ca. 18 m og ca. 9 m o.DDN. Mellem disse to linier ses en klart udformet terrasse, hvor undergrunden består af næsten stenfrit, marint sand, der kun enkelte steder blev gennemgravet, og som hvilede på groft grus eller strandrullede, mindre sten. Ved 9 meter-kurven ændres billedet, idet der også her ses en strandlinie, hvorfra terrænet falder kraftigt mod den nuværende kystlinie. Da der ikke i forbindelse med udgravningerne har været arbejdet her, kan der ikke gives tilsvarende oplysninger om undergrunden, men der kan iagttages flere svage strandvolde.

De to klart udformede strandlinier svarer til lignende iagttagelser andetsteds på Bornholm; der synes blandt geologer at være enighed om, at 18-meter kurven betegner højeste vandstand under et (ikke nærmere præciseret) tidspunkt af sen-glacial tid, medens den nedre linie markerer højeste vandstand

under et (sikkert sent) tidspunkt af atlantisk tid eller i tidlig sub-boreal tid.

Mellem de to nævnte tidsafsnit ligger de årtusinder, hvor Østersøens niveauforhold har ændret sig flere gange. De mange faser, hvor vandspejlet under alle omstændigheder har været lavere for Bornholms vedkommende end den omtalte 9-meter kurve, er fortsat under debat blandt nordiske geologer. Det er således ikke klart, hvor kystlinien gik, medens de mesolitiske pladser var beboet engang imellem sen ældre og tidlig yngre boreal tid. Den ekstremt lave vandstand for hele Østersøen under præboreal tid hæves gradvis gennem hele boreal og ældre atlantisk tid. Ved publikationen af bopladserne i 1951 rådførte jeg mig derfor med afd. statsgeolog, dr. Johannes Iversen, der havde den opfattelse, at kystlinien ved begyndelsen af yngre boreal tid næppe havde nået kurven - 10 m, dvs. at den i sen del af ældre boreal tid måtte have ligget længere ude, nærmere - 15 m. Det betyder, at afstanden fra Nr. Sandegård-pladserne til den samtidige kystlinie har været omkring 5-600 meter. Pladserne må derfor betegnes som indlands-pladser. At de tilsyneladende følger en bestemt kystlinie, skyldes således ikke ønsket om at placere bostederne nær kysten. Man har – som så ofte med mesolitiske bopladser – valgt et sandet område, dvs. den gamle senglaciale terrasse. På den anden side er alle lavere liggende bopladser – neden for 9-meter kurven – enten omlejret eller dækket af materiale fra den senatlantiske (evt. subboreale) havstigning, der som nævnt når denne højde langs øens nordøst-kyst.

Det nærliggende vandløb, Kobbø å, synes ikke at have haft afgørende betydning for pladsernes placering. Åen er så dybt nederoderet i et langt bredere leje end det nuværende langs boplads-området, at den næppe har haft et andet forløb gennem hele sen- og postglacial tid. Ganske vist ligger et par af de små mesolitiske pladser ret nær ved skrænten mod åen, men de to største – Nr. Sandegård I og Melsted – findes i en afstand af henholdsvis 120 og 240 meter fra den.

Det kan således siges, at de boreale bopladser ved Nr. Sandegård er beliggende på sandede (og sikkert

mindre tæt bevoksede) områder, men at hverken den samtidige kyst eller det nærliggende vandløb synes at have været afgørende for placeringen. Fundet af den nye boplads nr. Va i 1986 støtter afgørende dette resultat (se nedenfor s. 26).

Bopladserne på Nr. Sandegårds mark

Inden for Nr. Sandegårds område blev påvist 7 koncentrationer af mesolitisk flint, der må betegne lige så mange bopladser (fig. 5). Kun Nr. Sandegård I fra 1948 betegner en boplads, der i de nedre lag var så uforstyrret, at fundet må betragtes som et sikkert, sluttet fund på linie med Melsted-pladsen (fig. 4, nr. VI). Alle de øvrige – dog med undtagelse af enkelte dele af plads nr. IIa – er mere eller mindre forstyrret i forbindelse med senere bosættelser og ikke mindst anlægget af de mange brandpletter. Når de enkelte pladser ikke des mindre har kunnet udskilles, skyldes det den allerede omtalte udgravnings-metode, hvorefter alle felter blev gennem søgt, og det så viste sig, at typisk mesolitisk flint næsten kun forekom inden for visse klart afgrænsede områder. De enkelte koncentrationer vil først blive omtalt som »bopladser«, hvorefter inventaret vil blive omtalt på den måde, at de to forskellige grupper af mesolitisk bosættelse vil blive behandlet for sig. Det bør allerede her nævnes, at kun én af pladserne, boplads II, viste sig at tilhøre en anden gruppe end de øvrige.

Nr. Sandegård I

Som allerede nævnt fandtes pladsen ved prøvegravninger i 1948, hvor et par af de her anlagte, 1 m² store felter traf på kulturlag med mesolitisk flint. Pladsen er kun angivet på hovedplanen; den ligger 30 m nord for den nærmeste mesolitiske plads (nr. II). Som følge af de ovenfor beskrevne ændringer af den oprindelige plan for hele projektet blev det mellemliggende område ikke undersøgt; i de øvrige prøvofelter fandtes kun ubetydelige kulturrester, hovedsagelig af neolitisk alder.

Bopladsens udstrækning var ca. 8 m i retning nv-

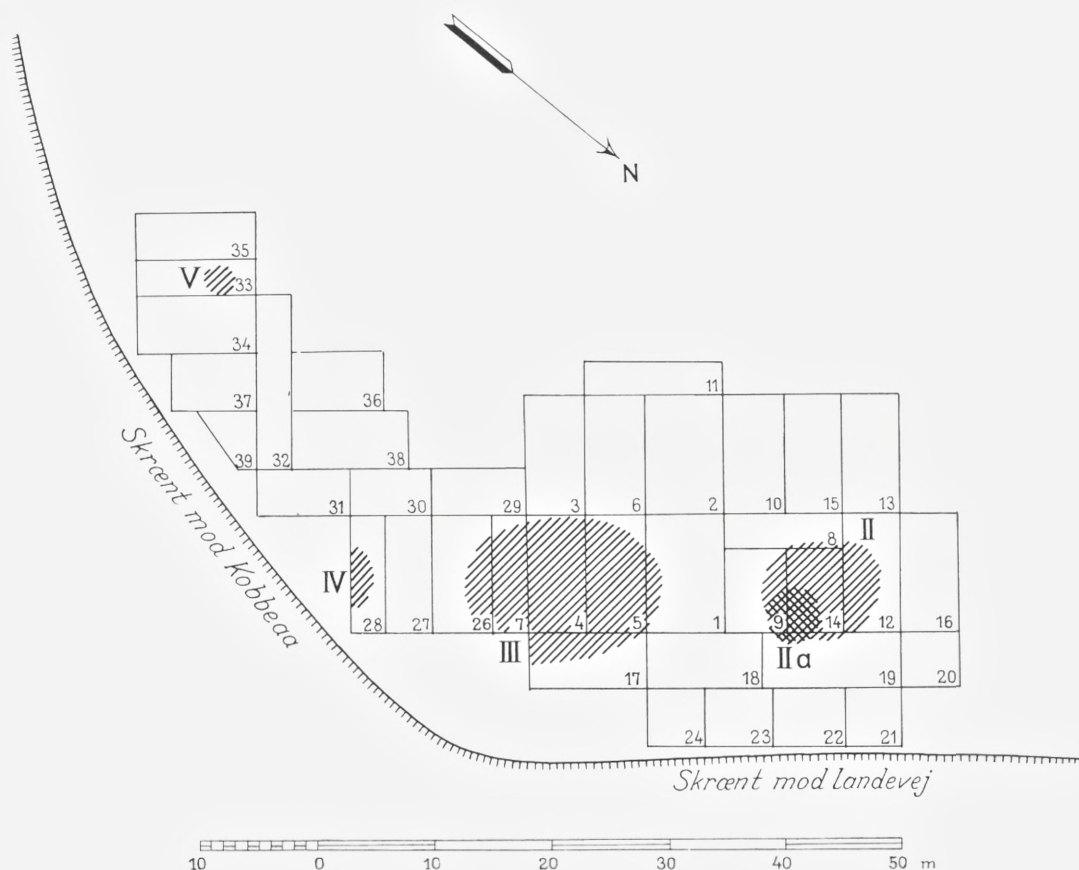

Fig. 5. Nr. Sandegård, udgravningsfeltet 1950-51 med bopladsområderne II-V. For Boplads I se fig. 10. (Hovedfelterne er på dette kort angivet med arabertal. Efter Aarb. 1951. EL del.).

sø og mere end 6 m i nø-sv, men et større stykke må være gravet bort ved landevejens udvidelse; i hvert fald var nogle af de yderste felter mod vejen blandt de rigeste på flint. Kulturlaget fandtes aflejret i en flad nedgravning i undergrunden og var i de centrale dele mellem 0,55 og 0,70 m tykt, enkelte steder dog noget sværere, da nogle gruber gik dybere i undergrunden. Deres grænser var dog vanskelige at følge, og indholdet var det samme som i resten af kulturlaget. En enkelt af gruberne kunne dog ses tydeligere; den var ca. 1 m bred og indtil 0,40 m dyb. Kulturlaget – også i de lige omtalte gruber –

bestod af gråt, næsten stenfrit sand, iblandet forarbejdet flint, lidt trækul og enkelte andre kulturrester såsom små stykker af brændte knogler.

Området omkring bopladsen var stærkt forstyrret gennem senere bosættelser og anlæg. Ikke blot lå den lige vest for bronzealder-røsen V. 34 (nedenfor s. 59), men i de øvre lag var de mesolitiske lag blandet med især neolitisk materiale, tilhørende dels den tidlig-neolitiske og mellem-neolitiske tragt-bægerkultur, dels grubekeramisk kultur. Således fandtes indtil 0,55 m nede i det mesolitiske kulturlag enkelte lerkarskår og neolitiske flintsager.

Som allerede nævnt blev den mesolitiske boplads udgravet på traditionel vis, dvs. i felter på hver 1 m² og inden for dem i vandrette lag. Inden for selve kulturlaget skelnedes der mellem følgende lag: Lag 1 udgravedes overalt i 0,40 m tykkelse på grund af

det betydelige indhold af yngre kulturrester. Lag 2 var 0,20 m tykt, skønt der endnu her fandtes enkelte neolitiske skår og flintstykker. Som lag 3 betegnedes alle dele af kulturlaget, der lå dybere end 0,60 m under dets overkant. Når det ikke deltes yderligere op skyldtes det, at iagttagelser fra udgravningen af de første felter havde vist, at der ikke fandtes yngre indblandinger i dette og de gruber, der kunne gå længere ned. Samtlige lag blev først gennemført med graveske, derefter blev fylden sorteret gennem et finmasket sold, og al forarbejdet flint blev medtaget til museet for at blive gennemgået her.

Ved den senere behandling viste det sig, at de mesolitiske redskaber fra såvel det uforstyrrede lag 3 som de blandede lag og 2 ikke viste nogen forskel, hvorfor de i det følgende er behandlet under ét (selv om det stadig vil være muligt at udskille de enkelte lag i Nationalmuseets magasin). Den samlede mængde flintaffald fra boplads I udgør 23.540 stykker, hvoraf det stærkt blandede lag 1 har indeholdt 5.410 stykker, de let blandede lag (lag 2) 12.830 stykker og de ublandede (lag 3) ialt 5.300 stykker.

Nr. Sandegård II og IIa

Ca. 32 meter syd for boplads I fandtes inden for gravpladsen med brandpletter påny mesolitisk flint i større mængde. Efter at de her tæt liggende brandpletter var undersøgt, blev et ca. 10×8 m stort område gennemgået særlig omhyggeligt, da det allerede ved afrensning af brandpletterne var tydeligt, at de mesolitiske sager havde et andet udseende end på boplads I. Hele den øverste del af sandlaget i felterne IX, XII og XIV blev derfor gennemgået med et finmasket sold, hvorved selv små afslag kunne indsamles. Da det – trods de mange forstyrrelser, som anlægget af jernaldergravene havde forårsaget – viste sig, at der især i felt XIV også fandtes mesolitisk flint af type som på boplads I, blev det 7×5 m store felt yderligere opdelt i 6 lige store stykker, hvor sandlaget tillige afgravedes i to vandrette lag; kun i de sydøstligste af små-felterne blev der konstateret forskel på indholdet af de to lag. I det øvre var der såvel flint af »sædvanlig« mesolitisk art (dvs. som på boplads I) som den mere usædvanlige

type, der forekom inden for hele området. I det østlige hjørne af feltet var kulturlaget tykkere end andetsteds inden for felt XIV, og der konstateredes i det nedre lag en grube; indholdet bestod af gråt sand med flint som på boplads I. Grubens grænser kunne ikke ses med sikkerhed, men kulturlaget var her – i lag 2 – indtil 0,50 m tykt, uden at det farvemæssigt adskilte sig fra det øvre lag på stedet. Kun her kunne man stratigrafisk – og med sikkerhed – adskille de to typer af mesolitisk flint; de er i det følgende betegnet som Melsted-gruppen (svarende til boplads I) og Sværdborg-gruppen. Inventaret vil blive nærmere beskrevet nedenfor. – Melsted-gruppen, som måtte være den ældre, fandtes kun inden for et ca. 4×4 m stort areal, medens Sværdborg-gruppens flint blev truffet inden for et ca. 10×8 m stort område. De to pladser er i det følgende betegnet som Boplads II = Sværdborg-gruppen og Boplads IIa = Melsted-gruppen.

Inden for det samme område (felterne IX, XII og XIV) blev der kun fundet få spor af neolitisk bosættelse, og i felt XII fandtes en bronzealdergrube. I øvrigt blev der ikke fundet ildsteder eller koncentrationer af brændt materiale.

Fra hele området med pladserne II og IIa er optalt ca. 3.530 stykker flintaffald, hvoraf ca. 2.550 stykker stammer fra de partier, hvor Sværdborg-gruppen var repræsenteret som praktisk taget den eneste mesolitiske, medens resten er fra den del, hvor også Melsted-gruppen forekommer.

Nr. Sandegård III

Sydøst for boplads II og adskilt fra denne ved en 8-9 m bred zone, hvor der praktisk taget ikke fandtes mesolitisk flint, blev der truffet et sammenhængende område med rester af et stærkt forstyrret kulturlag, der er betegnet Boplads III. Det er større end de andre pladser, nemlig ca. 22 m i nv-sø og indtil ca. 13 m bredt. Grænserne kunne kun angives ved indsamling af mesolitisk flint, da laget (som de fleste andre) var grundigt forstyrret af senere nedgravninger. Kun et enkelt sted, i felt IV, fandtes rester af et tilsyneladende uforstyrret kulturlag; det bestod af et ca. 0,10 m tykt lag af sand, der var lidt

mørkere end undergrunden. Dog var der også her indblandet enkelte neolitiske skår, hvad der må betyde, at det i lang tid har ligget åbent og således ikke kan kaldes en ren mesolitisk aflejring.

Inden for boplads IIIs område fandtes fem gruber af lignende art, som er omtalt i forbindelse med boplads I. De var alle omkring 1,0 m i diameter, men deres grænser var vanskelige at se på grund af en kun ringe farveforskel mellem grubernes fyld og den omgivende undergrund. Der fandtes kun flint af mesolitisk type i dem, og med én undtagelse kun i ringe mængde; det drejer sig om grube 363 i felt XXVI. Den lå under brandplet 358 og var i de øvre lag forstyrret af denne. Ved afskovling af sandet neden under bemærkedes en 1,0 til 1,25 m bred grube, hvis fyld kun adskilte sig svagt fra undergrunden. Dybden var nu 0,32 m, men har været større på grund af den omtalte brandplet samt et større bronzealder-ildsted, nr. 359. Derfor blev gruben ikke konstateret i så god tid, at den kunne undersøges mere omhyggeligt. Kun det rige indhold af flint blev indsamlet. Det bestod af ca. 350 stykker affald samt følgende redskaber: 3 mikroliter, 1 forarbejde hertil, 1 mikro-stikkel, 1 flækkekniv, 7 blokskraber og 16 mikro-flækker. Hertil kommer ikke mindre end 52 mikro-blokke, der med én undtagelse var af lokal kugleflint. Sandsynligvis har der her været et lignende depot af endnu brugbare blokke som det nedenfor beskrevne fund fra boplads V.

Der er grund til at omtale endnu en af gruberne fra boplads III, nemlig nr. 368 i felt XXVI, ca. 2 m nø for nr. 363. Også den var vanskelig at skelne fra undergrundens sand. Den havde været ca. 0,90 m i diameter og indtil 0,50 m dyb. Også her var de øverste dele tydeligt forstyrrede, men mod bunden syntes laget rent. Grubens fyld bestod af sand, iblandet en del trækul og flintaffald (ca. 140 stykker), men kun ganske få redskaber.

Nr. Sandegård IV

Sydøst for boplads III var der igen et ca. 8 meter bredt område uden sikre mesolitiske fund, men i felt XXVIII fandtes påny spredt flint og mindst én grube med mesolitisk flint. Dette område er beteg-

net som Boplads IV. Det har været mindst 5 m i diameter, men kun en del af det er udgravet, da det strækker sig ind i en zone mod Kobbø å, hvor der af praktiske grunde (tæt, moderne bevoksning og kun et ringe antal brandpletter) ikke blev foretaget yderligere afdækning. De stærkt forstyrrede rester af det mesolitiske lag var mere fund-fattige end på de hidtil omtalte pladser.

En enkelt grube her, nr. 390, hører til den mesolitiske bosættelse. Den var ligesom gruberne på boplads III vanskelig at afgrænse på grund af ringe farve-forskel. Gruben har været ca. 0,75 m bred og haft en dybde på kun ca. 0,15 m, men de øvre dele kan være forstyrret allerede i oldtiden. Der fandtes kun få stykker mesolitisk flint i den og intet trækul.

Nr. Sandegård V

Inden for hele den sydlige del af brandplet-gravpladsen blev der – til trods for at vi anvendte samme udgravningsmetode som inden for pladsens øvrige del – kun fundet yderst få spor af bosættelser fra stenalderen, såvel mesolitiske som neolitiske. Ca. 30 meter syd for boplads III blev der dog i felt XXXIII påny truffet mesolitisk flint, selv om det kun var i ringe mængde. Der var dog ringere mulighed for indsamling af flint, da undergrunden her kun bestod af et tyndt lag sand, som dækkede over en strandvold med ret store sten. Området med mesolitisk flint var kun ca. 2 m i diameter, og der blev kun indsamlet lidt flintaffald og ganske få redskaber.

Inden for dette område blev gjort et bemærkelsesværdigt fund, et depot med mesolitisk flint, nr. 475. Ved den rutinemæssige gennemgravning af undergrunden stødte skovlen på flint i en dybde af 0,30 m under markens overflade. En mindre del (16 stykker) blev revet ud af leje, men den øvrige del kunne udgraves urørt. Herved fremkom en samlet bunke af flintstykker, 0,25×0,22 m stor og indtil 0,10 m tyk. Samtlige stykker lå tæt sammen i gråt sand, der i farve kun adskilte sig svagt fra undergrundens sand. På to sider fandtes gruben afgrænset af de større, strandrullede sten, dvs. at den var gravet lidt ned i den omtalte strandvold.

I alt bestod depotet af 81 genstande (fig. 6), nemlig 79 stykker af den lokale kugleflint enten uden form for tildannelse, eller med påbegyndt tilhugning, og 2 karakteristiske blokskrabere, ligeledes af kugleflint. Da de fandtes blandt den endnu urørte del af depotet, giver de den eneste mulighed for datering, nemlig til ældre mesolitisk tid. Formentlig skal fundet forklares som en enkelt mands forråd af råflint og to af hans redskaber, som er blevet gemt i en lille nedgravning og af en eller anden grund aldrig hentet frem igen.

Nr. Sandegård Va

Ved Bornholms Museums undersøgelser af et større antal grave fra germansk jernalder i 1986-87 blev der påvist en ny mesolitisk boplads, der på kortet fig. 4 er angivet som nr. Va. Inden for det område, der ovenfor (s. 9) er betegnet som »Nr. Sandegård Vest«, blev der som nævnt udgravet en stor gravplads, fra dels romersk og dels germansk tid. De nye udgravninger måtte nødvendigvis gennemføres på den måde, at de talrige og ofte rigt udstyrede anlæg fra yngre jernalder fik første prioritet, medens andre fund (rester af den ved dyrkningen næsten ødelagte brandplet-plads fra ældre romertid samt nogle få tidlig-neolitiske gruber) blev undersøgt inden for de frilagte områder, men uden eftersøgning af flere samtidige anlæg. Ved et besøg på pladsen i juni 1987 blev jeg opmærksom på, at der i den opgravede fyld fra søgegrøfterne fandtes lidt mesolitisk flint, og senere er dette suppleret, uden at en eftersøgning af kulturlag eller gruber kunne foretages på grund af udgravningens vilkår. Alligevel er der indsamlet så meget, at man kan fastslå, at der også her har været en boplads tilhørende Melsted-gruppen, og med tilladelse af udgravnings-lederen, mag.art. Lars Jørgensen, kan den omtales.

Boplads Va er indmålt i forhold til de 1948-52 fundne, dvs. ca. 100 m vest for pladserne I-V. Det er afgørende, at boplads Va (samt de langt yngre grave) er placeret på en svagt udformet terrasse, hvor undergrunden består af sand, i modsætning til

hele området fra den nuværende gård og ned til nær felterne ved landevejen, hvor undergrunden er moræneler. Det er endnu ikke afgjort, hvorvidt den stribe af sand i sin oprindelse er diluvial eller senere.

Det indsamlede fundmateriale er som nævnt kun resultat af tilfældige opsamlinger, men tilstrækkeligt til at bestemme pladsens alder. Ud over ca. 10 stykker flintaffald består det af to typiske blokskrabere (som pl. 7, a-e), et skælhuget redskab (som pl. 7, m-o) og et par mikro-flækker. Råmaterialet er næsten udelukkende den lokale kugleflint samt to afslag henholdsvis af kristianstadflint og sjællandsk senon; det sidstnævnte hører snarest til den tidlig-neolitiske bosættelse. Materialet kan under eet placeres inden for Melsted-gruppen, dvs. som flertallet af de ovenfor beskrevne, mesolitiske bopladser.

Pladsens beliggenhed har betydning for en forståelse af den mesolitiske bosættelse her. Ved den foreløbige publikation (Becker 1951) blev der lagt vægt på, at alle de fem dengang fundne områder samt Melsted-bopladsen lå i en række mellem højdekurverne 9 og 18 meter, dvs. på den senglaciale terrasse. Den nye plads ligger ganske vist også på sandbund, men omkring kote 24 meter. Det betyder som nævnt ovenfor, at det mere er undergrundens art end den senglaciale strand-terrasse, der har været afgørende for valget af bosteder.

Nr. Sandegårds bopladser af gruppe Melsted

Inventaret på samtlige mesolitiske bopladser på Bornholm – for den sags skyld også de neolitiske – er præget af de tilgængelige, lokale råstoffer. Ved en karakteristik af de bornholmske fund i forhold til samtidige bopladser fra de geografisk set nære områder – primært Skåne og de nuværende danske landskaber – er det nødvendigt at tage hensyn til dette forhold. Det er så meget mere nødvendigt, som der hidtil ikke på Bornholm er gjort sikre fund med redskaber af ben eller tak, dvs. de former, som fremfor alt karakteriserer den boreale tids bopladser andetsteds.

Fig. 6. Nr. Sandegård. Depot nr. 475, bestående af 79 stykker kugleflint, for største delen ikke forarbejdet, samt to blokskrabere (nederst til højre). Ca. 1:3. (LL fot.).

I den første behandling af den boreale tids bopladser på Bornholm (Becker 1951a) blev fundene fra Nr. Sandegård omtalt udførligt. Da der siden da ikke er fremkommet omtale af nye fund på Bornholm (se dog Kapel 1958), bør en gennemgang af inventaret her gøres kortfattet, idet der dog kan henvises til et langt rigere billedmateriale. Kun i diskussion om visse oldsagstyper eller de samlede bopladsers placering i forhold til fund andetsteds fra kan der fremsættes nye kommentarer.

Som allerede nævnt ovenfor kan bopladserne Melsted og Nr. Sandegård klart adskilles i to grup-

per, især på grund af de talrigt forekommende mikroliter og det hertil brugte råmateriale. De blev betegnet henholdsvis med navnene »Melsted« og »Sværdborg«; det første blev valgt ud fra den meget rige og sikkert dokumenterede plads Melsted, medens det andet blev foreslået på grund af en stor lighed i mikrolit-inventaret med en af den sjællandske Sværdborg-gruppens faser (trods store forskelle i de tilgængelige råstoffer de to steder). Kun en enkelt plads (Nr. Sandegård II) hører til sidstnævnte, medens alle de øvrige viser Melsted-gruppens særlige præg. – Af praktiske grunde vil inventaret fra alle Melsted-gruppens fund blive behandlet under eet i det følgende, selv om der kun på boplads I er fundet uforstyrrede kulturlag med et så stort antal redskaber, at det giver et sikkert udgangspunkt til karakter-

ristik af fundene. Alle de andre pladser (IIa, III, IV, V og Va) er enten så små eller så stærkt forstyrrede, at inventaret herfra kun kan vurderes ud fra boplads I. Alligevel er det en rimelig antagelse, at samtlige nævnte pladser hører til en og samme kulturgruppe.

I nedenstående skema er vist antallet af vigtigere oldsagsformer og til sammenligning hermed de tilsvarende tal for Melsted-pladsen. Der er anvendt resultaterne fra afhandlingen i Aarbøger 1951, idet der dengang var tale om en så omfattende gennemgang, at oplysningerne (med en enkelt undtagelse) ikke på noget punkt ville blive ændret ved en fornyet gennemgang.

Råmateriale. Fra boplads I og andre pladser udgøres mellem 90 og 95 % af al bearbejdet flint af den lokale kugleflint (ovenfor s. 16). Når tallet kun kan blive skønsmæssigt, skyldes det, at adskillige små afslag kan stamme fra den (sjældent forekommende) klare daniensflint. Resten (altså mellem 5 og 10 %) består hovedsagelig af kristianstadflint, medens mat daniensflint så godt som ikke er brugt. Ganske enkelte stykker er endelig af flint-lignende, men ikke bestemte bjergarter. For enkelte af de vigtigere typer er foretaget en optælling af det anvendte råmateriale.

Økser og spidsøkser (pl. 8a og 11) er som bekendt nogle af Maglemosekulturens karakteriserende typer, og de forekommer på de bornholmske boplads-

ser, omend i meget ringe antal. Årsagen er ganske enkelt råstof-problemet. Blandt det tilgængelige råmateriale er det sjældent at finde egnede emner til sådanne redskaber. Alligevel er de påvist på alle større boplads, men i usædvanlig ringe størrelse eller en dårlig kvalitet, selv om man har søgt at fremstille dem efter samme princip som i de flintrige egne. Fra Melsted foreligger således to, efter forholdene ret vel tilhuggede stykker (Becker 1951a, fig. 6) af kristianstadflint samt to fragmenter. Blandt materialet fra Nr. Sandegård I er tidligere omtalt et typisk ægafslag af en kerneøkse samt et fragment af en kerne- eller spidsøkse. Senere har Holger Kapel påvist endnu et stykke, nemlig ægpartiet af en lille kerneøkse. – Fra området med pladserne II og IIa er fundet en 6,4 cm lang, slank kerneøkse (pl. 8a og Aarb. 1951, fig. 7b). – Fra de stærkt forstyrrede lag, der er betegnet boplads III, er opsamlet fundets største kerneøkse (Aarb. 1951, fig. 7a og pl. 11 c), en 11,6 cm lang rhombisk skæveøkse af en (endnu ikke bestemt) flint-lignende bjergart samt æg-partiet af en lille kerneøkse (pl. 11a).

Det nævnte æg-afslag fra boplads I bør omtales udførligere, idet materialet er sjællandsk senonflint, et råstof der som allerede nævnt ikke er anvendt til redskaber fra sikkert daterede fund på Bornholm i boreal tid. Det stammer fra de øvre, blandede lag på bopladsen og kan derfor være en yngre indblan-

Boplads	kerneøkser (<i>core axes</i>)	spidsøkser (<i>pick axes</i>)	mikrolitter (<i>microliths</i>)	do., forarbejdede (<i>un/finished m.</i>)	blokskrabere (<i>core scrapers</i>)	skælbuggede redskaber (<i>squamous flakes</i>)	flækkeknive (<i>blade knives</i>)	stikler (<i>burins</i>)	flækker (<i>blades</i>)	blokke (<i>cores</i>)	mikrostikler (<i>micro-burins</i>)
1. Nr. Sandegaard I	2	—	675	52	35	43	15	22	743	514	126
2. — II a	1	—	25	1	3	—	—	1	53	11	—
3. — III	2	—	38	1	33	12	8	1	121	167	1
4. — IV	—	—	2	—	1	—	2	—	8	9	—
5. — V	—	—	1	—	2	—	—	—	11	1	—
6. Melsted	1	3	493	44	44	45	31	16	632	354	174

Skema over de vigtigste oldsagstyper fra Kobbø å. (Aarb. 1951).

ding. Afslaget er typisk og kan stamme fra en kerneøkse med specialiseret æg-behandling; i så fald vil det være dateret til yngre Ertebøllekultur. Men bestemmelsen kan diskuteres, således at stykket hverken med sikkerhed kan siges at vise, at også denne seneste, mesolitiske kultur har været repræsenteret i fundet, eller at man inden for Melsted-gruppen har fået fat i et så stort stykke senonflint, at der har kunnet laves en regulær kerneøkse af det.

Mikroliter er med omkring 70 % af samtlige redskaber den både talmæssigt og typologisk vigtigste form til karakteristik af Melsted-gruppen og dens fund fra Nr. Sandegård. Som allerede nævnt bygger dokumentationen for denne lokalgruppe på selve Melsted-pladsen og de uforstyrrede dele af Nr. Sandegård I. En gennemgang af samtlige mesolitiske forekomster her viser dog så stor overensstemmelse med de nævnte to fund, at Melsted-gruppens materiale kan behandles under eet.

Det råmateriale, der er anvendt til gruppens mikroliter, giver den tilsyneladende et særpræg, men mikroliterne kan opdeles i en række typer, som er fælles for Maglemosekulturen i hele området. – Råmaterialet fra henholdsvis Melsted og Nr. Sandegård I viser stor overensstemmelse, for ikke at sige identitet, idet 97 % af hele og fragmenterede mikroliter er fremstillet af lokal kugleflint (samt den sjældne klare danien-type, hvor man som nævnt ikke er i stand til at give en sikker bestemmelse af så små genstande), medens de resterende 3 % på begge pladser er fremstillet af kristianstadflint (eller tilsvarende matte varianter, hvor en sikker bestemmelse ligeledes kan være vanskelig). Stort set samme forhold har man i de mikro-blokke, der har leveret materialet til mikroliterne samt de mikro-flækker, der ikke har kunnet anvendes.

Mikroliterne fra boplads I udgør med de type-mæssigt bestembare 521 eksemplarer det hidtil største antal fra en bornholmsk plads og er vigtige for en arkæologisk vurdering af fundets relative alder, da andre dateringsmuligheder er få eller ikke findes. Materialet blev i 1951 gennemgået omhyggeligt, og der blev gjort forsøg på at dele det op i så få, men afgørende typer som muligt – 6 ialt. Studiet

af mikroliter efter lignende retningslinier er som bekendt forsøgt så ofte i hele Europa, at det allerede i 1951 var vanskeligt at finde et almengyldigt system og dermed et grundlag for en reel sammenligning. De siden hen publicerede afhandlinger har bestemt ikke gjort arbejdet lettere, idet antallet af type-skemaer fortsat øges. For sydkandinavisk Maglemosekultur må Brinch Petersens vigtige studie (1966) fremhæves, da der her tages større hensyn til de indtil da publicerede franske arbejder, end man hidtil har set i nordiske afhandlinger. Da Brinch Petersen tilmed inddrager Melsted-fundet i sine primære studier over sydkandinavisk Maglemosekultur, ville det være naturligt, om jeg ved en endelig publikation af materialet fra Nr. Sandegård anvendte hans noget mere detaljerede type-delning; men ved den nu foreliggende behandling har jeg alligevel af to årsager brugt samme system som i 1951. Dels har det gennem de senere år vist sig, at en type-opdeling af et større fund vil være stærkt afhængig af forfatterens vurdering af stykker, som kan være vanskelige at placeret inden for et bestemt skema; selv om en anden forsker med et og samme fund har brugt samme skema, har man i flere tilfælde set forskellige resultater. Og dels er det kun inden for den ene hovedgruppe af mikroliter, de lancetformede, at der er forskel på Brinch Petersens og mit system fra 1951, medens alle trekant-mikroliter er grupperet på fælles måde. Jeg accepterer dog, at Brinch Petersen mere detaljerede opdeling af de lancetformede typer (her nr. 1 og 3) burde foretrækkes, bl.a. fordi den er i bedre overensstemmelse med europæisk forskning.

De her anvendte 6 typer af mikroliter er:

Type 1 (pl. 1-2) er lancetformet og omfatter såvel stykker, der er retoucheret helt eller kun delvis langs den ene side, samt mikroliter med delvis tilhugning langs begge sider. Stykker med delvis tilhugning på partiet nær spidsen kan være ufærdige stykker, som ofte er svære at skelne fra regulære »Zonhovener-spidses« (Danske Oldsager I (DO) 75). Type 1 omfatter DO 76, 77, 79, 80 og Brinch Petersen (BP) numre 39, 40 og 44.

Type 2 (pl. 3, a-v) er segmentformet, idet den

tilhugne side danner en tydelig halvbue. I virkeligheden er formen en variant af type 1, og dens relativt store hyppighed i de bornholmske fund skyldes for en stor del det særegne råmateriale (DO 81, BP 41).

Type 3 (pl. 3 w-ab) er ligeledes lancetformet, men har ved retouchering en klart udformet lige eller svagt konveks basis. I nordisk materiale kan det diskuteres, hvorvidt der er tale om en selvstændig type eller blot en variant af type 1. Den er her udskilt som særlig form, da den i kontinentale fund spiller en særlig rolle (DO 78, BP 45 (delvis)).

Type 4 (pl. 4, a-k) er en skæv trekant-mikrolit, hvis korteste side er halvt så lang eller mindre end den næstlængste. Den korte side kan være let konkav, og i de tilfælde kan den forveksles med den europæiske »Horsham-type« = Brinch Petersen type 46. Type 4 svarer til DO I, 82-84. BP 50. Flere af de bornholmske stykker vil dog lige så vel kunne henføres til Brinch Petersens type 51.

Type 5 (pl. 4, l-s) er en trekant-mikrolit, hvis to korte sider ikke er lige lange, men som ikke falder ind under definitionen på type 4. Der er tale om en mellemform mellem nr. 4 og 6, hvor begrundelsen for opstilling af en særlig type kan forekomme subjektiv. En gennemgang af andre danske fund viser, at der er tale om en type med kronologisk betydning (DO I -, BP 49).

Type 6 (pl. 4, t-y) er en ligebenet trekant-mikrolit, dvs. at de to korte sider er (omtrent) lige lange (DO I, 85, BP type 48).

De seks typer er afbildet i tegning på plancherne over materialet fra Nr. Sandegård (pl. 1-5 og 9-10) og fra Melsted (Aarb. 1951, fig. 8) samt i foto fig. 6.

Mikrolit-inventaret fra de enkelte boplads er vist i nedenstående skema, hvor også tallene fra Melsted er bragt. Der er stort set overensstemmelse mellem den procentvise fordeling af typerne i de to afgørende fund (Melsted og Nr. Sandegård I). Kun er typerne 5 og 6 lidt stærkere repræsenteret i Melsted, uden at det vil blive drøftet nærmere her.

Forarbejder til mikroliter og mikrostikler er takket være den anvendte metode ved udgravningen ganske godt repræsenteret, men der er tale om almindeligt forekommende typer (pl. 5-6).

Mikro-blokke og -flækker. I det samlede inventar af blokke og flækker dominerer råmateriale til mikroliter i en sådan grad, at der ikke kan tales om egentlig flækkeindustri med særlige typer. Selv knive, skraber og stikler (se nedenfor) er næsten altid dannet af en lokale kugleflint. Det er sjældent, at naturlig kugleflint forekommer i stykker, der har en diameter større end 6 cm, og da en første skive selvsagt må fjernes, før man får en brugbar slagflade, er både størrelsen og kvaliteten af flækker og andre afslag derfor stærkt begrænset. I de fleste tilfælde kan der kun fremstilles ganske få brugbare flækker af hver blok, som derefter kasseres eller anvendes som skraber. Af praktiske grunde er det kun muligt at arbejde ud fra een slagflade på hver blok. At dømme efter afslagene har man anvendt direkte slag. Det allerede nævnte depot fra boplads V illu-

Boplads		type 1	type 2	type 3	type 4	type 5	type 6	i alt
1.	Nr. Sandegaard I	385	56	15	15	38	12	521
2.	— II a	16	1	2	1	4	—	24
3.	— III	24	4	—	—	2	5	35
4.	— IV	2	—	—	—	—	—	2
5.	— V	1	—	—	—	—	—	1
6.	Melsted	241	37	5	10	44	14	351
	Nr. Sandegaard spredt	2	1	—	—	—	1	4

Skema over mikroliter fra Kobbe å (brudstykker ikke medregnet). (Aarb. 1951).

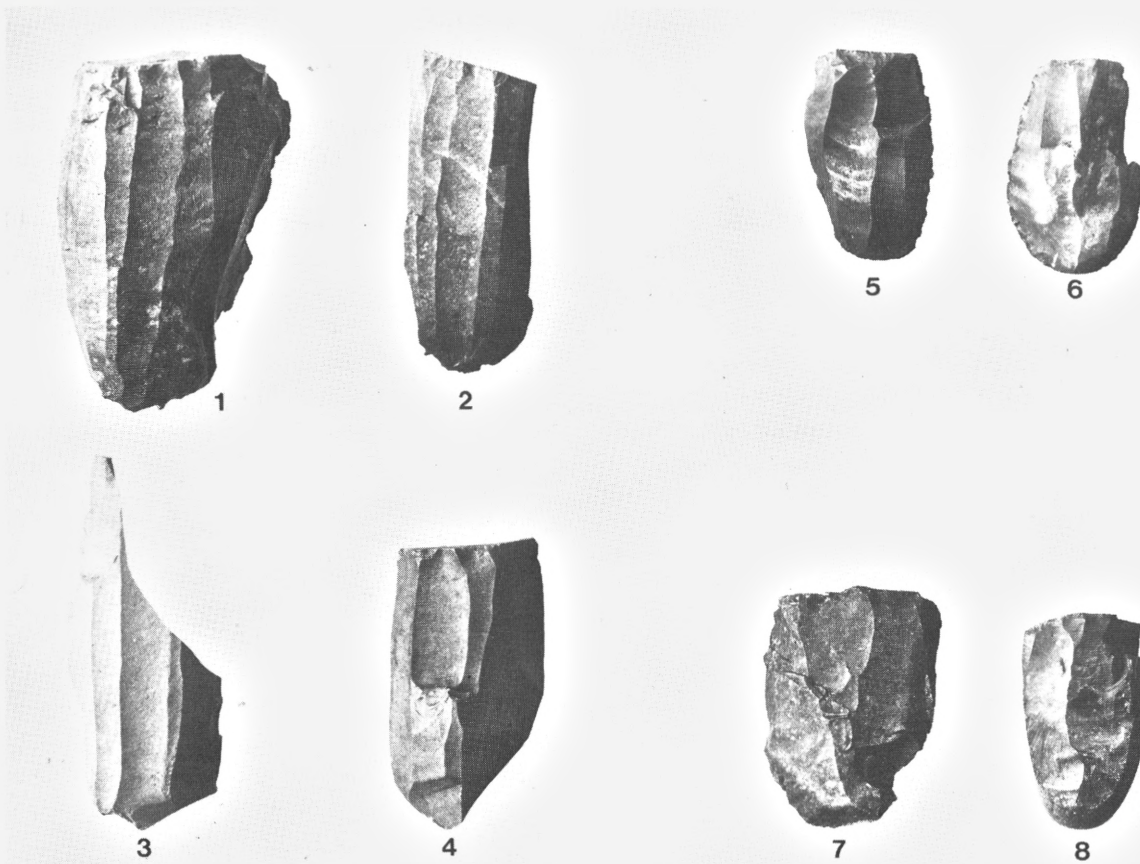

Fig. 7. Mikro-flækkeblokke tilhørende henholdsvis Sværdborggruppen (t.v. fra Nr. Sandegård II) og Melsted-gruppen (t.h., fra Melsted). Nr. 1, 2 og 7 af kristianstadflint, 3-4 af mat daniensflint, 5, 6 og 8 af kugleflint. (Efter Aarb. 1951, LL fot.). 2:3.

strerer disse forhold. Depotet indeholdt udelukkende materiale af kugleflint, men hele 58 af de 81 stykker var endnu ikke tilhuggede. På 17 eksemplarer havde man blot fjernet den ene ende med eet slag; 2 tilsvarende kugler viste to til tre afslag, men var endnu ikke udnyttet som blokke. Desuden var der to afslåede topskiver (der ikke hørte til nogen af de deponerede stykker), og endelig lå der i bunden to egentlige redskaber, nemlig blokscrabere, men heller ikke her syntes der at være spor efter småflækker, der kunne bruges til mikroliter.

Som allerede nævnt er ca. 3 % af mikroliterne fra Melsted og Nr. Sandegård fremstillet af kristianstadflint, men i ganske samme teknik som lige beskrevet. På fig. 7-8 er vist henholdsvis mikro-blokke og -flækker (udvalgt blandt de teknisk set bedste eksemplarer og til sammenligning med de nedenfor beskrevne paralleler fra Sværdborg-gruppen). Det fremgår tydeligt, at mikrolit-fremstillingen inden for hele gruppen har været vanskelig og stærkt resourcekrævende, idet de fleste blokke kun har givet få brugbare flækker og mange af dem antagelig slet ingen. De små mikro-blokke er i den grad karakteristiske for netop denne mesolitiske gruppe, at selv enkeltfund vil kunne dateres. Anvendelse af kugleflint inden for Sværdborg-gruppen og i neolitisk tid viser andre tilhugningsmetoder.

Skrabere (pl. 7, a-e) kendes inden for Melsted-gruppen kun i form af blokkrabere (eller høvlskrabere) (jfr. Danske Oldsager I, 51 og 52). Da en klar adskillelse i mange tilfælde ikke er mulig, er begge former her behandlet under eet ligesom hos Brinch Petersen (1966, type 4). Kun helt sikre skrabere er medtaget i fortegnelsen; i talrige tilfælde er det vanskeligt at skelne mellem skrabere og blok-rester med præparation. Mangelen på regulære skiveskrabere i de sikre kulturlag fra Melsted-gruppen er så meget mere påfaldende, som flere stort set samtidige grupper i flintrige egne netop indeholder små, tykke skiveskrabere; inden for Melsted-gruppen ville man have et udmærket råmateriale i form af de første, skiveformede afslag af kugleflinten. Sådanne afslag er tilmed anvendt som skrabere i andre bornholmske grupper, både mesolitiske og især neolitiske. Brinch Petersen har vist, at et andet tidligt Maglemose-fund, fra Sønder Hadsund i Nordjylland (1966, 128 ff.), kun har blokkrabere og ingen små skiveskrabere, skønt det ligger inden for et flint-rigt område. Anvendelse af forskellige skraber typer kan derfor ikke skyldes tidsmæssige forhold, men må snarere afspejle en eller anden specialisering inden for erhvervet på de pågældende pladser (Brinch Petersen 1966, 180).

Knive (pl. 8 f-h) findes i ret stort antal, næsten altid lavet af små kugleflint-flækker. De sikre eksemplarer (optaget i skemaet side 28) har alle en ganske fin retouche langs den ene side, i regel trykket fra flækkens overside. På mange stykker ses tydelige slidspor ved den modsatte langside. Adskillige hele eller itu-brudte små-flækker uden retouche viser tilsvarende slidmærker, men det må nævnes, at hele materialet ikke er undersøgt mikroskopisk for sådanne slidspor. De sidstnævnte stykker er ikke medtaget som knive i skemaet.

Stikler (pl. 8 b-e) kendes inden for Melsted-gruppen og er behandlet i Aarb. 1951, hovedsagelig ud fra Melsted-pladsen. Råmateriale er afslag og kernestykker af kugleflint, og der forekommer såvel stykker med som uden terminal-retouche. En ny gennemgang af materialet efter mere moderne principper har været vanskelig at foretage, især da ad-

skillige eksemplarer kan diskuteres, primært på grund af den ringe størrelse og råmaterialets art; større stykker flint af tilstrækkelig god kvalitet til at frembringe en hård stikkel-æg, har jo ikke været tilgængelig. En revideret omtale af de enkelte typer af stikler i Nr. Sandegård-fundene vil derfor blive så subjektiv, at det er rigtigere at udelade den. Stiklernes funktion, dvs. arbejde i ben, tak og lignende materialer, har uden tvivl her på øen delvis været erstattet af skælhuggede redskaber.

Skælhuggede redskaber (pl. 7, i-o) (»Pièces écaillées ou esquillées«, »squamous flakes«)^{2a} er en type, der ganske vist blev drøftet udførligt i Aarb. 1951, men som i international debat har været behandlet flere gange siden, således at nogle problemer er blevet bedre belyst og gør en fornyet omtale af de bornholmske fund nødvendig.

2a Den danske betegnelse blev 1951 foreslået som direkte oversættelse fra fransk. For at undgå misforståelser omkring definitionen og især bestemmelsen af skælhuggede stykker (redskaber) vil det være nødvendigt at nævne nogle eksempler på en anden anvendelse af begrebet »skælhugget« i nordisk litteratur. Typen er antaget af Brinch Petersen (1966) som hans nr. 59 under betegnelsen »pièce esquillée«, men der regnes med to varianter, dels typiske og dels atypiske stykker. Kun de første siges direkte til svare til de bornholmske og tilsvarende udenlandske redskaber, medens de »atypiske« i virkeligheden er flækker eller afslag med skæl-lignende retouche, der normalt kun forekommer som ensidig tilhugning, og som kan træffes på Maglemose-stykker i flintrige dele af Sydskandinavien (eks. anf. st. fig. 84 k-l, 102 a-b og 119 c). De to, helt forskellige varianter optræder i fundlisterne (anf. st. s. 180 f.) under samme nummer. – I sin publikation af et stort bopladsfund fra ældre Maglemose-kultur, Flaadet på Langeland, nævner J. Skaarup (1979, 84) 8 »skælhuggede afslag«, der er defineret som hos Brinch Petersen. De syv tilhører den »atypiske« variant, og kun eet (anf. st. fig. 23, 6) kan være et ægte skælhugget redskab.

Et andet eksempel har man i Søren H. Andersens definition af »flade, skælhuggede skiver af Brovst-type« (S. Andersen 1978, 77 ff.), hvor der klart og med mange instruktive tegninger er beskrevet en hidtil ikke bemærket type, hørende til ældre Ertebølle-kultur og hidtil kun fundet i Nordjylland. Gennem en særlig teknik har svære flint-skiver ved slagenden fået en tilhugning, bl.a. ved afslag af skæl-lignende fliser, der bl.a. kan have tjent som forarbejder til tværpile. Forf. konkluderer, at den nye type derfor snarest er et forarbejde og han nævner direkte, at den klart adskiller sig fra de skælhuggede flintstykker fra Bornholm, dvs. de her behandlede redskaber.

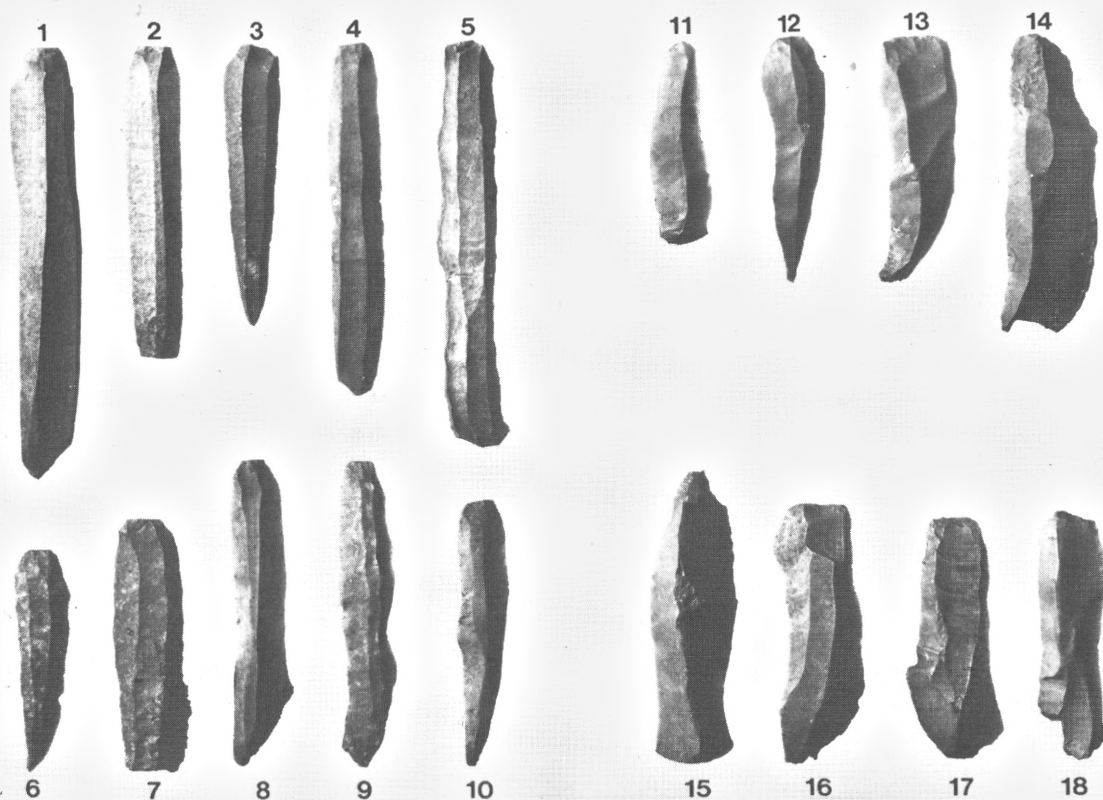

Fig. 8. Mikro-flækker fra Sværdborg-gruppen (t.v., fra Nr. Sandegård II) og Melsted-gruppen, udvalgt blandt de mest regelmæssige (t.h., fra Melsted). Materiale: Nr. 1-5 mat daniensflint, 6-7 kristianstadflint, resten kugleflint. (Efter Aarb. 1951, LL fot.).

I typisk udformning er der tale om et tyndt, i reglen rektangulært afslag eller kernestykke af flint, der på begge bredder viser spor af hel eller delvis fladehugning, hvorved tværsnittet bliver spidsøvalt. De fleste spor af tildannelse er grove og kan have karakter af afsprængninger, som om stykket har været udsat for direkte tilhugning fra en af kanterne og samtidig hvilet på et hårdt underlag; på den måde ville man måske søge at frembringe endnu nogle afslag fra et delvis opbrugt kernestykke. Derfor har man i international forskning diskuteret, hvorvidt der var tale om egentlige redskaber eller affaldsstykker. I dag er debatten så vidt afklaret, at der i

fund med adskillige eller talrige eksemplarer må foreligge et regulært redskab; i andre tilfælde er der dog tale om affalds-produkter, der overfladisk kan ligne disse.

På Bornholm forekommer skælhuggede redskaber i stort tal. Materialet fra Melsted-, Sværdborg- og de neolitiske grupper her kan behandles samlet, da de nævnte problemer gælder oldsags-formen som helhed.

Inden for Melsted-gruppen er der i de to sikre fund Nr. Sandegård I og Melsted optalt henholdsvis 43 og 45 eksemplarer, hvortil kommer nogle mere usikre stykker, der ikke er medregnet (pl. 7, i-o og Aarb. 1951, fig. 13-14). De er næsten alle kvadratiske eller rektangulære og gennemsnitlig 2-3 cm lange. Et afgørende træk er, at den ene kant ved små hug er udformet til en jævn og regulær æg, som – set forfra – kan være lige eller svagt konkav. Selvsagt

foreligger der også stykker, hvor tilhugningen er mislykket. Råmaterialet er næsten altid kugleflint, i enkelte tilfælde kristianstadflint.

Fra boplads II, dvs. Sværdborg-gruppen, kan præcise tal ikke opgives, da dele af materialet ved senere forstyrrelser er blandet med fund fra den lille boplads IIa (tilhørende Melsted-gruppen), og da der samtidig har været nogen neolitisk bosættelse på stedet. Men ved en rimelig vurdering af antallet af sikre oldsager fra de to sidstnævnte grupper, må en større del af de 50 skælhuggede redskaber, der er indsamlet inden for det samlede område for boplads II (jfr. fig. 4), høre til Sværdborg-gruppen. Derfor er det vigtigt, at langt de fleste af de 50 eksemplarer er tildannet af kugleflint, skønt dette materiale kun i stærkt begrænset omfang er brugt til større og mindre redskaber inden for Sværdborg-gruppen. Det må dog noteres, at der i det aktuelle område er fundet forholdsvis flere skælhuggede redskaber af kristianstadflint end f.eks. i Melsted, men det vil være vanskeligt at vise, om de har hørt til Sværdborg-gruppen eller de neolitiske bosættelser. Når Sværdborg-gruppens skælhuggede redskaber hovedsagelig er af kugleflint, må det betyde, at man har valgt den bedst egnede blandt de lokale flinttyper; her vil kugleflinten kunne give kraftigere og mere holdbar arbejds-æg end de andre sorter af flint. Dette tyder på, at der må være tale om et egentlig redskab.

Skælhuggede redskaber er tillige anvendt inden for en eller flere af de neolitiske grupper på pladsen. I felter, hvor mesolitiske oldsager kun forekommer som spredte enkeltfund, er indsamlet ialt 61 typiske eksemplarer. De vil blive nærmere omtalt nedenfor (s. 52). De antageligt neolitiske stykker er gennemgående 0,5 til 1 cm større end de mesolitiske, og de er hyppigere lavet af kristianstadflint eller importeret senonflint, ja i fire tilfælde af fragmenter af neolitiske redskaber. Det må allerede her nævnes, at man ikke har fundet noget bevis for, hvilke af de neolitiske grupper, der har anvendt disse redskaber.

Siden skælhuggede stykker blev beskrevet for første gang inden for fransk palæolitikum (Bardon & Bouyssounie 1906), har de talrige gange været om-

talt i international forskning. Et afgørende problem var længe, hvorvidt der var tale om bevidst fremstillede redskaber eller blot affaldsprodukter (dvs. på linie med blokke etc.). Et af de seneste bidrag (Mazière 1984), der ganske vist primært behandler franske forekomster, har fremlagt et afgørende materiale fra yngre palæolitikum i Sydfrankrig, og de afgørende konklusioner er vel dokumenterede. Mazière skelner mellem tre grupper inden for den gamle definition af typen, nemlig »redskaber«, dvs. sekundært dannede af andre oldsags-former, »skælhuggede stykker«, der er fremstillet direkte af afslag eller kernestykker, og som i typisk form ligeledes anses for regulære redskaber, endelig stykker, der gennem mere tilfældig lighed kan falde ind under den generelle definition, men som må karakteriseres som affaldsprodukter. I visse grupper udgør de primært tildannede stykker af skælhugget form en almindelig type, hvis udbredelse i en hel række bopladser i området kan følges gennem det meste af yngre palæolitikum med et højdepunkt inden for Typisk Aurignacien.

Det er vigtigt, at de ungpalæolitiske fund, som Mazière omtaler, findes i egne med gode flintforekomster. Dette er i god overensstemmelse med, at skælhuggede redskaber som type er medtaget i nyere, franske arbejder som regulære redskaber (Sonneville-Bordes 1956 og Brézillon 1968). I Mazière's oversigt har en afsluttende sætning betydning for de skælhuggede stykkers forekomst andetsteds; det nævnes, at de kun i ringe antal lever videre i mesolitiske og neolitiske grupper. Men det kan kun gælde franske forhold.

I de flintrige områder i Sydkandinavien er typen meget sjælden. Jeg har kun noteret ganske enkelte stykker, som efter kritisk vurdering må være redskaber og ikke affaldsprodukter. Her optræder typen derimod i områder, der er fattige på eller helt mangler god flint. Det gælder de bornholmske fund samt hovedparten af de forekomster, der blev nævnt som eksempler allerede i Aarb. 1951, og hvortil kan føjes endnu flere; det vil ikke ændre den slutning, at »ægte« skælhuggede stykker optræder som regulære redskaber i så mange og i tid vidt forskellige kultur-

grupper over næsten hele den nordlige halvkugle, at typen må være opstået uafhængigt af hinanden flere forskellige steder med beslægtede råstofproblemer. Den kan derfor ikke bruges til påvisning af kulturforbindelser eller kronologiske studier, ganske som tilfældet er med andre, meget almindeligt forekommende typer som f.eks. stikler. Det bør ganske kort nævnes, at regulære, skælhuggede stykker er noteret fra Nordafrika, Grønland, Sibirien foruden en række grupper i Skandinavien og omkring Østersøen. Af hensyn til netop de bornholmske fund kan det være rimeligt at nævne nogle af de sidstnævnte forekomster, hvor stykkerne forekommer som regulær type.

Således findes ægte skælhuggede stykker i den mesolitiske Komsa-kultur i det nordligste Norge, hvor A. Nummedal (som den første nordiske forsker) beskrev og vurderede dem ud fra fransk litteratur (1929, 31 f. og fig. 22-24). I den endelige publikation (Bøe & Nummedal 1936, 213) er de omtalt udførligere og med flere billeder. – Et eksempel af anden art udgør forekomsten på flere neolitiske fundpladser tilhørende den lokale stridsøkse-kultur (Rzucewo- eller Rutzau-gruppen) i det nordøstlige Polen; her kan typen bestemmes efter de publicerede eksemplarer (Balcer 1983, fig. 47, 2-3. – Król 1986, fig. 1, nr. 11, 14, 15).

Derimod er typen hidtil kun omtalt enkelte gange fra de geografiske og kulturelt nærmeste egne i det østlige Skåne og tilgrænsende dele af Blekinge. Den nævnes dog under en vag betegnelse (»flint med stød-retouche«) fra den store Siretorp-plads, hvor 67 eksemplarer er optaget i fundlisterne og med illustration af to ganske typiske stykker (K. Kjellmark i Bagge & Kjellmark 1938, 89 med tabel s. 127 og pl. 16, 15-16). Hovedparten af de omtalte stykker stammer fra laget med grubekeramisk kultur, kun et enkelt fra de tidlig-neolitiske horisonter. Men Kjellmark nævner, at han har noteret lignende stykker i sine (upublicerede?) mesolitiske fund fra det sydlige Småland og Skåne.

Hvad de skælhuggede stykkers funktion angår, giver de hidtil omtalte fund fra det nordlige Europa kun få oplysninger (og i flere tilfælde tør forfatterne

ikke afgøre, hvorvidt der er tale om redskaber). Ved beskrivelsen af de bornholmske eksemplarer ovenfor er der lagt vægt på den iagttagelse, at alle de (tilsyneladende) færdige og brugbare stykker har én tydelig æg, der er finhugget ved små slag. I skæftet tilstand vil sådanne redskaber kunne bruges som høvle eller til arbejde i hårde materialer som f.eks. ben og tak og herved få en lignende funktion som stikler. Her er det afgørende, at de skælhuggede stykker altid er fremstillet af de hårdest mulige lokale materialer, som kan give en tilstrækkelig solid æg. Analyser af slidspor vil eventuelt kunne løse problemet.

Bopladsen af gruppe Sværdborg

Fundforholdene omkring bopladserne II og IIa er beskrevet ovenfor (s. 24), og det er her nævnt, at en lille, klart afgrænset plads (IIa) hører til Melsted-gruppen, medens resten af de mesolitiske fund fra det ca. 10×8 m store område har en anden karakter og er betegnet som Sværdborg-gruppen. En beskrivelse af den sidstnævntes inventar bygger på følgende iagttagelser. Noget egentlig kulturlag kunne ikke ses under udgravningen, hvad der antagelig skyldes, at de pågældende felter (IX, XII og XIV samt små partier af de nærmest tilstødende) var usædvanlig tæt belagt med jernalders brandpletter, hvad der selvsagt har forårsaget forstyrrelser af ældre aflejringer. Tilmed var store dele af især felterne XII og XIV gennemgravet ved den allerede omtalte eftersøgning af brandgrave, som Hans Anker foretog i 1902. Ved de i 1950 og 1951 foretagne undersøgelser blev som nævnt det lyse sand under pløjelaget gennem søgt, efter at brandpletter og andre synlige anlæg var udgravet; da der viste sig mesolitisk flint af en ny type, blev alt materiale her tillige kastet gennem et sold. Men de store felter blev på grund af de mange forstyrrelser ikke opdelt yderligere, dog med undtagelse af den østlige del af XIV, hvor der dels var tale om et tykkere, kun delvis forstyrret kulturlag, og hvor der tillige fandtes et stort antal af Melsted-gruppens karakteristiske sager. For at få det sikrest mulige grundlag til belysning af Sværd-

borg-gruppens inventar skal nævnes, at der inden for det samlede område med pladserne II og IIa blev indsamlet ca. 3530 stykker flintaffald, hvoraf ca. 2550 hører til de dele, hvor Melsted-typer praktisk taget ikke forekommer. Kun det sidstnævnte antal og de tilsvarende redskaber er brugt til karakteristik af Sværdborg-gruppens inventar. Trods den nævnte usikkerhed er der tale om et så betydeligt materiale, at man får en vis dokumentation for pladsens karakter. Det bør dog tilføjes, at der selv i det således sorterede materiale kan være et indslag af neolitiske typer, men at dømme ud fra keramik og sikre neolitiske sager er der kun tale om et meget begrænset antal.

Følgende oldsager m.v. er henført til boplads II: (inden for de med ^x mærkede grupper kan der være tale om en indblanding fra andre kulturer):

- 1 ægafslag af kerneøkse
- 2 spidsøkser samt et fragment af kerne- eller spidsøkse
- 24 mikroliter, hele eller fragmenterede, samt 2 forarbejdede
- 8 mikro-stikler
- 50 skælhuggede redskaber^x
 - 2 små skiveskrabere
 - 4 andre skraber, af afslag^x
 - 1 kølskraber
 - 8 stikler^x
- 13 tryk- og tilhugger-sten
- 225 flækker, heraf 211 mikrolitiske^x
- 26 blokke^x
- 12 knuder^x.

Flintmateriale. I de »rene« dele af det fund, der er regnet til boplads II, er der blandt både redskaber og affald kun ca. 29 % kugleflint. De ca. 71 % består af mat danien og kristianstadflint (hvor det er vanskeligt at bestemme små, patinerede afslag sikkert), dvs. typer, der i Melsted-gruppen optræder i ringe tal (mellem 5 og 10 %). Inden for gruppen flækker og mikroflækker er forskellen endnu tydeligere: I boplads II ca. 95 % af danien- og kristianstadflint, resten kugleflint (og den sjældent forekommende klare danien). Samtlige mikroliter fra

boplads II er lavet af de matte flintsorter. Kun de skælhuggede redskaber er også på boplads II hovedsagelig af kugleflint. – Det må gentages, at samtlige flint-typer fra boplads II er lokalt forekommende; importeret flint er ikke påvist lige som inden for Melsted-gruppen.

Mikroblokke og -flækker har en helt anden karakter end i Melsted-gruppen. I stedet for de små kugleflint-blokke med uregelmæssige afspaltninger (lavet med direkte slag) træffes nu koniske blokke med ar efter mange og slanke flækker, der er fremstillet ved tryk eller indirekte slag (fig. 7). Denne forskel svarer i princippet ganske til udviklingen inden for sjællandsk Maglemose-kultur, hvor små, uregelmæssige mikroblokke på et vist tidspunkt afløses af først koniske og siden hen håndtags-blokke, hvor smalle og regelmæssige flækker ved en ændret teknik trykkes eller presses af blokkene (Becker 1951a, 144) (fig. 8). Blot er der på Sjælland (og andre flintrige områder) altid anvendt den langt bedre senonflint, medens man på Bornholm har måttet nøjes med mat danien og kristianstadflint. I sjældne tilfælde er også kugleflint brugt; på boplads II er fundet enkelte koniske blokke og lange mikroflækker af dette materiale, og andetsteds på øen kendes typiske Sværdborg-mikroliter af samme materiale (Aarb. 1951, fig. 17).

Mikroliter. Af de 24 stykker er langt de fleste brudstykker, sikkert på grund af det skøre råmateriale. 13 af stykkerne kan bestemmes som type 4 ovenfor, dvs. trekantede med endog meget små kort-sider (fig. 9). Mod den spidse ende er de ofte retoucheret fra begge sider (med såkaldt propel-retouche, fig. 9, l). Forarbejdede, mislykkede stykker og mikro-stikler viser samme teknik, som er kendt fra tilsvarende sjællandske grupper.

Tryksten og tilhuggersten (»retouchoirs«) omfatter en noget heterogen gruppe af redskaber – 13 i alt –, der antagelig alle har været brugt ved forarbejdning af andre flint-sager. Stykkerne er forholdsvis små, tre- eller firesidede kernestykker (4-6 cm lange), der ved tilhugning og i visse tilfælde slibning har fået en jævn og spids afslutning; denne viser i regel kraftige brugsspor. De fleste bestembare stykker er lavet af

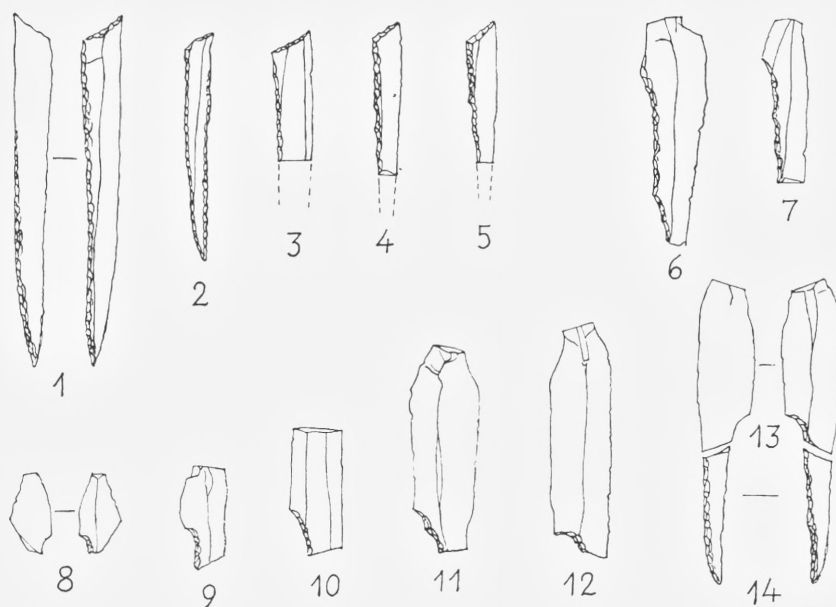

Fig. 9. Mikroliter, forarbejder etc. fra Nr. Sandegård II (Sværdborg-gruppen). 1:1. (Efter Aarb. 1951, BBC del.).

kristianstadflint, enkelte af mat danien. Særlig interesse knytter sig til tre af stykkerne, der ved spidsen foruden finhugning viser regulær slibning. Tydeligst er det på de to afbildede eksemplarer pl. 12,7-8, hvor større dele tydeligt er slebet efter finhugning (ganske som på neolitiske redskaber). Et tredje, ikke afbildet stykke er behandlet på samme måde. I andre tilfælde er den tilsvarende del af redskabet omhyggeligt glathugget (pl. 12,3 og 5), men også her ses tydelige brugs-spor ved spidsen. Måske beslægtet med de nævnte er pl. 12,6, der ikke afsluttes i en spids, men en 1,5 cm bred flade; mod denne er stykket tilsvarende glattet ved finhugning.

De omhyggeligt tildannede tryksten har ingen direkte paralleller i nordiske Maglemosefund, selv om forskellige former for tilhuggersten er fundet på flere pladser, f.eks. Sværdborg II (Brinch Petersen 1971, 65, fig. 14, 2-3) og Lundby I (B. Henriksen 1980, 35, fig. 17, 5). Men de sidstnævnte er ikke finretoucherede eller slebet mod spidsen, hvorfor stykkerne fra Nr. Sandegård II er tolket som tryk- eller

tilhuggersten til fremstilling af de smalle og regelmæssige mikro-flækker. De tilsvarende redskaber fra Sjælland kan have været de glitte- eller trykstokke af kronhjort- og elsdyr-tak (Danske Oldsager I, 1948, nr. 189), der her dukker op som en ny type samtidig med, at den ændrede teknik med fremstilling af finere mikro-flækker indføres. Årsagen kunne være, at man på Bornholm har lavet disse redskaber i sten, fordi storvildtet allerede var forsvundet i sen boreal tid på øen (jfr. Aaris-Sørensen 1988, 138); det er foreløbig et postulat, idet man hidtil ikke kender boplads- eller løsfund med tak- og benredskaber her. Det er i den sammenhæng vigtigt, at de små, omhyggeligt tildannede tryksten hidtil ikke er fundet andetsteds på Nr. Sandegård end i området med boplads II og i øvrigt heller ikke på øens andre pladser fra boreal tid.

Kerne- og spidsøkser er blot dokumenteret ved et æg-afslag af en økse (daniensflint) og to brudstykker af spidsøkser. Det er sandsynligt, at begge former har hørt til inventaret på boplads II.

Skrabere. Sikre blokskrabere af kugleflint er ikke fundet blandt de »rene« lag på boplads II. Blandt de fåtallige afslag med skraber-retouche er der mu-

lighed for indblanding af neolitiske redskaber. Men en enkelt lille, tyk skiveskraber af kugleflint (pl. 13, 6) kan høre til boplads II, idet tilsvarende stykker ellers ikke kendes fra området, og da den typemæssigt ville passe ind i en af de faser af sjællandsk Maglemose-kultur, hvor de er almindelige. – En anden form for mesolitisk skraber har man i en enkelt kølskraber af mat danien (pl. 13, 9).

Stikler. Blandt de 8 stykker, der er medtaget blandt inventaret, er to af særlig interesse. De er dannet af svære skiver men uden terminal-retouche og er begge af mat danien-flint (pl. 13, 1-2). Gennem de senere år har det vist sig, at sjællandske Maglemose-fund har ganske lignende stykker som deres hyppigste form for stikler (efter at man herhjemme blev opmærksom på typen ved de nye udgravninger fra og med 1940'erne). (B. Henriksen 1976, fig. 8-10 og fig. 70,4. – Brinch Petersen 1971, fig. 15. – Henriksen 1980, fig. 12 og fig. 47-48. – K. Andersen 1982, fig. 36 og 53-54). Tilsvarende stykker er ikke påvist blandt Melsted-gruppens fund.

Melsted- og Sværdborg-gruppernes placering inden for syd-skandinavisk Maglemose-kultur

I Aarb. 1951 blev der dels givet en oversigt over beslægtede fund fra Bornholm og dels foretaget en vurdering af det samlede materiale inden for syd-skandinavisk Maglemose-kultur. Begge grupper viste sig at være kendt fra en række pladser på øen, og siden er noteret flere forekomster, uden der blandt dem er noget fund, der kan bidrage til en nyvurdering af den boreale tids boplads; det vil derfor ikke være nødvendigt påny at omtale hele det bornholmske materiale.

Hidtil er *Melsted-gruppen* repræsenteret med de fleste lokaliteter, men fortsat er Melsted selv og dele af Nr. Sandegård I de eneste pladser, hvor der foreligger større, ublandede fund. Til en datering har man to holdepunkter, dels en ^{14}C -datering fra Melstedets nedre lag (K-586 = 6240 ± 130 f.Kr.), dels den stratigrafiske iagttagelse fra boplads IIs områ-

de, hvor Melsted-gruppens plads IIa viste sig ældre end Sværdborg-gruppen (plads II).

Ved sammenligning mellem de bornholmske og andre sydkandinaviske fund blev der i 1951 henvist til slægtskab mellem Melsted-gruppen og to store jyske boplads Bøllund og Sønder Hadsund; der kunne ses så mange lighedspunkter i redskabsinventaret, at de – trods de særlige råstof-problemer på Bornholm – kunne være stort set samtidige og repræsenterer en ældre fase af dansk Maglemose-kultur.

En række senere studier har inddraget de bornholmske fund i diskussionen og stort set bekræftet formodningen. I den vigtige afhandling om ældre Maglemose-kultur (Brinch Petersen 1966) anvendes de vigtigere typer af mikroliter til datering ved et seriations-skema (ud fra den teori, at disse typer har gennemgået en parallel udvikling i hele det sydkandinaviske område, uanset de anvendte råstoffer). Herved kan en række store og (forholdsvis) rene fund indordnes i en tidsmæssig serie fra den præboreale Klosterlundplads til en (tilfældigt) valgt boplads fra yngre Maglemose-kultur (Vinde Helsing, Vestsjælland). Herefter skulle Melsted være det yngste i rækken af tidlige pladser (jfr. Welinder 1971, 141 f.). I sin behandling af det store fund fra Flaadet på Langeland følger Skaarup (1979, 100) dette system op og kan indføje et par fund, der var blevet publiceret i mellemtiden. Med hensyn til Melsted-gruppen forekommer disse forslag til en relativ datering at være de foreløbigt bedste.

En vis støtte for datering af Melsted-gruppen har man i de publicerede ^{14}C -dateringer, selv om man må være opmærksom på, at der indtil videre kun kan regnes med få og ofte noget usikre resultater, da der i flere tilfælde kun er foretaget få dateringer inden for det samlede materiale (Brinch Petersen 1973, 124 – jfr. Sørensen 1987, 60). En tilsvarende enkelt-datering er senest foretaget på et fund fra Hagestad i det østlige Skåne (Strömberg 1986, 61), hvor et mindre og måske ikke helt rent fund af tidlig karakter (efter foreløbig beretning med forholdsvis mange mikroliter af typerne 5 og 6) har givet en ^{14}C -datering på 6700 ± 105 f.Kr. (Lu – 373).

I hele serien forekommer dateringen af Melsted i ret god overensstemmelse med resultaterne fra Ulkestrup Øst, Sjælland, hvor en fase af yngre Maglemose-kultur, svarende til per. 3 i det foreslåede system (Becker 1951a, fig. 21), skulle have omtrent samme alder (K. Andersen m.fl. 1982, 77 – gennemsnit af 4 dateringer). Men som sagt er de hidtil foretagne ¹⁴C-dateringer hidtil for få til at give et helt sikkert kronologisk grundlag; hertil kommer at flere af de store pladser, der er brugt til seriationsdiagrammerne, ikke er dateret naturvidenskabeligt.

For *Sværdborg-gruppen* på Bornholm gælder det, at kun Nr. Sandegård II har givet et så stort materiale, at man – trods den ovenfor nævnte usikkerhed omkring pladsens karakter som et rent fund – har chance for at sammenligne den med flintinventaret på andre sydsjællandske pladser. Mulighederne for en datering er her bedre end ved Melsted-gruppen, idet der trods råstof-problemer er en påfaldende lighed med en af de sjællandske Maglemose-kul-

turers faser. Det gælder primært mikro-teknikken og de færdige mikroliter, hvor der er identitet, til trods for, at man på Bornholm næsten udelukkende har måttet anvende andre typer af flint. De karakteristiske stikler, der er lavet af svære skiver uden terminal-retouche, forekommer begge steder. Det samme gælder kerneøkser, små runde skiveskrabere og kølskrabere, skønt disse former er sparsomt repræsenteret i det bornholmske fund. Der er to typer, som kun forekommer på Bornholm, skælhuggede redskaber og tryksten, men dette forhold er atter forklaret ved forskel i råmaterialer.

Den fase af sjællandsk Maglemose-kultur, som direkte kan parallelliseres med Nr. Sandegård II, er fase 3 i det brugte skema, bedst repræsenteret ved de sjællandske pladser Sværdborg II (Brinch Petersen 1971) og Ulkestrup Øst II (K. Andersen 1982), der begge er naturvidenskabeligt dateret gennem pollenanalyse til begyndelsen af sidste halvdel af zone VI (S. Jørgensen) og her samtidige (S. Jørgensen i Brinch Petersen 1971, 59).

IV. Neolitisk tid

Ved udgravningerne 1948-52 blev der fundet et omfattende neolitisk materiale; fem forskellige kulturgrupper er repræsenteret på stedet. Det drejer sig om følgende: 1. Tragtbægerkultur, tidlig-neolitisk tid C (ikke-megalitisk, bornholmsk-sydsvensk eller Siretorp-gruppe). 2. Tragtbægerkultur, TN C (megalitisk eller Virum-gruppe). 3. Tragtbægerkultur, MN I. 4. Grubekeramisk kultur. 5. Svensk-norsk stridsøksekultur (bådøksekultur). Hertil kommer sen-neolitisk kultur, men dateringen af de meget få fund kan diskuteres, således at den ikke kan regnes med blandt de sikkert dokumenterede grupper.

Af de fem sikre kulturgrupper er nr. 1 og 5 repræsenteret med så mange fund, at der er tale om regulær bosættelse, medens de øvrige tre kun har efterladt få genstande, dvs. at der må være tale om kortvarige ophold på stedet.

Skønt de to fyldigste grupper hver for sig kan vise det hidtil rigeste bopladsmateriale fra Bornholms neolitikum, har de hidtil ikke været publiceret (bortset fra en kort meddelelse, Becker 1986). En væsentlig årsag er de utilfredsstillende oplysninger om det samlede inventar fra disse grupper og manglende påvisning af anlæg, som med sikkerhed kan knyttes til dem. Anlægget af grave fra bronzealder og især ældre – men også yngre – jernalder har medført talrige nedgravninger med deraf følgende ødelæggelse af de ældre kulturlag.

Ved udgravningerne 1948-52 blev der kun enkelte steder iagttaget spor af urørt kulturlag fra yngre stenalder. Selv om udgravnings-teknikken måtte prioritere brandpletterne højest, blev der altid foretaget en nærmere undersøgelse, når lerkarskår eller flint blev truffet i større tal. Derfor kunne forekomster af både neolitisk og bronzealder-keramik udgraves regulært, selv om der i langt de fleste tilfælde kun var tale om rester af de oprindelige kulturlag, og i reglen med ganske få fund. Enkelte steder blev

der dog gjort iagttagelser, som tyder på en oprindelig stratigrafisk aflejring af forskellige kulturlag.

Vigtigst var forholdene omkring de neolitiske kulturgrupper, i praksis kun Siretorp-gruppen og stridsøksekulturen (SK). Når der fandtes rester af kulturlag, var der med få undtagelser kun tale om fund fra en af grupperne; sammenblanding iagttoges kun, hvor der var oplagte muligheder for senere forstyrrelser. De uforstyrrede rester af kulturlag tegnede sig som tynde, vandrette sandlag med skår og flint, som regel lidt mørkere end det lyse sand, som på denne del af pladsen udgjorde de naturlige aflejringer.

Til belysning af kulturlagenes oprindelige karakter (og til fundoplysningernes kildeværdi) skal nævnes nogle eksempler:

Tragtbægerkultur (TRB): Fund 103 (felt V). Et ca. 1,75×1,5 m stort, men ganske tyndt kulturlag med spredte skår af flere kar og en del flint.

128 (V). Et ca. 0,8 m stort område uden tydelig afgrænsning, dækket af stenlag fra røse V. 35 og delvis under den heri nedgravede brandplet 129. Der fandtes mange skår (bl.a. pl. 16), 4 tværpile, 3 fragmenter af slebne økser og forholdsvis meget flintaffald.

375 (XXIII). Et ca. 3×1,3 m stort, tyndt lag med skår af flere kar samt flintaffald og enkelte redskaber. Det lå lige op til og i samme niveau som et ildsted (0,70×0,50 m stort) bestående af et enkelt lag større og mindre sten med tydelige brandspor.

391 (XXVIII). Et ca. 1,0×1,0 m stort, ligeledes tyndt kulturlag med spredte skår og flintaffald. I forlængelse fandtes rester af et stærkt forstyrret ildsted bestående af mindre, skørbrændte sten.

400 (XXVIII). Et ca. 2,0×2,0 m stort lag med spredte skår og flintaffald. Det var delvis dækket af røse V. 36.

Stridsøksekultur (SK): 123 (V). En ca. 1,0×1,0 m stor plet med skår af (vistnok) et enkelt lerkar og få stykker flintaffald. Laget var delvis dækket af stenlægningen fra røse V. 35.

Skår IV C (IV). En ca. 1,0×0,7 m stor plet med skår.

142 (VII). Et ca. 0,5 m bredt område med skår af et enkelt lerkar men ingen flint. Laget lå direkte over et spredt lag af mindre sten (ildsted?); samtidighed mellem skår og stenlag kunne ikke påvises.

388 (XXVII). Et ca. 1,0×1,0 m stort lag med spredte skår af vistnok et enkelt kar.

Stratigrafiske iagttagelser vedrørende stenalder-lagene blev gjort følgende steder:

312 og 314 (XVII). 312 er skår af et enkelt kar (SK); tæt ved, men 0,08 m dybere, fandtes skår 314 (TRB).

316 og 318 (XVII). 316 (SK) er ligeledes skår af et enkelt kar, der fandtes i mørkfarvet sand. 318 (TRB) bestod af skår fra flere kar, liggende 0,20 m nord for 316, men i lysere sand og 0,10 m dybere end det mørke lag, hvorfra 316 stammede, og som endnu var synligt ved 318.

605 (XL). I en ca. 0,3 til 0,4 m bred plet af mørkfarvet sand fandtes spredte skår af et enkelt kar. I det lyse sand nedenunder fandtes en del flintaffald, dog uden karakteristiske redskaber.

For at resumere: De få iagttagelser giver et par ikke uvæsentlige oplysninger om de to omtalte stenalder-grupper. Hvis ikke hele pladsen havde været så forstyrret, ville det uden tvivl have været muligt at udskille to tynde kulturlag med TRB i det nedre og SK i det øvre. Enkelte steder fandtes også bronzealderkeramik i rester af uforstyrrede lag, men i så fald i lidt højere niveau. Lagene med TRB-keramik indeholdt i reglen mindre skår af flere forskellige kar samt en efter bornholmske forhold rigelig mængde af flint; heriblandt var enkelte redskaber (fragmenter af tyndnakkede økser, tværpile etc.) af importeret, sjællandsk senonflint. Derimod indeholdt lag med SK-keramik i reglen kun skår af et enkelt kar (se beskrivelsen nedenfor), og påfaldende få flintafslag. Trods de mange fund af keramik er der således ingen dokumenterede oplysninger om

denne kulturgruppes redskaber og teknik. Regulære affalds-gruber med materiale fra en af stenalder-grupperne blev ikke påvist.

Kortlægger man keramikfundene fra de her omtalte neolitiske grupper (fig. 10), vil man se, at de stort set har fælles udbredelsesområde. Fund af redskaber af flint eller andre bjergarter kan derfor kun dateres nærmere, hvis typerne i sig selv er karakteristiske. På grund af de specielle råstofproblemer på Bornholm vil det øvrige fundstof ikke uden videre kunne bestemmes og dateres. En gennemgang af de forskellige neolitiske gruppers inventar må derfor primært baseres på keramik og enkelte i forvejen kendte typer i andre materialer.

På udbredelseskortet over de neolitiske fundgrupper kan et andet forhold spille ind. Det er tydeligt, at de bevarede rester af kulturlag med keramik har forbindelse med de bronzealder-røser, som vil blive omtalt nedenfor. De er derfor indtegnet på samme kort. Røsernes stenlag og deres øvrige fyld må til en vis grad have beskyttet de ældre kulturlags keramik. På den anden side ville udgravningsmetoden med systematisk gennemgravning af sandlaget, efter at jernaldergravene var undersøgt, have resulteret i sager af flint og anden sten også uden for de keramik-førende felter; her var sådanne fund imidlertid sjældne.

1. Siretorp-gruppen

(Tidlig-neolitisk C, af ikke-megalitisk art).

Største parten af materialet består af skår, der kun undtagelsesvis lader sig rekonstruere til hele kar. Derfor bliver det bestembare materiale ensidigt; selv om tragtbægret i andre fund har vist sig at være almindeligt forekommende, vil det i et materiale af denne art blive endnu mere dominerende, idet selv små randskår kan bestemmes som rester af denne form.

Tragtbægre. Kun et enkelt kar har kunnet rekonstrueres (pl. 16, 113) til et 12 cm stort bæger med høj, tydeligt afsat hals og rund bund. I andre tilfæl-

Fig 10: Se mappe bag i bogen.

de er dog bevaret så store fragmenter, at man kan beregne karrenes bredde over munden; det viser, at der er fremstillet kar i forskellige størrelser, med en bredde på indtil ca. 34 cm og sikkert en tilsvarende højde. Halsen har altid være høj samt jævnt udsvajet, og skulderen er i næsten alle tilfælde klart markeret, ofte med en skarp overgang. Om karrenes bunde har været flade eller runde, er i de fleste tilfælde svært at afgøre uden fuldstændige karprofiler; begge former er repræsenteret.

Tragtbægrene er ofte ornamenteret på halsens øvre del; her foreligger et stærkt varieret materiale, der ikke blot karakteriserer det lokale miljø, men i høj grad gør det muligt at foretage sammenligninger med andre fund. Derfor skal denne dekoration omtales mere udførligt. Langt den hyppigste teknik er indtryk med tosnoet snor, noget sjældnere beviklet snor samt pindstik. Følgende elementer og mønstre findes i materialet:

1. Randskår uden ornamentik bør medtages, idet forholdsvis mange fragmenter ikke viser nogen form for dekoration. Antallet af kar kan på grund af materialets bevaringstilstand ikke bestemmes.

2. Tosnoet tråd i tætstillede, vandrette linier udgør langt det hyppigst forekommende motiv, men heller ikke her er det muligt at beregne antallet af lerkar. Hvor hele den ornamenterede zone er bevaret, kan der tælles fra tre til tretten linier, udført med snart en finere og snart en grovere tråd (eks. pl. 14-17); ofte ses smalle bånd uden ornament mellem snore-linierne (pl. 15, XVII). Større karfragmenter viser, at linierne kan være indtrykket både ganske regelmæssigt og mere sjusket, endog krydsende hinanden (eks. pl. 16, 113).

2a. En variant af motivet med et vandret bånd af parallelle linier findes på to kar, idet der tillige ses en ganske smal zone umiddelbart under karrets munding med skrå eller lodrette indtryk ligeledes i tosnoet tråd (pl. 15, XVIII).

3. Mindst to kar har som hovedmotiv en vandret zone af parallelle linier i tosnoet tråd, men med mellemrum er den afbrudt af smalle felter med lodrette linier i samme teknik (pl. 14, C 6185 (Becker 1947, 165, fig. 39 c) og pl. 16, 128).

3a. En variant af motivet udgøres af to kar, hvor de korte grupper af lodrette linier krydser det vandrette bånd, dvs. at man her har anbragt dem, efter at de vandrette er indtrykket (pl. 17, 319 og 413).

4. Et mere kompliceret randmønster viser mindst tre kar; her er anbragt spredte grupper af korte, lodrette linier neden under et vandret bånd af parallelle snore-linier (pl. 17, 360, 381).

5. Motivet med grupper af korte, lodrette snoreindtryk er i mindst ét tilfælde fundet øverst på karrets skulder, dvs. under halsen (pl. 17, 360). Dette er kombineret med randmotiv nr. 4, måske også med nr. 2. Desværre tillader det stærkt fragmenterede materiale ikke flere sikre iagttagelser af dette motiv, der er af særlig betydning ved sammenligning med andre fund.

6. Beviklet snor i tre vandrette linier under randen er fundet på et enkelt større tragtbæger (pl. 17, 309).

7. Ét kar er foroven ornamenteret med tre vandrette linier i beviklet snor og herunder med korte, skråstillede og parallelle linier i samme teknik. Såvel for dette som for det under nr. 6 nævnte kar kan det med sikkerhed siges, at der er tale om tragtbægre; ornamentet i lignende teknik kan som bekendt træffes inden for stridsøksekulturen. Af det under nr. 7 nævnte kar foreligger fragmenter fra tre forskellige steder (fund nr. 92, 147 og 366), med en indbyrdes afstand på ca. 6 meter. (Pl. 16 øverst).

8. Parallelle rækker af pindstik er kun fundet på to forskellige kar, hver med mindst tre rækker (pl. 15, 42 og 15, XVII). Vulst er ikke påvist.

Øskenflaske. Et uornamenteret bugskår (pl. 15, 310) må efter sin profil stamme fra en større flaske. Lergodset svarer til tidlig-neolitisk keramik. Det er fundet i en plet med skår af tragtbæger og andre tidlig-neolitiske kar, men ikke senere typer. Skår af sikre kraveflasker er ikke noteret.

Andre typer. To steder er blandt tidlig-neolitisk keramik fundet dele af brede snore-øskener, som de især findes på de store øskenkrukker. Brudstykkerne er for små til mere sikker bestemmelse.

Miniature-skiver. Fra udgravningsfeltet 1948 foreligger blandt den neolitiske keramik to usædvanlige

stykker, nemlig miniature-skiver af brændt ler (pl. 16). Det ene stykke er fuldstændigt, ca. 2,5 cm i diameter og indtil 0,9 cm tykt. I tværsnit er det nærmest linseformet, dvs. tyndere ved randen end på midten. Det andet stykke er et fragment, som har en vis lighed med halsen til en kraveflaske; men der er snarest tale om rest af en lignende skive. Dens diameter har været ca. 3,5 cm og tykkelsen ca. 1,3 cm. Overfladen er noget forvitret, således at det ikke kan afgøres med sikkerhed, om stykket har været ornamentet. – Miniature-skiver forekommer inden for tragtbæger-kulturen i tidlig- og mellem-neolitisk tid, selv om de er sjældne (Davidsen 1973, 21). Som regel er de noget større end de to her omtalte, men kan være lige så små og uregelmæssige som disse (Florin 1958, fig. 23, 2).

Den ovenfor omtalte keramik giver ved en samlet vurdering indtryk af så stor ensartethed, at det kan være berettiget at behandle den under ét, til trods for at der hverken foreligger stratigrafiske eller andre beviser for samtidighed på pladsen. Da det tidlig-neolitiske fundstof fra Bornholm for 40 år siden blev omtalt ud fra nogle få og spredte fund (Becker 1947, 161-169), blev det antydnet, at de ornamenterede kar var så nært beslægtet med fund fra Skåne og det vestlige Blekinge, at der kunne tales om en særlig sydsvensk-bornholmsk lokalgruppe fra yngre del af tidlig-neolitisk tid. Det dengang eneste store og vel publicerede fund var Siretorp i Blekinge, nær grænsen til Skåne (Bagge & Kjellmark 1939). Lokalgruppen blev opfattet som parallel til og samtidig med andre sydiskandinaviske grupper inden for den såkaldte ikke-megalitiske hovedgruppe.

Det nu forelagte materiale fra Nr. Sandegård og ikke mindst det stærkt forøgede fundstof fra Skåne har bekræftet denne teori, idet flere fund her dog har bragt en vigtig rettelse. De samtidige fund fra det vestlige Skåne kan ud fra den fundrige plads ved Svenstorp (Salomonsson 1963) knyttes nærmere til den beslægtede sjællandske gruppe end til den øst-skånske, således at man fremover bør sammenfatte fund fra bl.a. Simris (Stjernquist 1965), Siretorp og Bornholm til én gruppe; som nævnt nedenfor kan

den kaldes for *Siretorp-gruppen* (i stedet for som tidligere »den sydsvensk-bornholmske ikke-megalitiske gruppe«).

Ornamenterne på bægerne fra Nr. Sandegård er ovenfor delt op i otte typer med to undergrupper. Paralleller til samtlige elementer forekommer inden for fundene fra Siretorp og Simris. Selvsagt vil der med et så sparsomt materiale være små forskelle, men de er få i forhold til de væsentlige ligheder. Således forekommer mønstre i furestik på Siretorp (omend i ringe antal), men ikke på Nr. Sandegård. Et motiv som store, hængende halvbuer er ikke kendt fra Nr. Sandegård, men er publiceret fra et andet bornholmsk bopladsfund, nemlig Hammeren (Becker 1947, 161).

Med hensyn til dateringen vil det hidtidige – ganske vist mere typologisk begrundede – forslag om yngre del af tidlig-neolitisk tid, periode C, fortsat være det bedste bud. Fra Nr. Sandegård foreligger ingen ¹⁴C-dateringer, men i almindelighed kan disse inden for tidlig-neolitisk tid indtil videre kun bruges med større varsomhed. Som det både for Bornholm og Skåne er omtalt gentagne gange i litteraturen, må der begge steder regnes med en ældre fase af tragtbægerkulturen (svarende til A/B fasen). Da der ikke foreligger materiale af den art fra Nr. Sandegård 1948-52, skal problemerne omkring disse tidlige fund og deres datering ikke omtales her, men det bør nævnes, at der ved nye udgravninger på Nr. Sandegård Vest i 1987, godt og vel 100 meter længere mod sydvest, er fundet et par gruber med ældre keramik af tidlig-neolitisk art.

Tidlig-neolitiske lokalgrupper i sydiskandinaviske TRB-kultur

Den ovenfor behandlede gruppe af tidlig-neolitisk keramik fra Nr. Sandegård er ikke blot bestemt kronologisk, men også geografisk, dvs. i forhold til de lokale grupper, som man siden 1947 har ment at kunne udskille i C-fasen (Becker 1947, 1949). Dette begreb har gennem de senere år været diskuteret i

flere arbejder, og en kommentar kan være relevant. Da det samlede fundstof fra nordisk TRBs tidlige-neolitiske fase blev forsøgt ordnet i de lige citerede arbejder, blev det opdelt kronologisk i faserne A, B og C, samtidig med at det inden for sidstnævnte periode var muligt at skelne mellem flere lokalgrupper, som primært ud fra keramik, til dels også gennem gravformer havde et særpræg. Dette var baseret på den konkrete iagttagelse, at de lokale stilarter samlede sig til to hovedgrupper, en såkaldt megalitisk (med stort set samme geografiske udbredelse som megalitgrave og i direkte tilknytning til dem inden for hele Sydskandinavien) og en såkaldt ikke-megalitisk (generelt uden forekomst i de store stengrave); den sidstnævnte omfattede en række undergrupper med hvert sit lokale område i ikke blot Sydmen også Mellem-Skandinavien. Da de to hovedgrupper syntes at være delvis samtidige, blev der med støtte i etnografiske paralleller fremsat den tolkning, at der måske var tale om to økonomisk betingede befolkningselementer eller stammer inden for den fælles enhed, tragtbægerkulturen (Becker 1954). Da studiet af denne fælles-nordiske stenalderkultur en generation senere for alvor blev genoptaget på grundlag af det i mellemtiden stærkt forøgede fundstof, og ikke mindst ud fra nyere tolknings-modeller, er forslaget fra 1947 betegnet som forældet, og flere yngre forskere taler hellere om parallelle stilgrupper uden i øvrigt at forsøge nye tolkninger og uden debat om de to hovedgrupper (Ebbesen & Mahler 1979). Forskellen må have økonomisk eller samfundsmæssig baggrund, som kræver en forklaring, hvad enten man vil foretrække den ene eller den anden tolkning.

Inden for de samme, nyere arbejder er der også fremsat forslag om ændrede betegnelser på de forskellige grupper. Nye navne behøver ikke at betyde nye ordninger eller definitioner af primærmaterialet; i realiteten er kun foretaget to afgørende ændringer af de ældre gruppe-inddelinger, nemlig adskillelsen af de skånske ikke-megalitiske C-grupper i en østlig og vestlig provins (Salomonsson 1963. – L. Larsson 1983, 27. – M. Larsson 1984, 171) samt påvisningen af Fuchsberg-gruppen, der må opfattes

som en sen, sydvestdansk stil inden for dansk megalitisk TN C (og MN Ia) (Andersen & Madsen 1977). Da flere af de nye betegnelser bruges almindeligt i dag, kan det være på sin plads at give en oversigt over dem i form af et skema (fig. 11). Det kan være praktisk at erstatte de ældre og ret besværlige betegnelser med mere enkle, vel at mærke uden at man ændrer definitionerne af de enkelte grupper. Som type-navne er valgt veldefinerede og publicerede fund, i regel ud fra de første publikationer af vedkommende materiale. En særlig markering i dette skema angiver det skel mellem den »megalitiske« og de »ikke-megalitiske« grupper, som blev brugt tidligere. Det bør nævnes, at Fuchsberg-stilen ikke er medtaget, hvilket ikke skulle være nødvendigt efter den klare definition (Andersen & Madsen 1977).

Ud fra disse synspunkter er de ikke-megalitiske fund fra Nr. Sandegård betegnet som hørende til Siretorp-gruppen,

Siretorp-gruppens keramik var som nævnt allerede kendt fra Bornholm med nogle enkeltfund og små bopladsopsamlinger (Becker 1947); siden er materialet forøget, og i dag kendes et forholdsvis betydeligt antal fundpladser, men hidtil hverken større, sluttede boplads- eller gravfund. Fundene har en karakteristisk fordeling i forhold til de lokale jordbundsforhold, idet de fortrinsvis findes på de lettere, men dyrkbare jorder og således har en lidt anden fordeling end de øvrige neolitiske grupper (Becker 1975, fig. 1). De siden 1975 lokalt registrerede fund bekræfter det publicerede bosættelsesmønster.

2. *Virum-gruppen*

(Tidlig-neolitisk C-keramik af megalitisk art)

I felt XXVI fandtes store dele af et tragtbæger (nr. 362, pl. 18) hvis skår lå spredt inden for et ca. 0,70×0,50 m stort område i sandet. Bortset fra enkelte ildskørnede sten blev der ikke fundet andet. Store dele af karret har kunnet samles til et 0,22 m

	BECKER 1948, 1949	SALOMONSSON 1963	EBBESEN/MAHLER 1979	M. LARSSON 1984	BECKER 1988
Nord- og Midtjylland	ikke-megalitisk nordjysk	ikke-megalitisk nordjysk	Volling		Volling
Sjælland	ikke-megalitisk sjællandsk	ikke-megalitisk sjællandsk	Svaleklint	Svaleklint	Svenstorp
Vest-Skåne	ikke-megalitisk sydsvensk- bornholmsk	ikke-megalitisk sjællandsk		Svenstorp	Svenstorp
Øst - Skåne Blekinge	ikke-megalitisk sydsvensk- bornholmsk	ikke-megalitisk sydsvensk- bornholmsk			Siretorp
Bornholm	ikke-megalitisk sydsvensk- bornholmsk	ikke-megalitisk sydsvensk- bornholmsk			Siretorp
Hele Sydskandinavien	megalitisk	megalitisk	Virum	Bellevuegården	Virum

Fig. 11. Tragtbægerkulturens sydskandinaviske grupper i tidlig-neolitisk periode C. Skema over de i litteraturen anvendte betegnelser. (AL del.).

højt tragtbæger med høj, tydeligt markeret hals og flad bund. Ved selve randen er det ornamenteret med små indsnit, medens den øvre del af bugen er lodret afstribet. Karret er typisk for Virum-gruppen. På pladsen er det unikt, idet der ellers ikke er fundet kar eller skår, som kan henføres til samme gruppe. Det må repræsentere et kortvarigt ophold på stedet af folk hørende til denne kulturgruppe; det kan selvsagt også være erhvervet af Siretorp-gruppens befolkning.

Virum-gruppen er først sent blevet kendt fra Bornholm. På den store, men stærkt blandede boplad på Hammeren har man fundet enkelte skår,

hvor det kan være vanskeligt at afgøre, om de stammer fra den megalitiske Virum-gruppe eller ældste del af mellem-neolitisk tid (Becker 1947, 162). Tidlig-neolitiske megalitgrave var tidligere ikke registreret på Bornholm, idet et endnu bevaret kammer i en langhøj ved Vasegård i Åker sogn hørte til den sene gruppe, som kan være opført i begyndelsen af mellem-neolitisk tid. Derimod må der ved Rø have været en forlængst sløffet langdysse med et sent C-kammer, idet der er fundet en gammel, men tilsyneladende præcis tegning af anlægget. Det samme gælder et ødelagt anlæg i Ibsker sogn (Klindt-Jensen 1958, 160. – Se også Ebbesen 1985, 175 f.). Det betyder, at Virum-gruppen må have været repræsenteret på øen, men kun med få anlæg og enkelte bosættelser. Dette svarer til forholdene i det østlige Skåne.

3. Mellem-neolitisk TRB-keramik (periode I)

To steder – med en afstand på ca. 56 meter – er fundet skår af keramik, som kan dateres til periode I af mellem-neolitisk tid. Inden for det lille område længst i nordvest, med den store mesolitiske boplads I, fandtes flere steder i de øvre lag rester af neolitisk bosættelse, dels fra Siretorp-gruppen, dels fra mellem-neolitisk tid. Nogen indbyrdes lagfølge kunne ikke iagttages. Fra sidstnævnte periode stammer et antal skår af to grove tragtægge af type D, liggende spredt (hovedsagelig i 1 m²-felterne 18, 28 og 38)(pl. 18).

Ca. 56 meter længere mod sydøst (fund 412 i felt XXIV) fandtes rester af en lille grube med mørkere fyld, ca. 40 cm bred og nu indtil 9 cm dyb. Heri lå lidt flintaffald samt små skår af to lerkar, dels en grovere krukke med en dybt indtrykket, rund fordybning (antagelig fra et tragtægges øverste del) samt to små skår af en »Troldebjerg«-skål med smalle, lodrette zoner med forskellige mønstre i vinkler og buestik (pl. 18). Desuden lå der dele af et forkullet, flækket æble af samme art som i den nedenfor omtalte grube 399.

Da der ikke blev truffet andre, sikkert bestemmelige skår af samtidige kar, må fundene tydes som spor efter kortvarige ophold af de samme folk, som andetsteds på øen har efterladt sig både bopladser og megalitgrave. Selv om de fleste grave findes på de frugtbare moræneområder langs kysterne mod vest, syd og øst (Becker 1975), er den samme keramik vel repræsenteret i fangstbopladsen på Hammeren (Becker 1947, 16).

4. Grubekeramisk kultur

Få, men sikkert bestemmelige sager viser, at også grubekeramisk kultur er repræsenteret på pladsen. Det drejer sig om følgende:

I 1948 fandtes et helt miniature-*kar* (pl. 18, 1948 D; Becker 1950, 180, fig. 10). Det er 6,4 cm højt med jævnt udsvajet overdel og bred underdel, der

afsluttes i en rund bund. Skønt stykket ikke er ornamenteret, kan det bestemmes som grubekeramisk. Fundforholdene må omtales nærmere. I dette område fandtes den store mesolitiske boplads I, men som allerede omtalt var de øvre lag stærkt blandede med neolitisk materiale; dels i de øvre lag og dels lidt højere var der rester af en stærkt forstyrret stenslæmning, hvor fylden var mere muldholdig end normalt på pladsen. Det er sandsynligt, at stenslæmningen er rester af en forlængst sløjfet bronzealder-røse, hvad der ikke var mulighed for at dokumentere. Under denne stenslæmning blev de neolitiske fund gjort. I kvadratmeter-felt 28 fandtes 20 cm under stenslæmningen en lille dyng af små strandsten, 3-9 cm store; dyngen havde en diameter på ca. 15 cm og en tykkelse på ca. 6 cm. Den bestod af mindst 25 små sten, men flere kan være fjernet, før man ved udgravningen blev klar over de særlige forhold. Midt i stendyngen lå lerkarret i hel tilstand, på siden og med mundingen mod øst. Fylden i den omgivende dyng var gråsort sand blandet med mesolitiske flintstykker. Karret tømtes på stedet og indeholdt kun sand. I samme felt og nabofelt 38 fandtes flere af de ovenfor omtalte skår af mellem-neolitisk tragtægge. De sidstnævnte lå efter nivellament mellem 12 og 21 cm dybere. Det vil sige, at stendyngen med lerkarret betegner en forsættelig nedlæmning; tilsvarende anlæg er mig ikke bekendt.

De øvrige fund af grubekeramisk art er få og spredte. I felt XVII fandtes et enkelt skår af et større kar med en vandret række skrånede og herunder en række af gruber (pl. 18). Også i det materiale, som Hans Anker i 1902 fremgravede på pladsen, har der været mindst ét lignende skår, som er afbildet i skitse i hans arkæologiske dagbog; det viser tre vandrette zoner, to med vinkelbånd eller rækker af skrånede og ind imellem en enkelt række gruber (som Bagge 1939 pl. 36, 4-5). Skåret kan have været blandt det materiale, som ca. 1916 blev overdraget til Bornholms Museum, men det har ikke været muligt at genfinde det.

Desuden er der ved udgravningen fundet brudstykker af to grubekeramiske pilspejls af flint. Ved brandplet 164 fandtes et stykke af skaftungen

til en pil af type A 3 (pl. 22, u) (jfr. Becker 1950, 175, fig. 8) og i det tilstødende felt VIII lå en B-pil ved brandplet 161 (pl. 22, x).

Ikke sikkert bestemmelige skår og brudstykker af flintsager er ikke medtaget her; blandt de øvrige flintsager er ikke fundet cylindriske flækkeblokke. Men det ovenfor beskrevne materiale skulle være tilstrækkeligt til at vise, at også grubekeramisk kultur i dennes ældre fase (Säter/Fagervik III) er repræsenteret på pladsen, men de få og spredte sager tyder på ganske kortvarige ophold.

5. Stridsøksekultur

Den svensk-norske stridsøksekultur (bådøksekulturen) (i det følgende forkortet til SK) har efterladt et betydeligt fundstof på pladsen. Det var således skår af karakteristiske lerkar, som første gang henledte opmærksomheden på den. Ved udgravningerne 1948-52 blev der gjort så mange fund, at pladsen ikke blot er den hidtil vigtigste i sin art fra Bornholm, men har interesse for hele det skandinaviske område.

Som allerede omtalt lykkedes det ikke at påvise husrester eller andre anlæg, som kan dateres til SK. Der er kun tale om keramik og enkelte stensager. Hele SKs inventar og dens anlæg har været genstand for en mere indgående behandling end nogen anden nordisk stenalder-gruppe (senest Malmer 1962 og 1975), og beskrivelsen af materialet fra Nr. Sandegård vil i de fleste tilfælde kunne gøres kort under henvisning hertil.

Trods omfattende forstyrrelser af de neolitiske kulturlag er det keramiske materiale fra stridsøksekulturen vigtigt, bl.a. fordi der inden for de bevarede rester af kultur-laget ofte fandtes dele af kun et enkelt lerkar. Man ved intet om årsagen til dette særlige forhold, men man får et godt kendskab til keramikken fra en boplads, således at der for første gang kan drages sammenligninger med grav-keramikken inden for hele udbredelsesområdet.

I Malmers monografi over den samlede kultur-

gruppe bygger de vigtige beskrivelser og den detaljerede inddeling af keramikken primært på gravfund og deres ofte bedre bevarede lerkar. Kun ganske få af de mindst 25 lerkar fra Nr. Sandegård kan med sikkerhed rekonstrueres, således at en bestemmelse til Malmers hoved- og undertyper i enkelte tilfælde er vanskelig. Største parten af materialet hører til hans gruppe J, og de få stykker, der kan være tvivl om, svarer i dekoration og stil nærmest til samme gruppe. Kun et par grove »boplads-ker« synes ikke tidligere kendt.

Trods det tilsyneladende ensartede præg af fundets keramik er der tale om små variationer i karrenes dekoration, således at man i reglen er i stand til at skelne mellem de enkelte stykker og dermed dokumentere, at de små pletter med urørt kulturlag kun har indeholdt skår af et enkelt kar; i to tilfælde (fund 123 og 388) er dog fundet skår af to til tre forskellige krukker i samme plet.

Keramikken er påfaldende formfattig i modsætning til f.eks. tragtbægerkulturens. Med få undtagelser er der tale om middelstore (dvs. 20-25 cm høje), ægformede krukker med en svag, s-formet profil. Mundingsranden kan være lige eller svagt udsvajet og er ofte let fortykket. Karrene har med en enkelt undtagelse rund bund. Lergodset er uden grovkornede magringsmidler, men analyser af det er ikke foretaget. Vistnok alle kar har været ornamenterede, de fleste med et vandret bånd under munden (som normalt ved Malmers J-gruppe) og herunder med lodret dekoration, ofte i parallelle zoner. Mod bunden ophører ornamentikken, eller den bliver skødesløs. Selve mundingsranden er ofte, men langt fra altid, dekoreret med korte linier. Ornamenterne er enten udført i streg – grov eller fin – bevirket tråd eller tandstok. Kun de to særlige »boplads-ker« har udelukkende rækker af spredte buestempler (ikke negle-indtryk).

De mindst 25 forskellige kar er alle afbildet (pl. 19-21). Kvaliteten, dvs. omhu med formning og dekoration, er forskellig, således som man også træffer det i de svenske gravfund. Langt de fleste stykker er af forholdsvis ringe kvalitet, og kun enkelte er teknisk set bedre. Det gælder således kar 148 (pl. 20),

et oprindeligt ca. 21 cm højt kar af type J:2 med omhyggelig udførte mønstre i fin tandstok, og skår af kar 313 (pl. 20) af samme type. Et enkelt lille skår, fundet isoleret i felt XXXIV, må være fra et af de bedre kar, og dekorationen er udført med en særligt fintandet tandstok.

Nogle kar falder uden for det »sædvanlige« mønster og bør omtales mere udførligt.

1. Skår 312 stammer fra et ca. 8 cm højt kar med en mundingsdiameter på mellem 10 og 11 cm. Randen er kort og bøjer udad med en markeret overgang til den jævnt s-formede skulder og bug; bunden mangler. Stykket er dekoreret i fin tandstok, på randens yderside såvel som på indersiden med skråtstillede indtryk, hvorunder findes en zone med parallelle, vandrette linier. På bugen ses et vandret vinkelbånd, hvorunder der atter har været vandrette linier. Karret er meget omhyggeligt formet og dekoreret (pl. 20); godset er tyndt og bedre brændt end ved de fleste andre kar.

2. Kar 342 (pl. 21) er et 10 cm højt bæger med s-formet profil og tydeligt markeret, flad bund. Det er dekoreret på randen med skrå indtryk, herunder enkelte vandrette linier, der afgrænser et bånd med skrå, parallelle linier; den øvrige del af karret er helt til bunden prydet med vandrette vinkellinier. Alt er udført i grov, beviklet snor, der kan minde om den såkaldte pigtråds-ornamentik fra sen-neolitisk tid. Karret er uden paralleller og kan kun med forbehold henføres til stridsøksekulturen. Tidligere har jeg (mundtligt, i forelæsninger) henført det til sen-neolitisk tid, hvad også Lomborg gør (1973, 137), idet det kunne opfattes som sidestykke til visse sen-neolitiske kar fra Sverige, hvor klare traditioner fra stridsøksekulturen kan iagttages. Karret bør dog snarere henføres til stridsøksekulturen.

3-4. De to grove »bopladskar« (nr. 505 a og 606, pl. 21) må henføres til stridsøksekulturen, men egentlige paralleller synes ikke bekendt, om man ser bort fra ganske små skår (L. Larsson 1988, 92 fig. 9). I enkelte svenske grave er dog fundet kar af lignende form, men med anden dekoration; lermasse og profil gør det naturligt at henføre dem til stridsøksekulturen.

Stensager hørende til stridsøksekulturen

Enkelte redskaber af flint og andre bjergarter kan ud fra deres type henføres hertil. De er alle enkeltfund.

Tyknakkede húløkser af flint kan i slebet tilstand ofte (men ikke altid) (Becker 1954, 120) henføres til denne kultur. Økse 303 (XVIII) (pl. 25, f.) er den eneste helt bevarede. Materialet er sjællandsk senonflint, typen den almindelige tykbladede húløkse (Malmer nr. 4). Stykket er nu 10,5 cm langt, men nakken har været afslået og er påny tilhugget, men på en meget grov måde. Øksen er slebet, til dels med den karakteristiske rundslibning af sidekanter, som forekommer i stridsøksekulturen. Ved æggen ses slidmærker efter brug. Stykket er let ildskørnet og er derfor blevet ubrugeligt (både i hel og omhugget stand). – Tre små brudstykker af lignende húløkser, alle slebne, er fundet spredt og uden sikker kontakt med keramik.

To sammenhørende brudstykker af en oprindelig ca. 30 cm lang, facetteret slibesten af rødbrun kvartsit fandtes i nabofelterne IV og XVII, med en indbyrdes afstand af ca. 3 meter (nr. IV A og 305). Fragmentet er nu 16,5 cm langt og har været stærkt brugt, med mindst syv facetter (fig. 12). Formen er velkendt (DO II, 629), men er først blevet studeret af Malmer (1962, 564 ff.). Den er almindelig inden for svensk-norsk stridsøksekultur og kan her deles i to kronologisk betingede varianter; stykket fra Nr. Sandegård hører til den yngre type B (med mere end fire facetter). Materialet, den rødbrune kvartsit, er ret sjælden blandt de svenske eksemplarer, og det bornholmske stykke er antagelig importeret. Malmer har registreret 26 enkeltfund fra Bornholm, næsten alle af type B (1962, 570); fra det øvrige Danmark foreligger ingen oplysninger om fundfordelingen. I den beslægtede finske stridsøksekultur synes formen ikke kendt.

Derimod er et brudstykke af en tapkile af diabas mere problematisk, når det gælder sammenhæng med den lokale stridsøksekultur. Stykket (pl. 25 c) er et enkeltfund fra det stærkt forstyrrede felt XII. Selv om der er tale om et mindre fragment, synes bestemmelsen sikker. Materialet er den grågrønne,

finkornede diabas, der ofte anvendes til neolitiske redskaber og våben i hele Sydsandinavien. Overfladen er nu grå, hvad der skyldes forvitring; farven viser, at brudfladerne er gamle. Fragmentet er kun 3,5×2,8 cm stort og stammer fra redskabets midterparti, hvor der tydeligt ses en afsats på begge de oprindelige bredder. Til venstre for denne afsats (på tegningen) har siderne været svagt konkave, til højre svagt konvekse. Både over- og underside er tydeligt konkave. De oprindelige overflader viser omhyggelig tilhugning og efterfølgende slibning. Der er her en meget vigtig forskel på de konvekse og de konkave bredder; de førstnævnte er nok slebet, men har endnu tydelige spor af finhugningen (med en let ru overflade), medens den konkave del er helt glatslebet og endda viser spor af brugsmærker i form af fine ridser. – Den eneste type, som fragmentet kan henføres til, er den såkaldte tapkile (skafttap-økse), som indgående er studeret af Glob (1944, 122 ff.). I hans typeskema kan den indgå i gruppen F1; selv om stykket er lidt mindre og mere omhyggeligt udført end normalt, ligger det inden for typens variations-muligheder. Der kan ikke være tale om en neolitisk stridsøkse, idet man ville have set skafthullet på stykkets bredeste sted, der er markeret af den nævnte afsats; stykket er færdigt, da der som omtalt er iagttaget brugsspor på det.

Fragmentet af tapkilen kan ikke uden videre knyttes til den svensk-norske stridsøksekultur. Fra Sverige kendes kun ganske få enkeltfund (med eller uden sikkert dokumenterede findsteder) (Oldeberg 1952, 67), og Malmer har ikke studeret denne type, da den ikke er truffet i grave (Malmer 1962, 574). Kun det store danske materiale er gennemarbejdet (Glob 1944), og mere end 300 eksemplarer er her registreret og kortlagt. Glob's type F 1 er en lokal nordjysk form, som hidtil ikke har været kendt længere østpå. At det omtalte fragment er havnet på Bornholm, kan synes mærkeligt. En mulig teori er, at det er bragt hertil af grubekeramiske folk, der som nævnt ovenfor har efterladt sig ganske få, men sikre spor efter ophold på pladsen. De har i andre tilfælde bragt jyske typer langt omkring, bl.a. et mindre antal af tidlige jyske stridsøkser (Becker

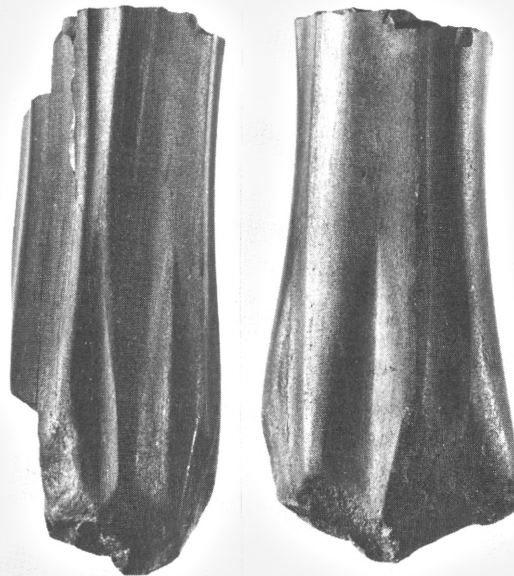

Fig. 12. Nr. Sandegård. Omtrent halvdelen af facetteret slibesten af rød kvartsit. Stridsøksekultur. Ca. 2:5. (LL fot.).

1950); en enkelt B-økse er endda nået så langt som til gravpladsen Västerbjers på Gotland (Stenberger 1943, 50).

Materialet fra Nr. Sandegård er som nævnt det hidtil eneste bornholmske bopladsfund, der har et sådant omfang, at man kan foretage sammenligninger med andre nordiske områder, i dette tilfælde det nuværende Sverige. De talrige fund af keramik viser så nær overensstemmelse med det svenske materiale, at man kan tale om identitet. Dateringerne fra det vel publicerede og analyserede svenske stof viser, at kun kulturens yngste fase er repræsenteret, dvs. faserne 5-6 i Malmers terminologi (Malmer 1962).

Hverken med hensyn til anlæg eller kulturens erhverv kan Nr. Sandegård på grund af de allerede nævnte forhold give selvstændige og dokumenterede oplysninger af betydning for det samlede nordiske fundstof. To iagttagelser fra vore udgravninger bør dog nævnes, bl.a. fordi de kan bidrage til tolkningen af visse nye og ældre fund fra pladsen.

For spørgsmålet om kulturens erhverv kan fundet af to gruber med et rigt indhold af forkullede planterester nævnes, men af hensyn til en lille usikkerhed med deres datering vil de blive omtalt senere og ikke under dette afsnit, som behandler de sikkert dokumenterede fund.

Et andet problem vedrører tolkningen af de ældre fund fra pladsen; de kan opklares med iagttagelser, der blev gjort under udgravningerne 1948-52. Det drejer sig om, hvorvidt nogle af pladsens fund kan stamme fra gravanlæg. Da Frödin i 1916 beskrev de første fund af stridsøkse-keramik fra pladsen, mente han, at de tre kar, som han publicerede (her kar I-III), stammede fra delvis forstyrrede grave af samme art, som først i de samme år var ved at blive erkendt fra det nuværende Sverige. Denne opfattelse er gentaget senere, dog accepterer Malmer kun kar I som rest af et gravfund (Malmer 1962, grav 244), medens kar II-III opfattes som boplads-rester (Malmer 1962, boplads 62). En sådan deling forekommer vilkårlig. Frödin giver en række fundoplysninger, som er indhentet dels ved besøg på pladsen og dels ved samtaler med både en af finderne og museets daværende bestyrer (anf. st. 195 f.). Det fremgår tydeligt, at alle tre kar er fundet i sekundært leje, dels ved brandpletter fra ældre jernalder, dels ved den af Vedel publicerede våbengrav fra germansk jernalder (senere lokaliseret til røse V 36). Et nylig fremkommet dokument bekræfter dette, nemlig gdr. Hans Ankers arkæologiske dagbog i Bornholms Museum (ovenfor s. 10), hvor gravningerne er beskrevet. Kar I (= Malmers grav 244) fandtes i skår oven i en jernalder-brandplet. Stedet kan efter en skitse i hans optegnelser bestemmes til et sted mellem røse V 35 og V 36 (der som nævnt ikke dengang var erkendt som sløjfede bronzealder-anlæg). Kar II er ikke omtalt, men nr. III er som nævnt lokaliseret til den centrale del af røse V. 36, hvor dele af det blev indsamlet 1888 under den yngre jernalder-grav (Vedel 1897, 145). I intet tilfælde omtales sikre rester af neolitiske gravanlæg eller af gravgoods herfra, f.eks. strids- eller flintøkser. – Efter erfaringerne fra 1948-52 må de tre kar ses på linie med de her fundne krukke; man må især hæfte sig

ved den iagttagelse, at stridsøkse-keramikken netop forekommer i isolerede pletter, og at der hyppigt er tale om et større eller mindre antal skår af ét enkelt lerkar i en sådan plet. Man kan derfor nu sige, at Frödins kar I-III må stamme fra bopladsen; intet tyder på tilstedeværelse af forstyrrede fladmarksgrave.

Sen-neolitisk kultur

Det er nødvendigt ganske kort at omtale denne gruppe p.g.a. enkelte bemærkninger i den ældre litteratur, og fordi problemet bliver aktuelt ved vurdering af de to små gruber med forkullede plantedele, som vil blive omtalt nedenfor (s. 54). På Bornholm er sen-neolitisk kultur vel repræsenteret både gennem grave og ikke mindst talrige enkeltfund af importerede flintsager, i de seneste år tillige af vigtige boplads med tomter af store langhuse. Ud fra ældre gravninger fra Nr. Sandegård omtales sådanne fund ikke, og der var heller ikke typiske sager i den samling, som den tidligere ejer ca. 1916 skænkede til Bornholms Museum.

Ved selve udgravningerne blev der fundet en enkelt fladehugget pilespids af flint (pl. 22 t), men den kan lige så vel stamme fra bronzealder, hvis flintpile endnu ikke kan skelnes fra de sen-neolitiske. Det samme gælder en ildsten lavet af importeret flint. Af øvrige flintsager kan der kun peges på et mindre, groft tilhugget stykke, der ved første øjekast ligner et sen-neolitisk forarbejde, men som er et skælhugget redskab fra tidlig- eller mellem-neolitisk tid (pl. 25, d). Endelig har man det allerede omtalte lerkar 342 (pl. 21), der efter min opfattelse i dag snarest hører til stridsøksekulturen. Det er derfor sandsynligt, at pladsen hverken har været beboet eller besøgt gennem sen-neolitisk tid.

Forskellige neolitiske redskaber

I den foregående gennemgang af de neolitiske grupper, der er repræsenteret på Nr. Sandegård, har kun et udvalg af materialet været omtalt, nemlig de oldsager, som ud fra andre iagttagelser har kunnet

bestemmes sikkert. Primært er der tale om keramik, men enkelte andre genstande er medtaget, når de opfyldte samme krav. Der er i indledningen om de neolitiske fund gjort udførligt rede for, at en sådan fremgangsmåde var nødvendig på grund af ældre og nyere forstyrrelser. Omtalen af de hidtil ikke behandlede, neolitiske fund kan derfor indskrænke sig til en kort redegørelse for vigtigere oldsagstyper og til de konklusioner af mere almen interesse, som de giver anledning til.

Det samlede fundstof er ret omfattende; hele den øverste del af sandet under pløjelaget blev gennemgravet, efter at brandpletter og andre anlæg var undersøgt. Var der tale om rester af regulære kulturlag, blev fylden kastet gennem et fintmasket sold, og alle kultur-rester blev indsamlet og medtaget til Nationalmuseet. Blandt redskaber skal kun omtales følgende:

Tyndnakkede flintøkser er repræsenteret gennem 4 små afslag (det største 6,5 cm langt, enkeltfund fra felt I), hvor dele af en sleben bredside og spor efter en tilsvarende smalside gør en bestemmelse mulig. Økserne har været vel tildannede og omhyggeligt slebne, og de er alle lavet af sjællandsk senonflint. Fragmenterne er så små, at det ikke er muligt at bestemme dem efter den senest foretagne opdeling i undertyper – og dermed muligvis deres alder – inden for tidsrummet tidlig- til ældste mellem-neolitisk tid (P.O. Nielsen 1977).

Tykbladede hüløkser af flint er omtalt ovenfor (s. 48). Foruden det ildskørnede, hele eksemplar (pl. 25 f) er kun fundet tre ganske små brudstykker, som ud fra den omhyggelige slibning kan bestemmes som sene hüløkser, svarende til de mange keramikfund fra yngre svensk-norsk stridsøksekultur.

Desuden er indsamlet fire små ubestemmelige brudstykker af slebne flintøkser. Hertil kommer seks fragmenter, der er omdannet til andre redskaber, nemlig tre skælhuggede stykker, en lille skraber og to tværpile. Øksernes oprindelige type kan ikke bestemmes sikkert.

Med et så forholdsvis stort fundmateriale er det væsentligt, at der ikke foreligger større fragmenter af helt opskærpede og dermed ubrugelige flintøkser

(som tilfældet er på de fleste sydkandinaviske bopladser). Forklaringen må søges i de særlige råstofproblemer på Bornholm. De importerede øksers flint har været så meget bedre end alle lokalt tilgængelige råstoffer, at man til det sidste har udnyttet og omhugget selv ubrugelige økse-fragmenter. Den eneste hele flintøkse i fundet er som nævnt ildskørnet og dermed ubrugelig som råstof.

Af grønsten (diabas) foreligger to små brudstykker af *Limhamn-økser*, nemlig et nakke-fragment af en vel tilhugget og slebet økse (enkeltsfund A, lige syd for røse V. 34) (pl. 25 c) samt et afslag fra bredsiden af en lignende, slebet økse, der fandtes i det lille kulturlag nr. 103 i felt V sammen med keramik fra Siretorp-gruppen, små brudstykker af tyndnakkede flintøkser, skiveskrabere etc.

Medens *Limhamn-økser* vest for Øresund (den sjællandske øgruppe) hidtil kun er dokumenteret i sene Ertebølle-fund (Becker 1939, 235, fig. 10. – Vang Petersen 1984, 15, fig. 11), kendes de i Skåne i stort tal også fra tidlig-neolitisk bopladser (bl.a. Siretorp, Bagge & Kjellmark 1939). Det er sandsynligt, at de to brudstykker fra Nr. Sandegård hører til den tidlig-neolitisk bosættelse.

Fra en senere periode har vi det allerede omtalte brudstykke af en tap-kile, som oprindeligt må høre til en af stridsøksekulturerne (pl. 25 e).

Tværpile foreligger i et antal af 23. Enkelte karakteristiske stykker er afbildet pl. 22. Materialet er i tyve tilfælde sjællandsk senonflint, medens tre er af kristianstadflint. Da formen er kendt i flere sydkandinaviske grupper, især Ertebøllekultur, tidlig- og mellem-neolitisk tragtbægerkultur samt grube-keramisk kultur, har materialet her kun ringe interesse; et antal er med nogen sandsynlighed knyttet til Siretorp-gruppen (således i det tilsyneladende rene kulturlag nr. 128 i felt V). – Større interesse knytter sig til 8 tværpile-forarbejder, alle lavet af senonflint og i samme teknik som i sen Ertebøllekultur (Becker 1939, 245 f.). Begge stadier af forarbejder er repræsenteret i materialet fra Nr. Sandegård og viser, at i hvert fald nogle af pilene er fremstillet lokalt.

Skiveskrabere (pl. 22-23) er i typisk form fundet i

30 eksemplarer. Det anvendte råmateriale er anderledes end f.eks. tværpilenes. 10 skraber er lavet af sjællandsk senonflint, hele 14 – heriblandt store og velformede eksemplarer – af kristianstadflint, 2 af daniensflint og 2 – ganske små – af lokal kugleflint. Hertil kommer et kun 2,6×2,3 cm stort afslag fra en sleben flintøkse, omdannet til en rund skraber (pl. 22 p). Skraberne kan heller ikke knyttes til bestemte kulturgrupper, men det bør nævnes, at der i begge de tidlig-neolitiske kulturlag nr. 103 og 128 er fundet mindst fire eksemplarer. Et stort, groft tilhugget eksemplar (af importeret senonflint) kan muligvis være fra yngre bronzealder, hvor typen også er kendt. – Et enkelt stykke bør omtales (pl. 22 v), idet det er fremstillet af en skive af sjællandsk senonflint med bevaret skorpe. Dette tyder på, at importen af denne art flint kan være foregået i utildannede knolde, som derefter er tildannet lokalt. Dog er det ikke muligt at afgøre, om det nævnte eksemplar er neolitisk eller fra yngre bronzealder.

Skælhuggede redskaber. Typen er omtalt ovenfor i forbindelse med de mesolitiske fund fra Nr. Sandegård, efter at den i arbejdet om Maglemose-kulturen på Bornholm for første gang blev beskrevet fra danske fund (Becker 1951a, 126 f.). Det blev lige nævnt, at formen også forekom blandt pladsens neolitiske grupper (pl. 24-25).

Ved en omtale af de neolitiske fund kan der generelt henvises til beskrivelsen af de mesolitiske stykker (s. 32). Der er tale om ét og samme redskab, hvorfor det er vanskeligt – for ikke at sige umuligt – at skelne mellem enkeltfund fra henholdsvis mesolitisk og neolitisk tid. Medens de mesolitiske eksemplarer i stort tal er fundet i stratigrafisk sikker sammenhæng på især pladserne Melsted og Nr. Sandegård I (de nedre og uforstyrrede dele af kulturlaget), kan der ikke henvises til lignende iagttagelser for de neolitiske stykker. En række argumenter giver dog tilstrækkelig dokumentation for også en senere datering.

1. Inden for det samlede udgravningsområde er der fundet et stort antal skælhuggede redskaber i felter, hvor mesolitiske typer enten helt mangler eller er ganske fåtallige. Dette gælder det areal, der

blev undersøgt 1951 og 52; herfra er ialt noteret 61 eksemplarer.

2. Ved sammenligning mellem de sidstnævnte stykker og de sikkert daterede, mesolitiske eksemplarer kan der ses forskel med hensyn til råmateriale. De mesolitiske stykker er med få undtagelser fremstillet af kugleflint, men blandt de 61 redskaber fra 1951/52 er 40 lavet af kugleflint, 13 af kristianstadflint og 5 af importeret senonflint, medens de sidste 3 ikke kan bestemmes. I de dele af pladsen, hvor mesolitiske og neolitiske fund er blandet sammen (ved ældre forstyrrelser af kulturlagene), kan både kristianstadflint og senonflint forekomme som affald, men omtrent i samme forhold som nævnt for de 61 stykker.

3. De neolitiske eksemplarer er gennemgående 0,5 til 1 cm større end de mesolitiske og er generelt noget bedre tilhugget. (Når der ikke fremlægges eksakte målinger, skyldes det, at der kan være tvivl om mange af de nævnte 61 stykkes datering).

4. Et afgørende argument for neolitisk alder er, at tre skælhuggede redskaber er lavet af stumper af slebne flintøkser og i ét tilfælde af en skiveskraber af importeret senonflint (alle afbildet pl. 24, g-k).

De skælhuggede redskaber forekommer således i principielt samme udformning i såvel mesolitisk som i neolitisk tid. Dog er der foreløbig ingen mulighed for at bestemme, hvilke grupper, der her er tale om. Selv om der foreligger et stykke i materialet fra det tilsyneladende rene kulturlag nr. 128 (tilhørende Siretorp-gruppen), giver det kun en antydning af dettes stykkes datering.

Andre flintredskaber, afslag med skraberhugning eller anden form for retouchering, knive, bor etc. foreligger selvsagt i materialet, men en nærmere beskrivelse har næppe interesse, da de ikke kan henføres til kulturgrupper, som kan bestemmes ud fra keramik eller andre karakteristiske genstande.

De neolitiske gruppers redskabsmateriale

Skønt ingen af de neolitiske boplads-rester som nævnt i indledningen til dette afsnit kan anses for rene, bør problemet om de anvendte råstoffer påny

nævnes, fordi det er af interesse for forholdet mellem de enkelte neolitiske kulturgrupper på den ene side og beslægtede fund i de omliggende områder på den anden. Der kan generelt henvises til kap. II ovenfor. Men en vurdering af flinten i de bornholmske fund gennem neolitisk tid kan i dag næppe blive til mere end en skitse og en opfordring til at være opmærksom på problemet ved fremtidige og bedre belyste fund. Det bør tilføjes, at man både med allerede publicerede og nye fund må være sikker på at bestemme de enkelte råstoffer korrekt; men på det område er studiet endnu på et tidligt og utilstrækkeligt stade.

Ved undersøgelserne på Nr. Sandegård blev i 1950-52 indsamlet ca. 8.200 stykker flintaffald (dvs. fra alle felter undtagen den i 1948 undersøgte store mesolitiske boplads nr. I hvor al flint er holdt for sig), og heraf er ca. 6.600 stykker forsøgt bestemt efter råmateriale. På grund af den håbløse sammenblanding af mesolitiske, neolitiske og bronzealder bosættelser har kun enkelte resultater nogen værdi. Fra neolitisk tid har tre forholdsvis rene pletter med kulturlag fra Siretorp-gruppen interesse (nr. 103, 128 og 400 med henholdsvis ca. 200, 180 og 140 stykker affald). I alle tre tilfælde er der kun mellem 3 og 5 % importeret flint, medens kristianstadflint dominerer blandt de bestemmelige stykker. Det vil sige, at flintaffald af importeret flint forekommer påfaldende sjældent. Det eneste felt, hvor procenten af senonflint er forholdsvis høj, felt XXVII, gav flere fund af bronzealder-bosættelse.

En tredje iagttagelse bør nævnes. Den ikke nærmere omtalte gruppe af redskaber som flækker, knive, stikler, retoucherede stykker etc. er gennemgået af hensyn til råmateriale. Det drejer sig om ca. 65 genstande. Heraf er 5 lavet af lokal kugleflint, 26 af sjællandsk senonflint, 33 af kristianstadflint, 2 af mat danien, medens resten ikke kan bestemmes. Disse oplysninger kan heller ikke bruges til karakteristisk af de enkelte kulturgruppers inventar, men for den importerede flints vedkommende er det vigtigt, at mindst ti af stykkerne har bevaret rester af flint-skorpen, og at den i otte tilfælde hverken er strandrullet eller afstødt i morænen. Det betyder

dels, at senonflinten ikke altid er nået til øen i form af færdige redskaber, som f.eks. økser. Dels viser det, at senonflinten i flere tilfælde kan stamme fra primære forekomster. De to sidste eksemplarer fra Nr. Sandegård har rester af skorpe, der tydeligt er strandrullet – som tilfældet er med nogle af pladsens stykker, der er dateret sikkert til bronzealder (nedenfor s. 67).

Endelig bør det nævnes, at der i det ret omfattende inventar ikke er fundet en eneste regulær flækkeblok af senonflint og kun et par temmelig små eksemplarer af kristianstadflint. Det er næppe tilfældigt. På de to eneste vel publicerede bopladser, der har omtrent samme afstand fra de flintrige områder i Sydvestskåne, og som indeholder et større materiale fra tidlig-neolitisk tid, er større flækkeblokke også yderst sjældne. På Siretorp er således kun fundet en enkelt 4,5 cm lang blok af senonflint (den kan endda være fra pladsens grubekeramiske bosættelse) (Bagge & Kjellmark 1939, pl. 3, 11) samt en 3 cm lang blok af kristianstadflint foruden en halv snes kerner med brede afslag, alle af kristianstadflint. – Fra den tidlig-neolitiske boplads Nymölla III i det østlige Skåne (Wyszomirska 1988) foreligger 392 blokke, hvoraf kun 17 er af »limhamn-flint« (formentlig senonflint), men to af dem er mesolitiske håndtagsblokke, der må udgøre rester af en langt ældre bosættelse på pladsen. – I begge publikationer er det fremhævet, at god flint har været brugt, så længe det var muligt at anvende den. Det må i endnu højere grad gælde Nr. Sandegård, hvis transport-muligheder for sjællandsk senonflint har været endnu vanskeligere end for de to nævnte bopladser i området fra Østskåne og Blekinge.

Andre anlæg, antagelig fra yngre stenalder

I felt I fandtes to usædvanlige stensætninger, antagelig grave. Begge lå vest for rester af den store stenlægning, som stammer fra bronzealder-røse V. 35, og de synes ikke at have været dækket af nogen høj. Anlæg 31 (fig. 13) bestod af en rektangulær

ramme af mindre, kløvede eller naturligt flade sten, der var sat på kant omkring en flad brolægning af ca. 10 cm store, strandrullede sten. De indvendige mål var 1,33 m i ø-v længde og 0,55 m i bredde. Dybden fra rammens overkant til bundbrolægningen var omkring 0,25 m, dog var den vestlige ende-sten i rammen 0,45 m høj. Brolægningen bestod af 2-3 lag sten, der gik lige så dybt som rammens underkant. Mellem de små sten i brolægningen iagttoges mørk sand, og herunder fremkom undergrundens lyse, urørte grus. Ved tømning af anlægget fandtes hverken knogle- eller kulturrester. Anlægget var beskadiget af brandplet 26, der ikke blot havde borttaget en af rammens sten, men tydeligt sværet bundbrolægningen.

0,9 m syd for nr. 31 fandtes et beslægtet anlæg, nr. 37 (fig. 13). Det bestod af en rektangulær ramme af flade, kantstillede sten; for enderne var de 0,40-0,45 m høje, langs siderne lidt lavere. Nogle af stenene var fjernet på et senere, uvist tidspunkt, og en af de nordlige sten var væltet indad, hvad der kan tyde på, at anlægget engang har været overdækket og delvis jordfrit. Rammens indre mål var 1,46 m i ø-v, bredden mellem 0,88 og 0,92 m. Midt i anlæggets længdeakse fandtes 6 mindre, kantstillede sten, der således delte det i to. Denne række sten var næsten i samme højde som den brolægning, der dækkede hele anlæggets bund. Som i anlæg 31 bestod brolægningen af et 0,15-0,20 m tykt lag af små, strandrullede sten. Ved udgravningen fandtes hverken knogledele eller kulturrester. – Også anlæg 37 var forstyrret af brandpletter fra ældre jernalder.

Begge anlæg er således ældre end førromersk jernalder, men kan ikke dateres med sikkerhed. Med vort relativt gode kendskab til bronzealderens grave er det sandsynligt, at de tilhører en af de neolitiske grupper.

Gruber med forkullede planterester

To gruber, nr. 311 (XVII) og 399 (XXVIII), har betydelig kulturhistorisk interesse gennem deres indhold af forkullede planterester. De er allerede publiceret omhyggeligt (Helbæk 1952) og under

henvisning hertil kan de her omtales mere ud fra deres arkæologiske betydning.

Grube 311 var en mindre, uregelmæssig nedgravning i undergrundens sand, ca. 40-50 cm i diameter og mindst 25 cm dyb (jeg udgravede den personligt). De usikre mål skyldes, at fylden knap nok kunne skelnes fra undergrundens, undtagen i grubens nederste del. Spredt i fylden fandtes nogle flintafslag og enkelte ornamenterede skår af både TRB- og SK-keramik (mærket henholdsvis 310 og 313) og i begge tilfælde sikkert bestemmelige. Desuden fandtes der hist og her, især dog mod bunden, forkullede rester af planter, men kun ganske lidt kul af større træstykker. Det samlede indhold medtoges til Nationalmuseet for botanisk undersøgelse. – For dateringen er to forhold vigtige. Over gruben fandtes uforstyrrede rester af den stenlægning, der har hørt til rose V. 35, og som stammer fra ældre bronzealder (antagelig per. II). Det andet forhold er forekomsten af sikker SK-keramik. Arkæologisk kan gruben da tidligst være fra stridsøksekultur, senest fra ældre bronzealder.

Grube 399 blev fundet ved afskovling af de blandede lag ned til undergrunden; den tegnede sig som et tydeligt fyldskifte, hvorefter jeg undersøgte den. Foroven var den 50×40 cm stor og havde en dybde på mindst 9 cm. Fylden var mørkegråt sand, der skilte sig klart fra den lysere undergrund. Allerede i de øvre lag fremkom stykker af forkullede æbler, og det fortsatte lige til bunden. Da æblerne var temmelig skrøbelige, gravedes de frem på stedet, hvorefter al fyld blev medtaget til museet til botanisk undersøgelse. Der fandtes hverken flint eller skår i gruben. Arkæologisk kan den kun dateres ved, at også den var dækket af et urørt stenlag, i dette tilfælde fra rose V. 36, hvis centralgrav er fra ældre bronzealder (per. III) (se nedenfor). Der er senere foretaget en ¹⁴C-datering af æblerne (K-585, Aarb. 1959, 252) til 1920 ± 100 f.Kr. (ikke kalibreret). Med den statistiske usikkerhed, der er knyttet til en enkelt datering, er der stor sandsynlighed for, at dateringen svarer til yngre stridsøksekultur, hvorfra der fra det vestlige Danmark foreligger en række tilsvarende dateringer (Malmros & Tauber 1975, 80). De

Fig. 13. Nr. Sandegård. Anlæg 31 (forrest) og 37. Muligvis neolitiske grave. (CJB fot.).

nærmeste tilgrænsende arkæologiske perioder er slet ikke eller kun sporadisk repræsenteret på pladsen. Det gælder til den ene side sen-neolitisk kultur, der er omtalt ovenfor, til den anden side yngre TRB og grubekeramisk kultur, hvoraf kun den sidstnævnte har efterladt sig spor efter tilfældige ophold. Dersom de to gruber er samtidige – at dømmes efter deres indhold – har vi en *terminus post quem* i nr. 311 og dens SK-skår. Resultatet er, at der er sandsynlighed for at knytte dem til netop stridsøksekulturen.

Dermed får deres indhold, og især fundet fra 399, en særlig betydning. Som omtalt er de forkullede plantedele fra begge gruber blevet bestemt og publiceret af Hans Helbæk (1952), og et kort referat af hans resultater vil i denne forbindelse være tilstrækkelig.

Grube 311 indeholdt kun en halv snes fragmenter

af forkullede æbler, en kerne af samme frugt, et kløvet frø af hvidtjørn (*crataegus sp*) og lidt trækul af eg.

Grube 399 havde et betydeligt mere interessant indhold, godt to liter forkullede planterester. Også her var der en smule trækul af eg, men hovedparten, ca. 2200 cm³, bestod af æbler, inklusive løse kerner. Desuden var der en del korn, nemlig 13 cm³ nøgen byg, 55 kerner af hvede (såvel enkorn som emmer) og 2 kerner af dværghvede; hertil kommer 7 små-aks af enten enkorn eller emmer. Der var tillige en sikkert bestemmelig kerne af hirse (*panicum*) (Helbæk 1952, pl. III, f.). Desuden fandtes ca. 100 brudstykker af skaller af hasselnød og 48 rester af svampen *Cenococcum granieforme* SOW samt ca. 40 frø af ukrudt. De sidste er i et senere arbejde delvis bestemt, men det nævnes, at deres bevaringsforhold gjorde et studium vanskeligt, idet både disse frø og et stort antal af de andre plantedele var overtrukket med et tyndt lag aske. Fem arter er blevet identificeret (Helbæk 1954, 257 f.).

Fundet af hirse er det hidtil ældste fra Danmark. I forbindelse med de senere fremkomne, vigtige plantefund fra mellem-neolitisk tid ved Sarup på Fyn har Grethe Jørgensen (1981, 229) omtalt materialet fra Nr. Sandegård og beregnet de ovenfor refererede angivelser til, at der i grube 399 var ca. 34 % hvede og ca. 66 % byg. Hun henfører det til sen-neolitisk tid ud fra den allerede nævnte ¹⁴C-datering, hvad der i dag forekommer mindre sandsynligt. Ved samme lejlighed giver hun en oversigt over fund af dyrkede planter fra stridsøksekulturen i Danmark, og kan til det tidligere kendte stof føje sin egen bestemmelse af 3 forkullede korn af nøgen byg fra en vigtig boplads ved Vorbasse (Jørgensen 1977, 234). Hertil bør knyttes oplysningerne fra svensk SK, hvor Hjelmqvist i Malmers værk (1962) har publiceret ældre og nye iagttagelser fra fire gravfund; her blev konstateret i alt 6 aftryk, alle af byg (de fem af nøgen byg, det sidste muligvis avneklædt byg). I Malmers senere oversigt (1975) gentages blot, at man i de hidtil meget sparsomme fund af dyrkede planter fra såvel svenske som danske stridsøksekulturer kun har konstateret tilstedeværelse af måske de to typer byg.

Den seneste oversigt over det aktuelle materiale er givet af Rostholm (1986, 231), der behandler de danske fund ud fra dels en revision af gamle bestemmelser, dels nye undersøgelser af et omfattende skårmateriale fra gravninger omkring Herning i Midtjylland. Der meddeles her nogle vigtige oplysninger. For det første har G. Sarauw i sit så ofte citerede, men aldrig publicerede ældre materiale (dvs. indtil ca. 1910) faktisk påvist to aftryk af henholdsvis emmer og almindelig hvede (evt. dværg-hvede) i lerkar fra den yngre jyske stridsøksekultur. Dernæst gives en foreløbig meddelelse om nye undersøgelser af såvel yngre TRB-keramik som SK-kultur fra Rostholms fund, hvor H. Hjelmqvist har kunnet bestemme et stort antal aftryk. I skår fra yngste TRB-keramik (Valby-fasen) fandtes ud af 97 aftryk 14 % byg, 85 % enkorn og/eller emmer og 1 % almindelig hvede. Fra et langt mindre SK-materiale fandtes kun fire aftryk, nemlig et fra emmer og tre fra byg (hvori nøgen og avneklædt byg er

repræsenteret). Konsekvenserne for diskussionen omkring forholdet mellem TRB og SK skal ikke diskuteres her, men det skal fremhæves, at det trods alt sparsomme materiale fra såvel tidlig som sen SK ganske vist har vist, at fund af byg var langt de fleste, men at der også forekom forskellige typer af hvede. – Et sådant resultat svarer helt til sammensætningen af kornsorter i fundet fra Nr. Sandegård 399 og gør forslaget om en henførelse af fundet til netop SK endnu mere sandsynligt.

Det store antal forkullede æbler fra især grube 399 blev anledning til, at Helbæk i sit allerede citerede arbejde undersøgte ikke blot selve materialet, men litteraturen om ældre fund i hele Europa. En beregning viste, at der i fundet var tale om oprindelig ca. 300 vild-æbler (*Malus sylvestris* Mill.), og at de havde været flækket og tørret, dvs. konserveret, inden de blev ødelagt. Som grundlag for sammenligning med recente former blev der (mere som et kuriosum end med videnskabelig baggrund) indsamlet et større antal frugter fra den kratbevoksning, som nu fandtes lige op til selve bopladsen, på skråningen ned mod Kobbø Å. Helbæks forsøg viste, at man ved at flække de recente æbler og i frisk tilstand opvarme dem så meget som de forkullede æbler i fundet havde været, fik et helt andet billede (anf. st. pl. II). Men dersom man først flækkede og så tørrede dem, inden de blev udsat for samme varmegrad som de neolitiske stykker, var ikke blot udseende, men også dimensioner så godt som identiske. Det vil sige, at æblerne fra grube 399 havde været indsamlet og konserveret ved tørring, inden de af en eller anden grund blev ødelagt. – En gennemgang af ældre fund af æbler fra neolitiske og bronzealderfund i hele Europa viste, at alle de nordiske fund (inklusive det meget store fund fra den mellem-neolitiske boplads Alvastra i Östergötland, Sverige) måtte stamme fra vild-æbler. I de schweiziske »pælebygningsfund« var i ældre tid indsamlet såvel æbler af samme størrelse som en lidt større udgave, hvilket gav anledning til en teori om, at man allerede i neolitikum kunne have dyrket denne frugt. For alle nordiske funds vedkommende har en sådan mulighed ingen betydning; samtlige fund her

må registreres som vildformen, og i flere tilfælde har det kunnet konstateres, at frugterne er blevet konserveret til senere brug.

Indholdet af brændte skaller af hasselnød i grube 399 frembyder et problem. Tilsyneladende er det naturligt, at man også her har indsamlet nødder, således som det gennem et stort antal fund er dokumenteret lige fra boreal tid og frem til nutiden. Problemet består i, at der i grube 399 var ca. 100 fragmenter af skaller, medens rester af kerner ikke kunne påvises. Æblerne og kornet skal sikkert tolkes som hengemt føde, og det vil også gælde hasselnød-

der, hvor det vil være naturligt at opbevare dem i hel tilstand. Spørgsmålet er, om den varmegrad og andre betingelser, som er årsag til forkulning, men ikke ødelæggelse af de øvrige planterester, er tilstrækkelig høj til dels at sprænge nøddeskallerne og dels at destruere kernerne. Dette er ikke undersøgt.

Det lige omtalte problem hænger sammen med en logisk forklaring på fundene fra begge grupper. Indholdet er – og var – ubrugeligt for mennesker, men hvorfor er det gemt i små gruber i undergrundens grus? Der kan indtil videre ikke gives begrundede forslag til en forklaring.

V. Bronzealder

Inden for det undersøgte område fandtes såvel grave som bopladsrester fra bronzealder. Selv om de enkelte anlæg og fund ikke i sig selv er bemærkelsesværdige, og selv om de fandtes i mere eller mindre ødelagt stand, har de betydning for det samlede billede af den forhistoriske bosættelse og tillige for en række iagttagelser, som er vigtige for tolkning af andre fund fra både ældre og yngre afsnit. Nogle iagttagelser har dog interesse for hele Bornholms bronzealder. Derfor bør såvel ældre som senere materiale omtales og sættes ind i en helhed.

Fra ældre bronzealder er der tale om sikkert dokumenterede gravanlæg i høje (røser), fra yngre bronzealder om såvel bopladsrester som grave, hvoraf en samling brandpletter fra yngste bronzealder (per. VI) har særlig interesse.

Om de bornholmske røser

Denne særlige type gravhøje er udførligt beskrevet af Vedel (1886), der publicerede de dengang bevarede eller ødelagte, men dokumenterede forekomster fra hele øen. Han beskrev også flere udgravninger, der gav et billede af deres konstruktion og alder. Siden hen har der kun en enkelt gang været lejlighed til udgravning af en lille gruppe sene anlæg på Mandhøj i Ibsker sogn (Klindt-Jensen 1957a).

De bornholmske røser er i reglen runde gravhøje, der har været opført af mindre sten og ofte afgrænset af en kreds af lidt større sten. Diameteren er hyppigst mellem 3 og 4 m, medens højden oftest kun er omkring en halv meter. Det er karakteristisk, at røserne ofte er lagt i grupper, dvs. som regulære gravpladser, normalt i direkte tilslutning til en større, ældre høj eller røse. Der må ved oldtidens slutning have været et meget stort antal af disse anlæg på Bornholm; Vedel skønner efter sine nu godt hundrede år gamle oplysninger, at antallet ved midten af 1800-tallet var omkring to til tre tusinde,

men et meget betydeligt antal må være sløjfet ved markarbejde gennem århundreder. I dag er kun bevaret et lille antal anlæg, rester af de oprindelige gravfelter.

Et lille antal røser kan være større, ifølge Vedel mellem 6 og 9 m i diameter, undtagelsesvis endnu bredere. Den største regulære røse synes at være det ødelagte centrale anlæg på den kendte, store gravplads fra yngre jernalder ved Bækkegård i Østerlarsker sogn (Vedel 1886, 274, nr. 26); den skulle oprindeligt have været mellem 18 og 19 m i diameter. Højen var plyndret, men ved efterundersøgelse i 1876 fandtes stumper af brændte ben i den centrale fyld.

Medens største parten af røserne stammer fra yngre bronzealder (måske tillige per. I af førromersk jernalder), synes de langt færre, store røser at være fra ældre bronzealder, hvorved de bliver samtidige med de mange regulære bronzealderhøje, som er registreret på øens mere frugtbare jordbund.

Røser fra ældre bronzealder

I forbindelse med gravfelterne på den nedre del af Nr. Sandegård har der ligget en mindre gruppe bronzealderrøser, men langt de fleste er sløjfet dels ved markarbejdet og dels ved anlægget af landevejen Gudhjem-Svaneke. På Vedels kort over området (Vedel 1897, 140, fig. 112) er blot angivet én større røse (nr. 34) samt en anden (nr. 12) beliggende 85 m nordligere, dvs. på Nr. Sandegårds strandlod nordøst for landevejen og på det område, som ikke vil blive behandlet i det foreliggende arbejde.

Inden for det i 1948-52 undersøgte areal fandtes sikre spor efter tre, måske fire røser, der vil blive beskrevet med Vedels numre fra hans seneste arbejde (1897, 143). De sikkert dokumenterede røser V. 34-36 er indtegnet på kortet fig. 14.

Fig. 14: Se mappe bag i bogen.

Røse V. 34

Røsen var i 1888 endnu urørt, beliggende tæt sv for »strandvejen«. Den var 16 m i diameter med et stenlag på ca. 0,6 m. Centralt fandtes en urne med brændte ben (grav a), hvoriblandt lå forbrændte rester af en lille »bornholmsk« fibel af bronze (her pl. 26,1), to små dobbeltbukler af bronze (pl. 26. 2-3, Vedel 1897, fig. 18) samt et lille, groft lerkar, ca. 7 cm højt (ikke bevaret). Under den nordlige del af stenlægningen fandtes grav b, et stort (knust) lerkar med brændte ben samt brudstykke af en halsring af bronze (pl. 27) samt fragmenter af et bredt, ubestemmeligt bronzebånd.

Røsen var endnu synlig, dog overpløjet ved Frødins besøg 1915, men blev bortgravet ved udvidelsen af »strandvejen« i 1935. Ved undersøgelsen 1948 fandtes på det af Vedel angivne sted en 2,2 m lang række af 0,4 til 0,6 m store, kantstillede sten, hvis yderside (mod vest) var jævnt buet og regelmæssig; mod øst lå spredte rester af en stenpakning, der ikke kunne følges videre på grund af den store nedgravning til landevejen. Det må anses for sikkert, at der er tale om de sidste rester af røse V. 34 og dens randsten (Nat. Mus. B. 4184 – Vedel 1897, 143, nr. 34. Grav a: Aner & Kersten 1977 -).

Røse V. 35

Vedel oplyser, at der ved udgravningerne 1888 fremkom »en udstrakt flad Brolægning af store Sten over et ½ Alen tykt Lag af Haandsten«. Herunder fandtes to lange smalle stenrammer liggende i vinkel; over den ene var der i det dækkende stenlag en sekundær grav med brændte ben, en spydspids af bronze og en tilsvarende af flint samt enkelte flintsager og grove skår. Den udførlige beskrivelse (Vedel 1897, 143) er her forkortet. Ved undersøgelsen 1951 genfandtes både rester af stenlægningen og de nævnte »stenrammer«, hvorefter det kan konstateres, at der er tale om en stor, allerede i forrige århundrede sløjft røse.

Vedel angiver beliggenheden til ca. 50 alen (ca. 31 m) sydøst for røse 34, hvilket stemmer med iagttagelserne i 1951. De to »stenrammer« genfandtes, omend i noget forstyrret stand. No. 414 svarer til

Fig. 15. Nr. Sandegård. Rester af stenkiste nr. 414, en af centralgravene i røse V. 35, udgravet 1888. (CJB fot. 1951).

Vedels anlæg a, der beskrives som en 4,5 alen (ca. 2,80 m) lang, for neden 1 alen (ca. 0,62 m) bred stensætning bestående af lange, »endestående Rullestene«. I 1951 var endnu bevaret rester af den, som kunne opmåles til 2,75 m i udvendig længde; den tilsvarende bredde var mellem 1,35 og 1,50 m. I den østre langside fandtes endnu otte sidesten, 0,5 til 0,6 m høje strandsten (fig. 15). Ved gennemgravning af fylden fandtes intet, heller ikke stykker af brændte ben. – Vedels anlæg b svarer til mit nr. 334a. Placeringen var som angivet af Vedel vinkelret ud for den sydlige ende af 414. Vedel beskriver den som noget kortere end anlæg a og bygget af kantstillede stenplader. Nr. 334a bestod nu af en mindst to meter lang nedgravning, og den vestlige del var til dels bevaret; her fandtes tre sidesten, netop kantstillede, kløvede stenfliser. Heller ikke her fandtes noget ved gennemsøgning, når undtages små neolitiske skår og afslag. Også her er der nøje overensstemmelse mellem Vedels beskrivelse og iagttagelserne fra 1951. Med moderne terminologi ville man betegne de to anlæg som hellekister. Når der hverken 1888 eller nu blev fundet stumper af brændte ben, kan man gå ud fra, at der har været tale om ubrændte begravelser.

Den af Vedel omtalte sekundære grav (c) over kiste b bestod som nævnt af en samling brændte ben

med gravgods. Dette er for nylig genfundet i Nationalmuseets magasiner og kan nu beskrives nærmere (pl. 26). Der er tale om et 9 cm langt fragment af en spydspids af bronze, der er så stærkt beskadiget, at typen ikke kan bestemmes sikkert. Dernæst en 5,8 cm lang ildsten af flint, udformet som en miniature-dolk af type VI. Den tilhører Lomborgs type A (Lomborg 1959, 160), der efter en række sluttede fund kun findes i per. I-II af bronzealderen. De øvrige af Vedel nævnte sager er sikkert tilfældige indblandinger fra det neolitiske kulturlag under røsen, idet den ene flintflække er et fragment af en tyndnakket økse. En række langt yngre sekundærgrave vil blive omtalt senere.

Grav c er af stor interesse, fordi den giver en *terminus ante quem* for de to centrale hellekister i røsen. De kan senest være fra per. II. Det betyder, at røse V. 35 ikke blot hører til de tidligste bornholmske røser, men også har været blandt de største. Efter de i 1951 fundne stenlægninger, der må tydes som rester af selve røsen, har dens diameter været mindst 18 m, men det lykkedes ikke at finde urørte randsten (som ved nr. 34 og 36). (Nat. Mus. B 4188. – Vedel 1897, 143. – Lomborg 1959, 171, liste II, 14. – Aner & Kersten 1977, nr. 1542, (hvor fundoplysningerne ikke er korrekte og bemærkningen »Fundstelle unbekannt« uforståelig)).

Røse V. 36

Dette nummer betegner hos Vedel en mandsgrav med våben fra germansk jernalder, liggende i et ca. 0,6 m tykt lag af håndsten og dækket af et lag større, kantede sten. Ca. 15 cm dybere fandtes skår af et større »grydeformet« lerkar, ligesom det omtales, at der spredt i fylden fandtes enkelte brændte ben. Anlægget lå (efter Vedel) ca. 70 alen (ca. 44 m) sø for røse V. 35. Dette må være en trykfejl for 34, og den er årsag til de tilsyneladende modstridende oplysninger om fund af stridsøksekarrerne I-III (Frödin 1916, 195 f., se ovenfor s. 10).

Ved undersøgelserne 1951-52 blev gjort en række iagttagelser, der udreder anlægget V. 36s komplicerede historie, og som rent metodisk kan være af almindelig interesse. Området har været genstand

for omfattende forstyrrelser, ikke blot ved udgravningen 1888, men også da H. Anker 1902 foretog undersøgelser på pladsen og her fandt dele af samme stridsøksekar, som Vedel omtalte (Frödin 1916, kar III, med udførlig dokumentation s. 198); endelig har senere dyrkning fjernet mange sten. I 1951-52 fandtes i felterne XXVI-XXVIII og IL rester af en stor, men stærkt forstyrret stenlægning af samme art som f.eks. ved Røse V. 35. I felt IL lykkedes det at finde en delvis uforstyrret stenlægning (nr. 607). Den var mindst 8 m lang og bestod af 2-3 lag håndtil hovedstore sten, sværest mod vest. Laget var mod øst afgrænset af en række af noget større sten, hvis yderside dannede en regelmæssig bue. Fylden mellem selve stenlægningen var muldblandet sand og adskilte sig klart fra det neolitiske kulturlag, der pletvis fandtes nedenunder. Der er ingen tvivl om, at man her har fundet et stykke af randen til en bronzealderrøse, hvis diameter (beregnet efter randstenkædens krumning) har været mellem 15 og 16 m.

Andre oplysninger daterer røsen. I felt XXVI fandtes nederst i tidligere omgravede lag dele af en ramme af 25 til 40 cm store sten, lagt i et eller to lag, tilsyneladende rester af en grav (nr. 361). I fylden sås ret mange, spredte stykker af brændte ben, men ingen bålrester. Midt for den nordøstlige side af denne ramme fandtes to stykker bronze, en ragekniv og en énægget kniv med gennembrudt skaft (pl. 26). Jeg undersøgte selv stedet og kunne konstatere, at der ikke var brændte ben direkte sammen med knivene. Begge var beskadigede; ved den énæggede kniv var bruddet nyt. Ragekniven blev iagttaget i helt urørt leje, og her var det klart, at dens greb var brudt af i gammel tid. Det vil sige, at bronzealdergraven er blevet forstyrret tidligere, og da Vedel også i sin beskrivelse af graven fra germansk jernalder omtaler spredte, brændte ben i dens fyld, kan forholdene rekonstrueres således: Ved anlæg af våbengraven fra yngre jernalder har man gravet ned i en bronzealderrøse og har forstyrret centralgraven (en mandsgrav med brændte ben fra per. III); man har fundet de to knive, men pietetsfuldt lagt dem til side. De i 1888 fundne re-

ster af neolitisk keramik og flintafslag stammer derimod fra et kulturlag, som lå her, før røsen blev bygget. I røsen har også været anlagt sekundærgrave fra yngre bronzealder, bl.a. den vigtige grav nr. 351, og brandpletter fra ældre jernalder.

Det må nævnes, at der tæt uden for de østligste randsten af røsen fandtes en 0,6 m lang og indtil 0,35 m bred sten, der var regelmæssigt formet. Den lå nu vandret og i samme niveau som randstenenes underside. Der kan være tale om en væltet bautasten, oprindeligt rejst i direkte tilknytning til røsen, således som det i flere tilfælde er iagttaget både på Bornholm og andetsteds i landet. (Nat. Mus. C 6178-81. – Bornholms Mus. 1820. – Vedel 1897, 143. – Frödin 1916, 197 f. – Aner & Kersten 1977-).

Røse V. (37)

Som nævnt har Vedel ikke brugt dette nummer, men af praktiske grunde er det her anvendt til at betegne den mulige tomt af en bronzealderløse mellem V. 35 og V. 36. Grundlaget for en sådan tolkning er dels forekomsten af rester fra en lignende brøllægning, som er omtalt bl.a. ved de to nærliggende røsetomter. Dels fandtes en urnegrav fra per. IV (nr. 95) med rene brændte ben og en dobbeltknap af bronze (pl. 26) placeret oven på den eneste nogenlunde uskadede rest af røsens bundbrøllægning. Tæt nord for – men uden direkte kontakt med stenlægningen – lå en ikke nærmere dateret, lille stenkieste med rene brændte ben (nr. 91). Samtlige brandgrave fra per. IV-V af bronzealder på Nr. Sandegård har været placeret enten sekundært i ældre røser eller tæt ved deres fod. Selv om der ikke kunne påvises helt sikre spor af den formodede røse, bør det også nævnes, at der netop på dens plads (dvs. i felterne IV og VII) var bevaret mange rester af de underliggende neolitiske kulturlag og især keramik herfra, således som det blev iagttaget ved de øvrige, sikre røse-tomter.

Det bør nævnes, at Vedel i sin beskrivelse (1897, 143) nævner, at der langs markens østside i 1888 blev gravet i adskillige flade stenlægninger, bestående øverst af et lag større sten og herunder mindre sten med mørk jord imellem. Deres nærmere place-

ring er ikke angivet, men beskrivelsen svarer nøje til den daværende tilstand af de sikre røser V. 35 og 36. I alle tilfælde er de øvre lag af lidt større sten senere fjernet ved markarbejdet, således at der i 1948-52 kun fandtes dele af de nedre, mindre stenlægninger. Ud over den lige beskrevne nr. 37 er ikke markeret flere røsetomter på kortet fig. 14, fordi sikre holdepunkter i form af bronzealdergrave eller stumper af randsten ikke blev påvist.

Sammenfatning: Ældre bronzealderens røser

De tre sikkert dokumenterede røser V. 34, 35 og 36 giver ved en kombination af oplysninger fra gravningerne i 1888 og 1948-52 nogle oplysninger til forståelse af placeringen af både den yngre bronzealder og den førromerske jernalder gravanlæg, som det senere vil blive omtalt. Men røserne selv kan bidrage til et spørgsmål, som ikke synes at have været rejst i nyere tid, nemlig karakteren af de ældste røser på Bornholm og deres datering. De tre anlæg hører alle til den forholdsvis lille gruppe af særlig store, regulære røser, ja nr. 35 kan have været en af de største. Centralgravene i de tre røser fra Nr. Sandegård kan alle dateres, nr. 35 til senest per. II, de to andre til per. III af ældre bronzealder. Da der ikke synes at være undersøgt store røser siden Vedels og Jørgensens gravninger, kan oplysningerne fra de to ældre monografiske arbejder direkte bruges til sammenligning. I publikationen fra 1897 har Vedel bragt en oversigt over daterede røser (s. 117), hvoraf ca. 12 må sættes til per. III, medens kun to efter en kritisk vurdering kan være ældre. Det drejer sig om Melsted c (Vedel 1886, 275. – Aner & Kersten 1977, nr. 1538) liggende på en strandlod tilhørende den nordlige naboejendom til Nr. Sandegård. Røsen blev udgravet af ejeren 1878, men stedet besigtiget af J. A. Jørgensen. Røsen var ca. 12,5 m bred, centralgraven bestod af et skelet med spiralarmringe og rester af en halsring af bronze. Datering kan være enten per. II eller III. Den anden røse er Lousgård c i samme sogn (Vedel 1897, 116 – Aner & Kersten 1977, nr. 1533). Røsen var ca. 11,5 m bred, centralgraven indeholdt brændte ben og en tutulus af bronze af typen Danske Oldsager III,

Fig. 16. Nr. Sandegård. Urnegrav nr. 351.

165, dateret til per. II. Hertil kommer så Nr. Sandegård V. 35, dateret til senest per. II. – Det kan være et tilfælde, at de tre ældste røser alle er fundet inden for en få hundrede meter lang strækning og nær kysten i Østerlarsker sogn, medens de ca. 12 store røser med centralgrave fra per. III har en jævnere fordeling i den brede og frugtbare kystzone i vest, nordøst og øst, dvs. de samme egne, hvor den ældre bronzealders store, tørvebyggede høje findes. Først med de små røser fra hele yngre bronzealder (og måske tidligste jernalder) finder man de mange og store forekomster også på øens mindre frugtbare områder.

Yngre bronzealders grave med rene brændte ben

Når der i det foreliggende arbejde er skelnet mellem yngre bronzealders grave med rene brændte ben og dem med andre rester fra ligbålet (urnebrandgruber og brandpletter), skyldes det ikke kronologiske

årsager, men alene den iagttagelse, at de sidstnævnte har betydelig interesse og bør holdes adskilt. Den førstnævnte gruppe (med rene brændte ben) er der ikke knyttet særlige problemer til.

Grave fra denne tid med omhyggeligt rensede brændte ben er ofte knyttet til ældre anlæg – her røserne – og er enten placeret som sekundærgrave i dem eller anbragt nær deres rand, men uden for det ældre anlæg (se kort fig. 14). Dermed får man en oplysning om, at de i 1948-52 fundne grave kun repræsenterer et mindre antal af, hvad der oprindeligt har været her, idet et ukendt antal må være ødelagt ved sløjfning af de store røser. Der kunne endnu påvises otte grave af denne art, visende at der må have været bosættelse i umiddelbar nærhed gennem hele yngre bronzealder.

1. Røse V. 34, grav b. Ved udgravningen i 1888 fandtes i den nordlige del en sekundær urnegrav med brændte ben og følgende bronzer: brudstykke af en »Wendelring« (pl. 27) samt flere stykker af et bredt bånd af uvis art (Vedel 1897, 143). Datering per. VI.

2. Grav 91 (felt IV). Sekundært (?) i røse V. (37) fandtes en lille kiste bygget af flade, kløvede sten, 40 cm lang i n-s, indtil 35 cm bred. Den var halvt fyldt med rene brændte ben, men uden gravgods.

3. Grav 95 (samme felt). Oven på den formentlige brolægning fra røse V. (37) fandtes rester af en urne med rene brændte ben. Den øverste del var borttaget ved markarbejde. Mellem de ødelagte rester fandtes en dobbeltknap (pl. 26). Datering per. IV.

4. Grav 267 (XIV). Ca. 3 m vest for røse V. 35 fandtes nedgravet i undergrundens sand en urne. Den var ikke omgivet af sten, men dækket af en flad, kløvet sten, 40×30×10 cm stor; den hvilede direkte på urnens rand. Karret var omtrent halvt fyldt med rene brændte ben, mellem hvilke lå en 1 cm lang, tynd bronzetråd (pl. 26). Datering per. IV/V.

5. Grav 300 (XVII). Nær den sydøstlige rand af røse V. 35 fandtes i tidligere omgravet fyld skår af en urne og nogle få rene brændte ben, men intet gravgods. Gravens oprindelige plads formodes at være nær det nuværende findested.

Fig. 17. Nr. Sandegård, dæksten fra urnegrav 351 med indhuggede skåltegn. Ca. 1:3. (Efter Acta Arch. XXIII, LL fot.).

6. Grav 351 (XXVI). Inden for den vestlige del af røse V. 36 fandtes en ikke forstyrret urnegrav; dækstenen var ganske vist revet lidt ud af leje i nyere tid, men ikke mere end at dens sammenhæng med graven og oprindelige placering er sikker. Under stenen fandtes en lille firsidet kiste, bygget af kantstillede, flade eller kløvede sten i hver side (fig. 16). Kistens bund bestod ligeledes af en flad sten. Herpå var anbragt en endnu hel urne; den stod lidt skævt, med munden hældende svagt mod nø. Ved tømning viste den sig omtrent $\frac{3}{4}$ fyldt med rene brændte ben. Oven på dem var anbragt fire små bronzer (pl. 26), nemlig et knivsblad af uvis type, en lille ring og to små syle, hvoraf den ene

havde delvis bevarede rester af sit træskaft. Datering per. IV/V.

Gravens dæksten (fig. 17) kræver særlig omtale, selv om den allerede er publiceret (Ramskou 1952, 136; jfr. Glob 1969, 263 (hvor fundet er opført to gange, som nr. 448 og 449)). Stenen er en 33×30 cm stor og 5 cm tyk, udkløvet flage af lerskifer. På den side, der i graven vendte nedad, findes 7 eller 8 skålformede fordybninger, 3-4 cm brede og indtil 0,5 cm dybe. De står helt friske i den ikke særlig hårde skifer og er hugget med et spidst redskab; arbejdet er ikke gjort omhyggeligt, idet talrige fejlhug ses tydeligt, ligesom en lille flage må være afsprængt under tilhugningen (det manglende fragment ville være fundet, hvis der var tale om en sekundær, naturlig skade). Ved de to citerede publikationer er der enighed om, at skålgruberne må

være hugget i direkte forbindelse med gravlægnin-
gen; jeg har samme opfattelse.

7. Grav 382 (felt XXIII). Lige uden for den nordlige del af stenlægningen fra røse V. 35 fandtes en 78×53 cm stor og 70 cm dyb grube i undergrundens grus. Den var dækket af en 60×42 cm stor, smukt afrundet strandsten, hvis øverste kant lå 15-20 cm lavere end undergrundens overflade. Gruben var fyldt med 10 til 15 cm store sten, der mod bunden havde karakter af en omhyggelig beklædning af grubens sider; der fremkom herved ligesom et lille rum, på hvis bund – dannet af et par flade sten – lå en lille dyngede rene brændte ben, tilsyneladende fra et barn. Oven på dem fandtes i midten en bronzeknap med øsken (pl. 26) og længere mod syd en stor syl af almindelig type (senere bortkommet). Datering per. IV, (evt. per. III).

8. Grav 389 (XXVIII). I den sydlige udkant af røse V. 36 og delvis dækket af en stenlægning, som hører til jernalder-brandpletten 387, fandtes en flad dæksten (32×22×6 cm stor). Stenen lå direkte på en bronzealderurne, der blot var nedsat i en grube i undergrundens sand og uden yderligere stensætning. Urnen var godt halvt fyldt med rene brændte ben, men uden gravgods (pl. 26). Datering per. IV/V.

Urnebrandgruber og brandpletter fra per. VI

En lille gruppe bronzealdergrave bør omtales for sig, da de både giver nye iagttagelser og tillige har interesse i forbindelse med de mange førromerske brandpletter. Det drejer sig om mindst seks brandgrave, der alle var placeret vest for røse V. 36, inden for et ca. 20×10 m stort areal (se fig. 14). På grund af deres betydning bør de beskrives mere udførligt end de yngre brandpletter.

1. Brandplet 88 (felt III), 70×60×25 cm stor. Ingen dæksten. I fylden fandtes spredte brændte ben og skår af et større spandformet lerkar af typisk bronzealder-karakter (pl. 27).

2. Brandplet 90 (IV), 35×35×13 cm stor (øverste del muligt fjernet ved markarbejde). Ingen dæk-

sten. Midt i den fandtes en lille dyngede rene brændte ben, og blandt dem et stykke bronzebånd, der var oprullet som en fingerring (pl. 27).

3. Brandplet 99 (IV), 70×55×49 cm stor. Ingen dæksten. Midt i den fandtes en tæt samling af brændte ben blandet med skår af et større lerkar (pl. 27); dele af samme kar fandtes spredt i den øvrige fyld. På gravens bund stod et mindre, skålformet kar i hel tilstand (pl. 27).

4. Brandplet 392 (XXIX), 100×100×31 cm stor. Ingen dæksten. Graven tegnede sig først som et 15 cm tykt lag gråt sand uden brandrester, men med skår af det samme kar, som lå spredt i selve graven, og her blandet med brandfyld og brændte ben (pl. 27).

5. Grav 403 (XXX), 60×55×28 cm stor. Ingen dæksten. Graven tegnede sig først som en plet af mørkt grus uden brandrester, men med skår af kar 1. Gravens fyld var sort, men tilsyneladende uden brændte ben. I dens øverste del fandtes de fleste skår af det store kar nr. 1, der syntes knust på stedet, da dets bund fandtes øverst blandt skårene og med ydersiden opad. Under skårene fra kar 1 fremkom en flad sten (18×18×6 cm), der dækkede mundingen af et mindre lerkar (nr. 2); dette var nedsat helt, på gravens bund og var fyldt med brændte ben og gråsort sand, lysere end den øvrige fyld. Anlægget bør karakteriseres som en urnebrandgrube, hvor kar 2 udgør urnen, som er dækket af en større krukke, der synes at have været placeret omvendt over urnen og derefter – ved selve anlægget af graven – knust. Man vil således kunne karakterisere anlægget som en af de såkaldte klokkegrave, der i stort antal er kendt i kystegnene syd for Østersøen.

6. Brandplet 411 (XXX), 35×35×11 cm stor. Ingen dæksten. Fylden bestod af brandrester blandet med enkelte stykker brændte ben. Midt i graven, på dens bund, stod et lille, helt kar (pl. 27), halvt fyldt med brændte ben og mørkt sand, dog klart lysere end den øvrige fyld.

De seks anlæg skiller sig ud fra de mange brandpletter fra ældre jernalder, dels ved det forhold, at de brændte ben kan ligge samlet, enten som en lille

bunke eller være anbragt i et lerkar inden for gruben med brandfyld, hvor der kan være spredte, brændte ben. Dernæst kan keramikken dateres til yngste bronzealder, hvorimod andet gravgods i reglen savnes (med undtagelse af den ikke karakteristiske ring fra grav 90). Ingen af gravene har haft dæksten, således som det synes at være regel i førromersk jernalder. Endelig er de alle placeret inden for et begrænset felt, sikkert afhængig af røse V. 36 (se fig. 14). Det er sandsynligt, at flere grave fra samme område kan høre til gruppen, men man har ikke sikre dateringer af keramikken, ligesom det heller ikke i andre anlæg er iagttaget, at de brændte ben har været samlet til en bunke eller placeret i et lerkar. Af særlig interesse er grav 403, der som allerede nævnt må tolkes som en klokkegrav, dvs. en type, som i realiteten ikke kendes fra Bornholm eller andre dele af det danske område.

De omtalte brandgrave udgør et lille gravfelt, anlagt under flad mark og i tilknytning til den oprindeligt tydeligt markerede røse V. 36. Selv om der omkring gravene er fundet talrige brandpletter fra ældre jernalder, er der ingen tidsmæssig kontakt mellem disse og den lille gruppe af per. VI-grave (uanset om denne har bestået af seks eller flere anlæg).

Foruden de lige omtalte, sikkert placerede brandpletter fra yngste bronzealder er der her tidligere gjort to formentlig samtidige fund. Ved de af H. Anker foretagne gravninger i 1902 blev der på det sted, der i hans omhyggelige notater er angivet som *b*, og som kan lokaliseres enten til røse V. 35 eller området mellem denne og røse V. 36, fundet en stor brandplet, på hvis bund var nedsat et helt lerkar med dæksten og fyldt med brændte, »vaskede« ben. Karret var så medtaget, at det ikke kunne optages, og skårene er ikke bevaret, således at dateringen ikke kan kontrolleres.

Det andet fund fra 1902 er derimod bevaret og er beskrevet så godt, at det kan bestemmes som en urnebrandgrube fra per. VI. Herom skriver Anker »Ved c« (dvs. i eller lige ved røse V. 36) ... »i en Brandplet fandtes en lignende Potte med en smukt flad Sten over hensat paa Bunden 3-4 Tommer ned

i det gule Sand. Potten lykkedes det at faa hel op, den var 8 Tommer høj og 5 Tommer bred ved Overkanten. I Potten fandtes brændte vaskede Ben og et Stykke ukendeligt Jern, i Brandpletten fandtes en Hestetand og et par Potteskaar«. Som nævnt andetsteds blev Ankers fund først senere (ca. 1916) overgivet til Bornholms Museum; i denne samling er kun et helt bronzealder-kaar (nr. 1819), og dets mål svarer til Ankers oplysninger (se pl. 27). Sammen med karret er i museets protokol indført enkelte forbrændte skår, hvoraf de fleste stammer fra et groft kar, der ikke kan tidsbestemmes, medens to små skår med sikkerhed er en tilfældig, senere indblanding. Fundet er ikke afsat på udbredelseskortet fig. 14.

Brandpletter og urnebrandgruber fra slutningen af yngre bronzealder er i forvejen kendt fra Bornholm, i reglen dog i forbindelse med de små røser. Vedel omtaler dem ganske kort (1886, 30 og 59, sidstnævnte sted i forbindelse med de ægte brandpletter), men det synes ikke muligt at afgøre, om de har dannet selvstændige gravpladser under flad mark, idet der så godt som ikke er bevaret keramik fra de ældre gravninger. I beskrivelsen af den eneste moderne undersøgelse af små røser har Klindt-Jensen (1957a) omtalt og afbildet flere sådanne grave, der enten har været centrale eller sekundære i de elleve undersøgte røser på Mandhøj i Ibsker sogn.

Bopladsrester fra ældre og yngre bronzealder

Kogegruber

Spredt over hele det undersøgte område fandtes 12 af de ild- eller kogegruber, der i hele landet træffes i stort antal på eller ved bronzealderboplads. Det drejer sig som følgende numre: 85, 89a, 101a, 102, 200c, 213, 269a, 269b, 359, 426, 431 og 505. Der var i alle tilfælde tale om runde – ovale eller mere uregelmæssige – gruber; den største (200c) var 2,8 m lang, 1,5-2,0 m bred og 63 cm dyb, den mindste (269b) cirkelrund, 0,8 m i diameter. Alle gruber var helt eller delvis fyldt med håndstore skørbrændte sten, trækul og andre bålrester. Kun i enkelte tilfæl-

de blev der gjort iagttagelser af betydning, hvorfor kun disse anlæg skal omtales:

Grube 200c (felt XI), var eneste anlæg i hele dette felt. Størrelsen er nævnt ovenfor. Overkanten blev først synlig 0,46 m under markens overflade og tegnede sig her tydeligt i det gule undergrundssand; dette var på stedet kun tyndt, og gruben var ført ned i den underliggende strandvold. Den var helt fyldt med skørbrændte sten, trækul og andre bålrester, der havde farvet de øvre lag særlig mørke. 22 cm under grubens overkant (og således dækket af brandlag) lå en del skår af et enkelt, større lerkar af bronzealderkarakter. De lå kun i et enkelt, nærmest vandret lag. Andet fandtes ikke, hverken i gruben eller dens omgivelser.

Grube 213 (XII). I et tidligere omgravet område (antagelig H. Ankers undersøgelser i 1902) fandtes et tilsvarende anlæg, der kun var forstyrret i de øvre lag. I niveau med ren undergrund målte gruben 2,0×1,3 m og var ført 32 cm ned i undergrunden. De nederste 25 cm af fylden bestod af håndstore, stærkt ildskørnede sten og mørk, trækulblandet fyld, medens der i de øvre lag sås gråt, askeblandet sand med enkelte ildskørnede sten. Omtrent på grænsen mellem de to lag fandtes over næsten hele gruben spredte skår af mindst to lerkar (pl. 28), enkelte stærkt opløste rester af tandemalje af et større dyr (hest eller ko) samt en ildsten og flere afslag af flint. Hverken tænder eller flintsager var brændt.

Grube 359 (XXVI) var et næsten cirkelrundt anlæg, 1,70 m i diameter og indtil 55 cm dybt. Den var helt fyldt med hånd- til hovedstore sten, næsten alle ildskørnede, samt trækul og mørk fyld. Blandt de øverste sten lå flere, stærkt opløste rester af ubrændte dyreknogler, bl.a. adskillige tænder af okse; et enkelt sted iagttoges to rækker af tandemalje, der lå således, at et større stykke kæbe må have været nedlagt. Blandt trækullet var talrige dele af større og mindre grene (efter bestemmelse af dr. Hans Helbæk hovedsagelig eg, men også hassel og enebær). For den arkæologiske datering af gruben er det vigtigt, at den har været dækket af stenlægningen fra røse V. 36, og at en førromersk brandplet (nr. 358) fandtes ind over dens kant.

Grube 505 (XXVII) lå ligeledes under stenlægningen fra røse V. 36. Den var nærmest oval, 2,10×1,80 m stor og indtil 65 cm dyb. Den var fyldt med grå- og sortfarvet sand, hvoriblandt talrige større og mindre, ildskørnede sten. Omtrent midt nede i gruben fandtes en del skår af mindst to lerkar, et mindre med glat overflade og enkelte stregmønstre samt et større, tøndeformet kar. Desuden lå her godt tyve afslag af flint, der ikke var ildskørnede (se nedenfor).

Grube ved 426 (yngre jernalders grav). Som nævnt nedenfor har man ved anlæg af graven ødelagt en bronzealdergrube, hvis indhold (ildskørnede sten, tandemalje fra okse) fandtes spredt i fylden over graven.

Bopladskeramik

Spredt over hele det undersøgte område fandtes enkelte samlinger af bronzealderskår, der må skyldes bopladsaktiviteter. Der er ikke taget hensyn til enkeltfund, som kan stamme fra grave, som er ødelagt ved forstyrrelser i gammel og nyere tid. Som bopladsmateriale er kun registreret samlinger af skår i et tyndt og mere eller mindre vandret lag, hvor der ikke blev fundet stumper af brændte ben eller rester af fyld fra brandgrave. I et enkelt tilfælde (nr. 152) var et sådant lag af keramik aflejret 16 cm højere end et mørkfarvet kulturlag med skår af stridsøksekeramik, hvad der klart tyder på levn efter bosættelse, selv om bronzealderlaget ikke kunne ses direkte ved f.eks. mørkfarvning af sandet.

De forekomster, der er registreret som keramikfund af denne art er følgende; 1948 skår C og F, 1950-51 nr. 98, 144a, 152, 308 og 351a. I enkelte tilfælde kunne større eller mindre dele af karrene rekonstrueres; de er afbildet pl. 28. Blot en enkelt iagttagelse kan være af almen interesse; de nævnte samlinger bestod som regel af skår fra et eller to lerkar, hvor et »sædvanligt« bopladslag ville indeholde et stort antal fragmenter af flere forskellige kar. I virkeligheden svarer de små samlinger af keramik her på pladsen til, hvad der i nogle tilfælde blev fundet i de lige beskrevne kogeuber.

Dateringen af de her omtalte keramikfund er per. IV-V af yngre bronzealder, dvs. svarende til nogle af kogegrubernes alder. Tilsammen viser de, at der på pladsen har været boplads-aktiviteter inden for samme afsnit af bronzealderen, som er repræsenteret ved sekundærgravene med rene brændte ben, men også noget tidligere, idet kogegruberne 359 og 505 er blevet dækket af den store stenglægning fra røse V. 36, som er bygget senest i per. III. Derimod er der ikke fundet bopladskeramik fra den sene fase, som er repræsenteret ved den lille samling brandgrave fra per. VI.

Selve bopladsen med dens huse har næppe ligget her. Ganske vist kendte man dengang ikke til hustomter fra mellemste og yngre bronzealder, men i hvert fald nogle af husenes store stolpehuller ville have været bemærket under udgravningerne, da selv ret ubetydelige mesolitiske gruber i flere tilfælde blev registreret, skønt deres fyld kun var lidt anderledes end stedets undergrund.

Fund af flint fra bronzealder

Bortset fra den allerede nævnte fladehuggede pilespids, der som enkeltfund kan stamme fra ældre (eller begyndelsen af yngre) bronzealder, fandtes der flint i to af kogegruberne. Disse fund bør omtales nærmere af hensyn til de endnu ikke klarlagte forhold omkring anvendelse af flint i bronzealderen.

I grube 213 lå mellem lerkarskårene 21 stykker flint, der ikke bar spor af ild, og som må være nedlagt, da gruben endnu var åben. Heraf var 10 stykker uregelmæssigt, ituhugget flint af sjællandsk senontype, hvoraf flere viste spor af skorpe, der klart var strandrullet. Største stykke var 8×5 cm. Der var også mindre afslag, 5 af sjællandsk senonflint (delvis med samme skorpe), 2 af daniensflint og 2 af kristianstadflint samt et ikke bestemmeligt. Desuden fandtes en ildsten, dannet af en smal, regelmæssig flække, som var kraftig retoucheret på begge langsider. Ildstenens alder kan ikke bestemmes, da

formen synes at forekomme både i senneolitisk tid og ældre bronzealder, men typen er ikke nærmere studeret (Lomborg 1959, 158 med henvisning). Grube 213 er ved sin keramik dateret til per. IV-V.

Grube 505 indeholdt bl.a. 27 stykker flint, der med en enkelt undtagelse ikke er mærket af ild. Heraf er 22 stykker af sjællandsk senonflint, delvis med tydelig strandskorpe. De største stykker måler 7×3,5 cm og 6×5,5 cm. Enkelte af de mindste stykker er regulære afslag, men de fleste må karakteriseres som ituhugget materiale. Det eneste redskab er ligeledes af sjællandsk senon, et flække- eller skivebor, der er tildannet af et regelmæssigt afslag, og som har en vel udformet borespids (nærmest som Danske Oldsager I, nr. 40) (størrelse 5,7×3,7 cm). Desuden er der bevaret fire, formentlig mesolitiske stykker, nemlig en lille mikroblok og et skælhugget redskab, begge lavet af lokal kugleflint, samt to afslag af kristianstadflint med moræneskorpe, henholdsvis 5,8 og 5,2 cm lange. Da der tæt ved gruben findes en lille mesolitisk boplads (nr. IV ovenfor), kan disse stykker ved et tilfælde være kommet ned i grubens fyld, eller de kan være opsamlet af folk i bronzealderen. Det omtalte skivebor er muligt også en tilfældig indblanding, og kan efter sit materiale være tidlig-neolitisk.

Derimod har de ret mange stykker af ituslået senonflint interesse, da de må høre til bronzealderbo-sættelsen. Råstoffet er givet importeret (se ovenfor s. 14), og stykkernes tilstand tyder på lokal »tilhugning«, dog af en teknisk set så dårlig art, at mesolitiske eller neolitiske folk ikke ville have behandlet et ret værdifuldt materiale på den måde. På flere af stykkerne er der spor af meget hårde, direkte slag. Fra andre steder ved man, at der i yngre bronzealder foregik en ret omfattende transport (eller vareudveksling) af flint i god kvalitet fra Sjælland og det sydvestlige Skåne, også i form af råflint. Man ville dog blandt materialet fra de to gruber have forventet større, regulære afslag; men de to små samlinger kan have været helt ubrugeligt affald.

VI. Ældre jernalder

Jernalderens brandpletter

Et af de vigtigste resultater af udgravningerne 1948-52 blev fundet af en større gravplads med brandpletter fra førromersk og ældre romersk jernalder. Det lykkedes at total-grave den, således at det – trods pletvise forstyrrelser – blev den første plads i sin art fra Bornholm, hvor man siden Vedels undersøgelser i forrige århundrede både fik mulighed for at studere detaljer og gravfeltets gradvise udvikling. Der blev herved givet vigtige bidrag til den førromerske jernalders lokale kronologi. I forhold til både de talrige ældre undersøgelser og andre, omfattende udgravninger fra de seneste år indtager Nr. Sandegård-pladsen en særstilling. Selv om de vigtigere resultater er fremlagt (Becker 1962, 317 ff.), har en mere fuldstændig redegørelse for både anlæg og fund sin berettigelse; den bygger på en fornyet gennemgang af hele materialet.

En stadig fuldt brugbar, generel beskrivelse af de bornholmske brandpletter³ gav E. Vedel allerede for mere end hundrede år siden. Efter kun få års gravninger kunne han give en klar definition af typen (Vedel 1870), og i sit værk (1886) sammenfattede han sine iagttagelser. I dag kan man kun i detaljer supplere billedet. En fremlæggelse af brandpletterne fra Nr. Sandegård kan bedst starte med en oversigt over Vedels beskrivelser og definitioner, da emnet er centralt for øens hele forhistorie og fortsat aktuelt også i større sammenhæng.

3 Betegnelsen »brandplet« vil blive anvendt her, da den hidtil har været almindelig i dansk terminologi. Det bør nævnes, at Klindt-Jensen i sit sidste arbejde, beskrivelsen af den store gravplads fra Slusegård i Pedersker sogn (1978), har foreslået at anvende betegnelsen »brandgrube«, i første række for at bringe navnet i overensstemmelse med tilsvarende betegnelser f.eks. på svensk, tysk og engelsk. Navnet »brandplet« er dog så fast indarbejdet i dansk arkæologi, at jeg (i samråd med flere kolleger) trods alt har beholdt den gamle betegnelse.

Ved en brandplet forstår man en grube, nedskåret i undergrunden og fyldt med bålrester, hvor der spredt forekommer brændte menneskeknogler og eventuelt gravgods. Dersom de brændte ben er renset og samlet i en dyngge eller et lerkar, taler man – efter samme terminologi – om en »urnebrandgrube« (jfr. ovenfor s. 65). En tredie beslægtet gravform er »brandlaget«, hvor rester fra ligbålet er spredt i et tyndt lag.

Brandpletterne er i reglen cirkelrunde og har en diameter mellem ca. 30 og 60 cm samt en dybde på cirka halvdelen af bredden; afvigende mål træffes ikke sjældent. Gravene er ofte, især i førromersk tid, dækket af en stor sten, hvis fladeste side som regel vender nedad. Af og til er der set mindre stenlægninger over eller omkring graven. I flere tilfælde har selve brandgraven været skålformet, dvs. med konkav overside, således at der findes et lag renere grus mellem dækstenen og midten af pletten. – Brandpletterne er anlagt under flad mark, dvs. uden selvstændig høj af sten eller jord som dække. Normalt samles de til større eller mindre gravpladser, der kan være anlagt i tilknytning til et ældre anlæg (gravhøj eller røse), og som i nogle tilfælde er forøget regelmæssigt (dvs. at gravene placeres længere og længere væk fra det oprindelige udgangspunkt, jo yngre de er). Et sådant gravfelt kan vise kontinuitet gennem indtil fire-fem århundreder, men her er der ingen generelle regler. Ved mere systematiske undersøgelser af enkelte store gravfelter med regelmæssig tilvækst, kunne Vedel ud fra studier over gravgodset på den måde dokumentere en kronologi for ældre jernalder på Bornholm.

Vedels fortegnelse over brandpletter på Bornholm omfattede i 1886 ca. 180 forekomster; han og hans medarbejdere havde da allerede undersøgt mere end 2.500 grave, som han publicerede. Gennem de følgende ca. 20 år, hvor undersøgelserne af Bornholms oldtid blev fortsat med uformindsket

kraft, blev der kun registreret et mindre antal nye pladser, og et fåtal anlæg blev undersøgt, idet man nu koncentrerede arbejdet inden for andre emner; problemerne omkring netop brandpletterne kunne næppe belyses yderligere ved fortsatte udgravninger – hvad Vedel havde fuldstændig ret i.

Vedels og J. A. Jørgensens virksomhed sluttede omkring århundredskiftet, og gennem de næste ca. 50 år blev der kun foretaget ganske få og tilfældige undersøgelser af brandpletter, skønt et stort antal må være påtruffet ved den stadigt mere intensive dyrkning. Først omkring 1950 har der påny været mulighed for mere systematiske udgravninger ved dels Nationalmuseet og dels Bornholms Museum. Ole Klindt-Jensen har således været ansvarlig for omfattende undersøgelser af to store gravpladser, henholdsvis ved Store Frigård i Østermarie sogn og Slusegård i Pedersker sogn. Materialet fra den sidstnævnte er fremlagt (Klindt-Jensen 1978) i foreløbig to store bind, og flere er på vej. Pladsen har været anvendt fra 1. årh. f. Kr. til 5. årh. e. Kr., medens St. Frigård delvis er ældre. Om St. Frigård er der ikke offentliggjort noget. Bornholms Museum har i de senere år undersøgt en række gravpladser, som var truet ved anlægsarbejder eller dyrkning. Selv om der herved er fremkommet et stort antal brandpletter, har der kun været tale om dele af større gravfelter; ingen af dem er endnu publiceret. Museumsinspektør, mag.art. Margrethe Watt har således undersøgt store dele af to tætliggende gravpladser ved Blanchs Hotel nær Hammeren og har beredvilligt stillet sine upublicerede rapporter til min rådighed.

Forskningshistorisk kan det nævnes, at de tidligste blandt de gamle undersøgelser, som Vedel personligt ledede i 1860'erne, var mere omhyggelige og derfor videnskabeligt set bedre, end hvad f.eks. museet i København på samme tid havde mulighed for at foretage. De stod også i kvalitet (og dermed brugbarhed) over, hvad der senere blev undersøgt på Bornholm, især efter 1873, hvor andre problemer som nævnt blev prioriteret højere. Der er dog et område, hvor senere forskning har været ret kritisk over for alle de ældre bornholmske undersøgelser af

brandpletter, nemlig behandlingen af de fundne lerkarskår, som praktisk taget aldrig blev indsamlet.

De generelle oplysninger om de nye graves karakter⁴ bygger som nævnt på Vedels beskrivelser. Nr. Sandegård-pladsen har dog på nogle punkter suppleret Vedels oplysninger. Dette skyldes hovedsagelig den ovenfor beskrevne udgravnings-metode. Inden for hvert af de rektangulære hovedfelter blev muldlaget fjernet, hvorved næsten alle brandgrave blev synlige. Der blev for hvert felt tegnet en plan og de enkelte anlæg nummereret. I nogle – men ikke alle – felter blev særlig karakteristiske grupper af grave afrenset og fotograferet, så man for første gang kunne illustrere en sådan gravplads (fig. 18 og 19). Derefter blev de enkelte grave undersøgt af de videnskabelige assistenter; der anvendtes kun små redskaber af hensyn til de ofte skøre oldsager; i mange tilfælde blev jerngenstande optaget som præparat for senere konservering. Dersom der fremkom fragmenter af vigtigere genstande, blev den opgravede fyld derpå sigtet for at supplere det allerede opgravede; jerngenstande i mørk brandpletfyld kan være yderst vanskelige at se selv ved forsigtig-

4 I modsætning til så mange fundpublikationer vil det foreliggende arbejde ikke indeholde et udførligt katalog over de førromerske og romerske brandpletter med oplysning om størrelse, dæksten, eventuelle stenlægninger etc. samt om indholdet, dvs. brændte ben, oldsager m.v. Det samme gælder en beskrivelse af de enkelte fund. – I stedet for er alle karakteristiske enkeltheder ved anlæggene omtalt samlet i teksten, ligesom alle mere eller mindre sikkert bestemmelige oldsager er afbildet på plancher. Tegningerne er for største partens vedkommende fremstillet i 1950'erne, dvs. efter stykkernes konservering, men uden at det dengang var praktisk muligt at bruge røntgenfotografering på Nationalmuseet. En række detaljer kan derfor være gengivet mindre korrekt (jfr. note 5, s. 81), men noget lignende ville være tilfældet, såfremt man afbildede især jernsager i enkle stregtegninger på grundlag af røntgenbilleder (som f.eks. hos Klindt-Jensen 1978).

Årsagen til den her valgte fremgangsmåde er også økonomisk, dvs. at der ikke publiceres lange lister med beskrivelse af de så velkendte brandpletter og registrering enten af manglende fund eller intetsigende jernfragmenter og ubestemmelige skår af lerkar. Eventuelt interesserede kolleger må henvises til de udførlige beretninger og beskrivelser i Nationalmuseets arkiver.

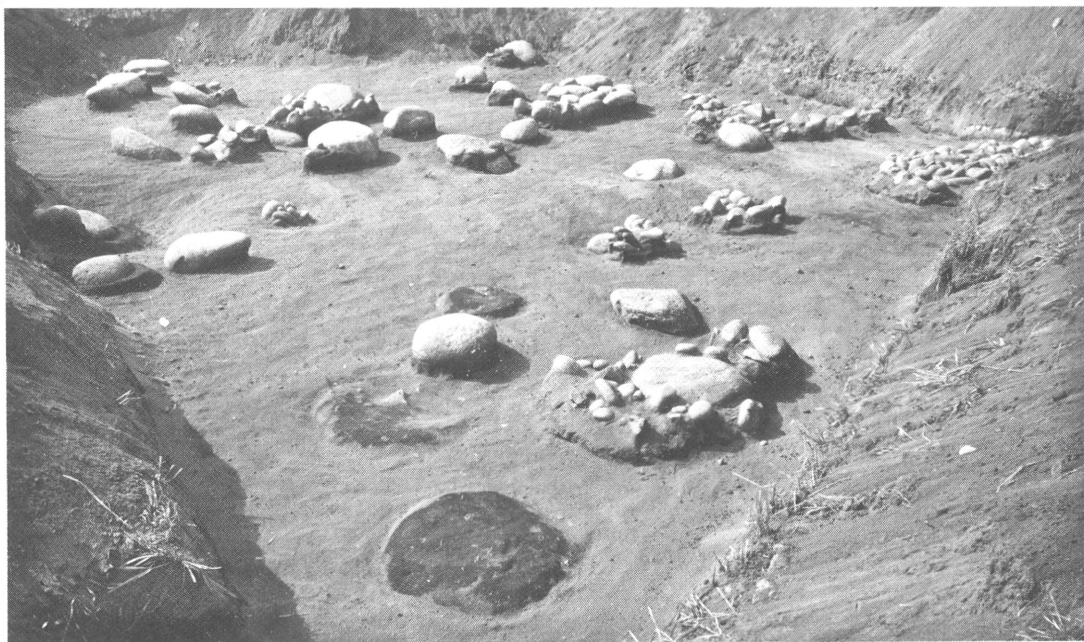

Fig. 18. Nr. Sandegård. Brandpletter i felt II og lidt af felt I, fra øst. Forrest grav 46. (CJB fot.).

tig anvendelse af graveskeer. Når så mange oldsager på publikationens plancher er fragmentariske, skyldes det mindre den anvendte teknik end det forhold, at de enten har været itubruddt ved nedlægelsen, eller at de er forvitret i en sådan grad, at det ikke har været muligt at redde dem.

På følgende områder kan Vedels oplysninger suppleres:

Dæksten fandtes i mange, men ikke alle tilfælde. Dette svarer til de ældre iagttagelser, men på Nr. Sandegård er der den fejlkilde, at hele området længe har været under dyrkning, og det vides, at der ofte er opbrudt sten under arbejdet. En forholdsvis stor del af gravene har dog ligget så dybt, at de endnu var uskadede. Dette viser bl.a. antallet af nu fundne dæksten (jfr. den ledsagende hovedplan). Stenene var dels hentet ved den nærliggende strand og dels opsamlet fra moræneaflejringerne. De fleste var mellem 40 og 50 cm store. Dæksten med en størrelse under 30 cm blev kun fundet en enkelt gang (grav 80). Enkelte sten var betydeligt sværere

end normal-målet (eks. nr. 18, 132, 194, 415, 421 og 546), hvor de målttes til mellem 60 og 85 cm i længden, lidt mindre i bredden og med en tykkelse på mellem 23 og 37 cm. De største sten har således vejet et par hundrede kilogram. Særlig store dæksten stammede dels fra førromersk og dels fra ældre romersk tid; fælles for deres grave var, at de altid indeholdt gravgods. – Dersom stenenes over- og underside havde forskellig form, vendte den fladeste side næsten altid nedad; det modsatte blev kun iagttaget i et mindre antal tilfælde.

Lodret stillede sten (»miniature-bautasten«) nævner Vedel 1886 som rene undtagelser, men i Efterskriftet 1897 omtales nye iagttagelser med få eksempler og en enkelt gravplads (Klinteby i Ibsker sogn) med mange oprejste, spidse sten i brandpletterne; nærmere oplysninger er dog ikke beskrevet herfra (1897, 121 og 125). – På Nr. Sandegård fandtes 16 grave med endnu bevarede miniature-bautaer (nr. 289, 292, 293, 443, 450, 467, 483, 485, 510, 512, 527, 549, 550, 560, 570, 594) (fig. 20) og yderligere 6

Fig. 19. Nr. Sandegård. Brandpletter i felt XIV. Forrest grav 262, fra nv. (CJB fot.).

grave med sikre spor efter en tilsvarende sten, der er fjernet i nyere tid, (nr. 291, 406, 432, 433, 454, 547). Stenene var mellem 30 og 54 cm høje (en enkelt dog kun 18 cm). De fleste var anbragt midt i brandpletten, men de kunne også forekomme ved dens rand, dvs. at der ikke kunne ses nogen bestemt placering. Det er usikkert, om de oprindelig har været synlige i den daværende jordoverflade, da de fleste ikke ragede højere op end dækstenene. De daterede grave er dels førromerske, dels fra ældre romertid. Det er dog påfaldende, at der for 14 af de nævnte 21 brandpletter med sådanne oprejste sten hverken er noteret oldsager eller brændte ben; sidstnævnte forhold kan være tilfældigt, men iagttagelsen kunne også give anledning til at overveje, hvorvidt der er tale om egentlige grave eller om sekundære anlæg knyttet til en regulær begravelse.

Det normale er, at brandpletten findes umiddel-

bart under stenen. Allerede Vedel nævner dog, at der undertiden træffes »et Par Tommer Sand« ind imellem (1886, 61). På Nr. Sandegård blev et sådant lag iagttaget ved 40 grave, hvoraf de 22 endnu havde bevaret dæksten; man bør nøjes med at omtale de grave, hvor iagttagelserne er sikre. Her var det omtalte lag af rent eller svagt mørkfarvet grus fra nogle få cm og indtil 12 cm tykt ved midten og i regel betydeligt mindre ved kanterne. Årsagen er, at selve brandplettens overflade er skålformet og må have haft samme form ved selve anlægget. Samme iagttagelse vedrørende plettens form blev gjort i flere tilfælde, hvor der ikke nu (eller tidligere) fandtes nogen dæksten. I sådanne tilfælde kan gruslaget således ikke være spor efter en borttaget sten, men må være oprindeligt.

To grave viser i denne sammenhæng lidt usædvanlige træk. Grav 604 havde en stor dæksten, og herunder fandtes et gruslag, der ved midten var 34 cm tykt. Selve pletten var hele 80 cm i diameter, men i midten kun 28 cm tyk. (Datering: ældre ro-

mertid). Grav 601 viste sig under pløjelaget som en 70 cm bred plet uden dæksten. Længere nede blev den noget bredere. Ved midten fandtes et 55 cm tykt lag mørkfarvet grus, hvori enkelte skår samt en del håndstore og lidt større sten; de fleste lå dybt, dvs. lige over selve brandpletten, uden at de dog dannede et regelmæssigt lag. Langs kanterne kunne brandlaget følges som en tyndere stribe helt til grusets overside. Indhold: ukendeligt jern og skår af lerkar, antagelig ældre romertid.

I modsætning til de lige omtalte anlæg blev det 9 gange iagttaget, at der også lå brandpletfyld *over* dækstenen. Det sorte lag var fra 5 til 23 cm tykt, men indeholdt ikke oldsager, der altid fandtes sammen med brændte ben under stenen. – En enkelt grav, nr. 450, bør særlig omtales. Et stykke nede i det sorte lag fandtes en stor dæksten (65×45 cm), der lå skråt i pletten. Ved siden af den stod – i pletten – en mindre, lodret sten, hvis top ragede 7 cm op over det øverste lag sorte fyld. I dette tilfælde fandtes skår af lerkar både over og under dækstenen; det øvrige gravgods lå under denne. (Datering: ældre romertid).

Fig. 20. Nr. Sandegård. Brandpletter i felt XVI, til dels med lodret stillede sten (miniature-bautasten). Forrest grav 294 og 295, fra syd. (CJB fot.).

Begge de her omtalte iagttagelser for dækstens placering er iagttaget ved en gravplads fra romertid på Stammershalde i Rø sogn (Klindt-Jensen 1957a, 56, fig. 46), som det fremgår af de publicerede planer.

Stenlægninger over eller omkring gravene er iagttaget flere gange. Tilsvarende anlæg er ganske kort omtalt af Vedel (1886, 61). På Nr. Sandegård har der oprindeligt været ikke så få eksempler, men de ugunstige bevaringsforhold spiller ind, idet stenlægningerne i særlig grad har været udsat for senere ødelæggelse. Kun sikre iagttagelser vil derfor blive omtalt.

A. *Stenlægning i stedet for dæksten* fandtes et par gange, men kun ved grav 61 var den uforstyrret. Her lå en 50 cm bred dyng af mindre sten direkte over brandpletten, som var 60 cm i diameter.

B. *Stenlægninger over dæksten* har været noget hyppigere, men kun et par gange var de endnu uskadede.

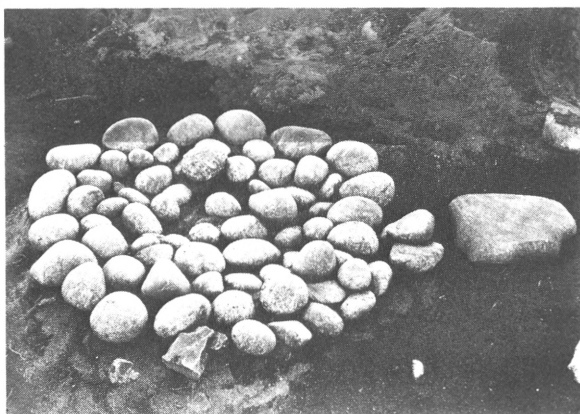

Fig. 21-22. Nr. Sandegård. Grav 21 med og uden dækkende stenlægning. Til højre på begge billeder dæksten over grav 23. Fra nv. (CJB fot.).

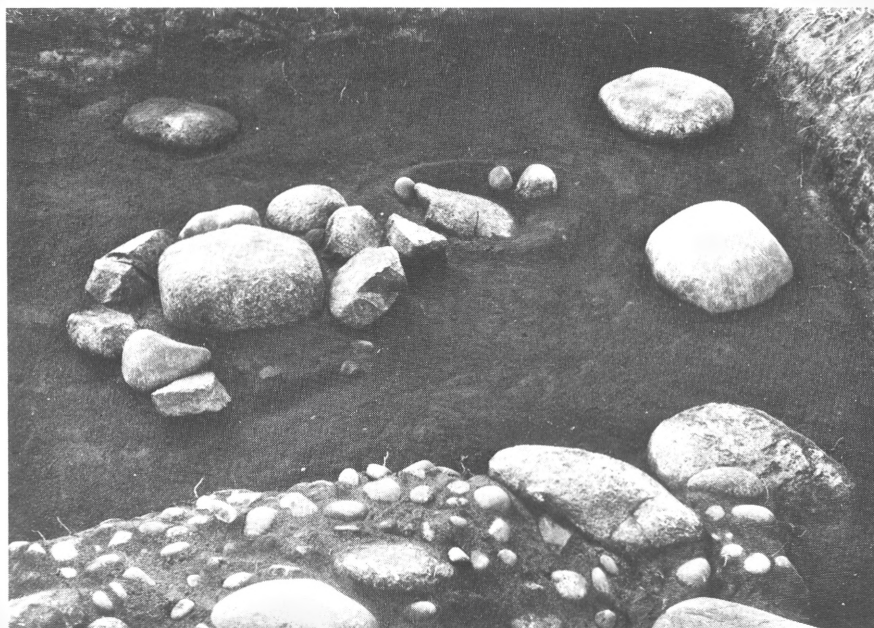
Grav 21 tegnede sig først som en oval stenlægning (1,15×1,05 m stor) af mindre strandsten, der langs randen var lidt større end i midten (fot. fig. 21-22). Herunder kom et tyndt lag mørkegråt sand, inden dækstenen viste sig og direkte herunder selve brandpletten. – Ved grav 56 fandtes en tilsvarende, cirkelrund stenlægning (50 cm bred) direkte over dækstenen til en 53 cm bred brandplet.

C. *Stenlægninger omkring, dvs. i niveau med dækstenen* kunne også forekomme, men i regel fandtes kun rester af dem. Enkelte var endnu bevaret, så man kan danne sig et indtryk af det oprindelige udseende. Grav 70: Omkring dækstenen var rester af en stenlægning af små strandsten. – Grav 353: Omkring en lille tyk dæksten (36×20×26 cm) fandtes en pakning af håndstore sten. – Grav 354: Omkring dækstenen lå en enkelt række små strandsten. – Grav 387: Nedgravet i rester af en større stenlægning, som antagelig hører til bronzealder-røsen V. 36, fandtes dækstenen omgivet af en mindre pakning af håndstore sten. Se også grav 158 (fig. 23).

D. *Stenlægninger med tydelige randsten* blev iagttaget i enkelte tilfælde. Grav 51 lå under en stenlægning, der muligvis udgør rester af et større anlæg. Men blandt stenene fandtes en halvcirkel af lidt større sten (15-20 cm store) og med en radius på ca. 75 cm; i centrum for cirklen fandtes dækstenen til

brandpletten. Her er der mulighed for tidligere forstyrrelse, idet dækstenen ganske vist var synlig, da stenlægningen blev afdækket, men denne øverste sten lå ca. 10 cm højere end dækstens top. – Ved grav 159 var situationen tydeligere, idet en stor dæksten var omgivet af en kreds mindre sten.

E. *Røse fra førromersk jernalder*. Et anlæg omkring grav 194 bør tolkes som en røse. Der fandtes rester af en oprindelig ca. 8 m bred stenlægning, som var relativt velbevaret i felterne X og XV. Her dannede den et regelmæssigt anlæg af hånd- til hovedstore sten i et par lag og med en svagt hvælvet overflade. Mod syd var den afgrænset af en række lidt større sten, der udgjorde dele af en cirkel med den nævnte diameter. I nabofeltet VIII var den forstyrret af en ca. 1 m bred, uregelmæssig grøft, der var gravet i nyere tid ned til undergrunden, (antagelig i forbindelse med eftersøgning af grave fra yngre jernalder). Øst for grøften var stenlægningen mere uregelmæssig og kunne ikke med sikkerhed skelnes fra et anlæg af uvis alder. Afgørende for dateringen af den velbevarede del af anlægget i felt X er fundet af to skår af sikker jernalders karakter, hvoraf det ene (nr. 196a) blev udgravet i urørt lag under stenlægningen og på et sted, hvor der ikke var tale om nogen forstyrret grav. Den store brandplet nr. 194 fandtes omtrent i midten af den oprindelige sten-

lægning; skønt den lå nær det senere forstyrrede område, kunne det ses, at stenpakningen havde ligget også hen over dækstenen, som var usædvanlig stor (80×75×37 cm). Lige under den fandtes et lag rent grus, tykkest ved midten. Selve brandpletten var 75 cm i diameter og ved midten 30 cm tyk; den var skålformet, idet den mod randen blev tyndere og kunne følges op til underkanten af dækstenen. Pletten var dyb sort og indeholdt forholdsvis mange brændte ben samt et efter sin tid rigt udstyr, nemlig tre fibler (type K), en bæltehage og et lille lerkar, der havde været nedsat i hel tilstand ved randen af graven og ret højt oppe; der var intet indhold i karret. Det kan tilføjes, at der i det rene gruslag mellem dæksten og brandplettens midte lå enkelte stykker brændte ben, men ingen bålrester. – Et andet usædvanligt forhold blev iagttaget ved det omtalte anlæg. Stenlægningen omkring grav 194 har dækket flere brandpletter. Under den velbevarede sydlige og vestlige del fandtes 6 grave (nr. 196-200, 200a), alle med dæksten. Med undtagelse af 196 (hvorom der ikke foreligger notater) var de alle tydeligt dækket af den store stenlægning, der her var uforstyrret. Såfremt tolkningen er rigtig – som en

Fig. 23. Nr. Sandegård. Grav 158, hvis dæksten er omgivet af mindre sten. Felt VIII, fra nØ. (CJB fot.).

regulær røse – må yderligere fire grave oprindeligt have været dækket af den. Nr. 195 fandtes i den nyere forstyrrelse, idet grøften var ført hen over dækstenen, uden at den var blevet bemærket. De øvrige tre grave (162, 163, 169) havde alle dæksten; det er noteret, at de alle fremkom under den her pletvis uforstyrrede stenlægning. Forholdene ved otte af de ti sidstnævnte brandpletter tyder klart på, at stenlægningen er yngre end dem. Ni grave var uden indhold af daterbart gravgods, men i nr. 197 fandtes fragmenter af en K-fibel, dvs. at de alle kan være ældre end eller samtidige med den formodede centralgrav i røsen, nr. 194. – Endnu en iagttagelse bør nævnes: I den nordlige, ganske vist noget forstyrrede del af stenlægningen, blev fundet en større sten, som tilsyneladende stod på sin oprindelige plads. Den var 45 cm bred, 25 cm tyk og 88 cm høj. Stenen var placeret lodret og havde endnu kontakt med stenlægningen i øst, medens der mod vest var fjernet alle rester af de mindre sten. Stenens top ragede 21 cm op over stenlægningens overflade, ja

før undersøgelsen var den synlig i den nuværende markoverflade. Afstanden fra dækstenen til grav 194 var 2,6 m, svarende til at den har været rejst i stenlægningens nordlige udkant, men lidt inden for dens oprindelige rand.

Fundforholdene omkring grav 194 og den hertil hørende stenlægning er omtalt så udførligt, fordi de trods alle senere forstyrrelser synes at dokumentere, at hele anlægget har udgjort en regulær røse med bautasten; i så fald må den høre til den rigt udstyrede grav 194. Såvidt ses, har man ikke tidligere fundet eksempler på, at røser af samme konstruktion som dem fra yngre bronzealder og tidligste jernalder har været anlagt så sent som i yngre førromersk jernalder.

F. *Større stenlægninger* hørende til brandpletterne må være lagt i flere tilfælde, således som allerede Vedel har omtalt det kort (1886, 62). På grund af de allerede nævnte forstyrrelser på pladsen har det været vanskeligt at få et klart indtryk af sådanne anlæg. Det vil også være vanskeligt at udskille jernalder-stenlægninger fra rester af ældre røser.

Endnu et eksempel fortjener omtale, nemlig stenlægningen omkring gravene 446-47 i felt XXXII. Også den var forstyrret, men et 1,8×1,6 m stort parti syntes endnu urørt; det bestod af et enkelt lag håndstore sten, og langs randen fandtes endnu rester af en regelmæssig, buet afgrænsning af lidt større sten. Formen kan oprindeligt have været cirkelrund. Inden for den nu bevarede del fandtes tre brandpletter (446, 447 og 474), men i alle tilfælde var de sekundære, dvs. at de var gravet ned gennem stenlægningen. Endvidere var nogle randsten borttaget ved anlæg af grav nr. 448. Det lykkedes ikke at finde et oprindeligt central anlæg, som stenlægningen kunne høre til. Der var dog intet, som tydede på, at der var tale om en røse fra sen bronzealder.

Brandpletterne og deres indhold er beskrevet indgående af Vedel (1886). Gravene er altid klart afgrænset mod undergrunden, dvs. at man først har gravet en regelmæssig grube, hvorefter indholdet er nedlagt og i regel omhyggeligt tildækket. Man finder her rester fra ligbålet, brændte ben, eventuelt gravgods

Fig. 24. Nr. Sandegård. Brandplet 82 med lerkop og jernkniv *in situ*. Felt II, fra nnø. (CJB fot.).

og sortfarvet jord blandet med meget trækul. Alt er blandet ved nedlæggelsen, således at gravudstyret ikke bliver placeret på bestemte steder og ofte er i ufuldstændig stand. Redskaber, smykker og dragttilbehør synes altid at have været med på ligbålet, ligesom skår af lerkar i reglen viser spor efter sekundær brænding. Næsten alle større kar er slået i stykker før nedlæggelsen og træffes nu ofte som spredte skår; kun de ganske små kopper og bægre kan være nedsat i hel tilstand (fig. 24).

De brændte ben er ligeledes spredt i hele pletten, aldrig samlet, som man kan træffe det i brandpletter fra yngste bronzealder (ovenfor s. 64). I sammenligning med bronzealderens brandgrave – især dem med rensede ben – er mængden af brændte ben i brandpletterne påfaldende ringe. Selv om fylden her kan have indvirket rent kemisk og nedbrudt de brændte ben, ville man sandsynligvis ved omhyggelig udgravning have iagttaget svage spor. Alle brandgrave på Nr. Sandegård er som allerede nævnt udgravet med små redskaber og forsigtigt af hensyn til de ofte skrøbelige oldsager. Det er derfor vigtigt, at det i mange tilfælde er noteret, at der slet ikke fandtes spor efter ben i gravene.

Ligesom de brændte ben er gravgodset ofte fragmentarisk og i flere tilfælde kan det fastslås, at det samme må have været tilfældet allerede ved gravlæggelsen. Som nævnt er de fleste metalsager brændt på bålet med den døde. For de spinkle jernsagers vedkommende kan det i nogle tilfælde virke konserverende, idet f.eks. fibler ved bestemte temperaturer danner en såkaldt »gløde-patina«, der gør dem modstandsdygtige over for senere nedbrydning. Har sagerne ikke været udsat for netop den temperatur, vil de lettere ruste op, hvad der i mange tilfælde kunne konstateres. Lidt større og kompakte genstande, således knive, er i regel bedre bevaret uanset den nævnte patina (eks. fig. 24). Genstande af bronze og glas er ofte ødelagt på ligbålet, og ville så være til stede i hel- eller halvsmeltet tilstand, såfremt alt var blevet nedlagt i graven. For keramikken må de ofte fåtallige skår tydes i samme retning, nemlig at man kun har nedlagt dele af lerkar. I senere perioder findes ofte alle eller næsten alle skår, således at karrene senere har kunnet restaureres. Men i mange tilfælde, især fra førromersk tid finder man kun fragmenter.

Som allerede Vedel beskrev det, må selve ligbrændingen være foregået et andet sted end på gravpladsen. Ved de ret store fladeafdækninger på Nr. Sandegård blev der ikke iagttaget spor af nogen brændingsplads. Når der i flere grave blev fundet små stykker flint (ofte ildskørnet), brændte småsten af andre bjergarter eller små stykker brændt ler, bør alt dette betragtes som tilfældige indblandinger, dvs. som indsamlet med de egentlige rester fra ligbålet på den særlige plads, hvor brændingen fandt sted. Det bør nævnes, at en enkelt nyere iagttagelse tyder på, at denne plads kan have været i nærheden af gravene; det drejer sig om de omfattende undersøgelser ved Slusegård (Klindt-Jensen 1978).

Brandpletternes datering

Jernalderens brandpletter kan kun dateres ud fra det bevarede gravgods, i dag som for hundrede år siden. Enkelte metal-typer, først og fremmest fibler, udgør det bedste udgangspunkt. På det grundlag

inddelte Vedel efter få års undersøgelser gravene tidsmæssigt; senere tiders studier over især fibelformer har kunnet give en mere detaljeret kronologi. Med de ovenfor beskrevne udgravninger fra Nr. Sandegård er det lykkedes at komme et skridt videre inden for den lokale førromerske jernalder. I to meddelelser (Becker 1951b og 1962) er nogle foreløbige resultater blevet omtalt. Derfor vil det være nødvendigt at behandle materialet fra Nr. Sandegård mere indgående som dokumentation for de tidligere fremsatte tolkninger; det kan allerede nu nævnes, at de foreløbige resultater ikke behøver at ændres og dermed heller ikke Hachmanns vurdering i hans sammenfattende arbejde om yngre førromersk jernalder i alle landskaber på begge sider af Østersøen (Hachmann 1960).

To resultater fra Nr. Sandegård er særlig vigtige. Dels fik man for første gang mulighed for at inddrage periodens keramik i undersøgelserne og dels at kunne udnytte gravpladsens topografi, dvs. studere dens gradvise vækst som en mulighed for at skelne mellem ældre og yngre grave.

Yngre førromersk jernalder-keramik fra Nr. Sandegård og andre pladser

Keramikfundene fra Nr. Sandegård gav i de foreløbige meddelelser endnu en mulighed for lokale, kronologiske studier af yngre førromersk jernalder.

I første omgang vil her blive anvendt de samme lokale periode-betegnelser for yngre førromersk tid som tidligere (Becker 1962, jfr. Hachmann 1960, 222), og først i et senere afsnit vil de blive bragt i kontakt med de kronologiske faser fra det øvrige Danmark. Betegnelsen i 1962 var: Nr. Sandegård 1, 2 og 3. Dengang blev fase 0 brugt om den yngste bronzealders brandpletter; den er ikke anvendt her. Fund fra ældre romertid blev ikke omtalt i 1962 (her = fase 4).

Ved de meget omfattende undersøgelser i slutningen af det forrige århundrede blev lerkarskår fra den ældre jernalders brandpletter som nævnt ikke indsamlet og bevaret (når man ser bort fra nogle små bikar). Men med en nøgtern vurdering af dati-

dens museumspraksis og konserveringsmuligheder vil en kritik af dette for senere forskning beklagelige forhold ikke være rimelig, når »Oldnordisk Museum« (vort senere Nationalmuseum) dengang i flere tilfælde fulgte samme linie. Som allerede omtalt blev de store udgravninger på Bornholm først genoptaget i årene omkring 1950, og dermed fik man kendskab til den førromerske keramik. Bopladsfund med rige fund af keramik har mærkeligt nok været næsten ukendte fra ældre jernalder på Bornholm, indtil de nye udgravninger blev påbegyndt; selv nu er de klart førromerske fund påfaldende sparsomme, således at de endnu ikke kan supplere materialet fra brandpletterne.

De nye gravplads-undersøgelser kan kun i enkelte tilfælde supplere iagttagelserne om Nr. Sandegårds keramik i hele yngre førromersk tid. Den største plads, Slusegård, hvis fundkatalog er fremlagt (Klindt-Jensen 1978), har ikke været i anvendelse gennem fase 1 og 2, men har givet vigtige oplysninger om fase 3. Materialet fra St. Frigård, en plads som har været anvendt gennem hele yngre førromersk tid, er ikke tilgængeligt. Derimod har undersøgelsen af et lille afsnit af en plads ved Tofte i Klemensker sogn givet oplysninger om fase 1; fundet er publiceret nedenfor i Tillæg II (s. 116). Endelig har det som nævnt ovenfor været muligt at vurdere materialet fra den omfattende nødgravning af et stort gravfelt, Blanchs Hotel I (Allinge-Sandvig sogn). Tegning og beskrivelse af de mere end 300 grave er stillet til min disposition (med undtagelse af stykker, som ikke er færdigbehandlet). Denne plads er særlig vigtig, da den har været anvendt samtidig med Nr. Sandegård (faserne 1-4).

Disse fund har givet den væsentlige oplysning, at der stort set har rådet en fælles gravskik på Bornholm for så vidt angår arten af gravgods og udvalget af genstande gennem alle faser. Nogle samfund har dog været rigere end andre, således at antallet af gravgaver kan variere fra sted til sted.

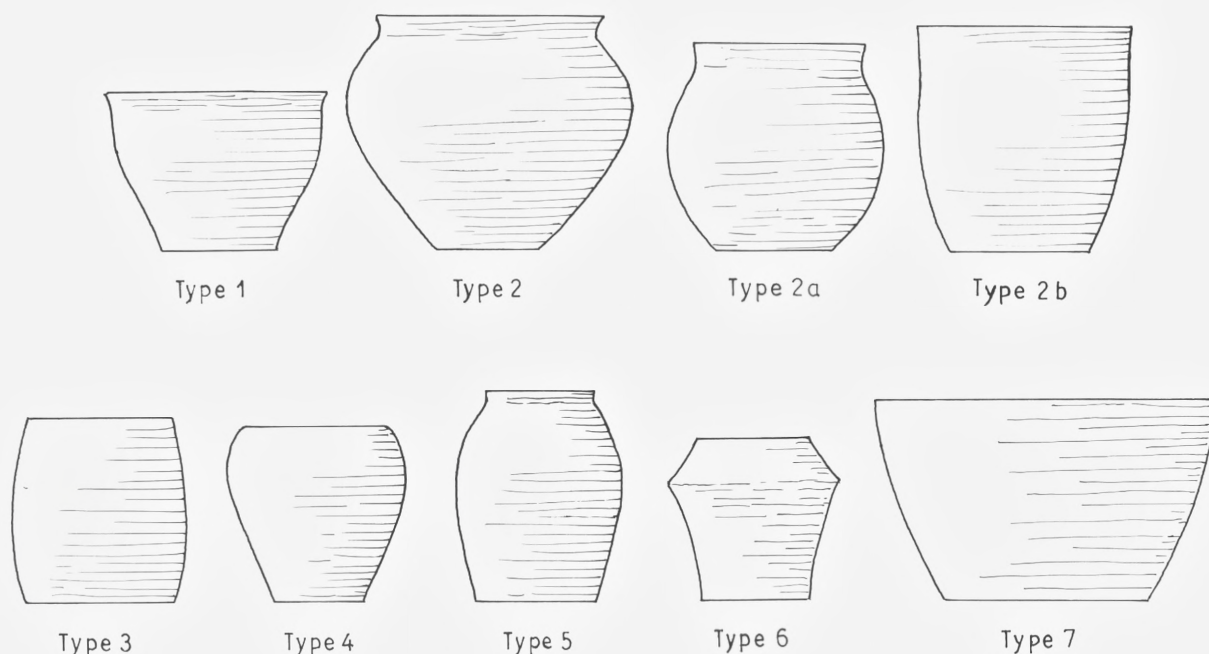
Gennem yngre førromersk jernalder er keramik almindeligt gravudstyr. I fase 1 og 2 optræder hyppigt en middelstor krukke eller skål, der synes at have været slået i stykker under selve gravlæggel-

sen, idet brudfladerne er forbrændt i samme grad som resten af skårene. Vort kendskab til disse middelstore grav-*kar* er endnu ringe. Alligevel er der i så mange tilfælde bevaret tilstrækkeligt til en rekonstruktion af *karrene*, hvad f.eks. illustrationerne fra Nr. Sandegård kan dokumentere.

I de foreløbige rapporter om Nr. Sandegård (Becker 1951b og 1962) blev kun omtalt og afbildet prøver på en enkelt type af de lige nævnte, middelstore *kar*, som i lidt afvigende form skulle være karakteristisk for henholdsvis fase 1 og 2. Billedet er i dag mere kompliceret efter den endelige behandling og ikke mindst med oplysninger fra pladserne ved Tofte og Blanchs Hotel. Man bør i dag skelne mellem seks hovedtyper og en række varianter blandt disse *kar* (fig. 25).

Type 1 er en bred krukke med svagt markeret hals, der går jævnt over i en kort, let udsvajet rand. *Karrets* mundingsdiameter er i reglen lidt større end højden. I en række tilfælde er stykker af denne type dateret til fase 1.

Type 2 er ligeledes en oftest bred, dog af og til slankere krukke med tydeligt markeret hals og mere eller mindre kraftigt udsvajet rand. Profilen er altid uden afsats eller knæk. Selve randen er som på type 1 tynd eller svagt fortykket, men altid uden facetter. (Om keramik-definitioner se Becker 1961, 5). *Hanke* er hidtil ikke set, så lidt som ornamentik. Antagelig er der med typerne 1 og 2 tale om en ældre og yngre udgave af samme form, og det kan i nogle tilfælde være vanskeligt at afgøre, om enkelte skår skal henføres til type 1 eller 2. En gennemgang af det afbildede materiale fra Nr. Sandegård viser ret stor variation inden for type 2, som den her er defineret. Derfor vil det på nuværende tidspunkt være vanskeligt at skelne klart mellem hovedtypen og mere eller mindre beslægtede *kar*, der også må betegnes som middelstore, hankeløse krukker. Blandt fundene fra Nr. Sandegård, men især inden for det indtil nu konserverede materiale fra Blanchs Hotel, er der adskillige *kar*, der afviger lidt fra den her anvendte definition. I mindst to tilfælde er halsen således højere end normalt, men afsluttes i en jævnt udsvajet rand. I tre andre tilfælde fra samme plads

kendes kar, hvor halsen nærmest er lodret og randen kun svagt markeret; denne form er afbildet fra Nr. Sandegård grav 35 og 107.

Type 3. Består af tøndeformede kar med en jævn konveks profil og helt uden særlig hals eller rand. Den er ikke kendt fra Nr. Sandegård, men i mindst to eksemplarer fra Blanchs Hotel (grav ka, rs) og et fra Tofte (grav 13). Bortset fra det sidstnævnte, som formentlig tilhører fase 1, er typen ikke dateret.

Type 4. To kar henholdsvis fra Nr. Sandegård (grav 402) (fig. 26) og Blanchs Hotel må henføres til en særlig type. Det er en forholdsvis slank krukke uden særlig afsat hals eller rand; den største bredde findes nær munden, der er stærkt indbøjet. Begge stykker er udaterede.

Type 5 er en nærmest sækformet krukke, med kort, skarpt afsat, lodret hals eller rand. Der kendes et stykke fra Nr. Sandegård (grav 272, ikke dateret), men typen synes også at forekomme på Blanchs Hotel.

Type 6 er en høj, slank krukke med dobbeltkonisk profil og kort hals, men uden særligt markeret mund. Et stykke kendes fra Blanchs Hotel.

Fig. 25. De vigtigste typer af middelstore lerkar fra fase 1-2 af yngre førromersk jernalder på Bornholm. Ca. 1:7. (HØ del.).

Typerne 3-6 forekommer – ligesom de omtalte varianter af type 2 – kun sjældent i materialet. Den her skitserede opdeling må tages med forbehold; den er foreslået for at vise en langt større variationsbredde inden for den samlede keramik end tidligere antaget.

Type 7 er hidtil ikke udskilt i materialet til trods for dens hyppige forekomst. Der er tale om en større, bred skål uden markeret hals eller rand. Randens diameter er altid betydeligt større end karrets højde. Profilen er ofte jævnt konveks, i enkelte tilfælde næsten lige. Randen er hverken fortykket eller facetteret. I et enkelt tilfælde (Tofte 39) er set lodrette fingerindtryk i randen (som det ikke sjældent træffes på ældre førromersk keramik i andre dele af Sydsandinavien). Typen blev tidligere (Becker 1962, 322) placeret blandt de ældre krukker (type 1 ovenfor), hvad der ikke er korrekt. Efter de nu givne definitioner er type 7 kendt fra Nr. Sandegård (5 eks.), Tofte (3 eks.) og Blanchs Hotel I (mindst 15

eks.). Desværre er dateringen ikke så klar som ved type 1 og 2, da disse skåle kendes såvel fra fase 1 og 2; (eksempler på fase 1: Tofte: grav 19 og 38, Blanchs Hotel: grav ox. Eks. på fase 2: Nr. Sandegård grav 544, Blanchs Hotel grav br, ci, dh og pf).

Et enkelt, middelstort lerkar er således hyppigt forekommende som gravgods i både fase 1 og 2. Karret er som nævnt antagelig slået i stykker før, eventuelt under ligbrændingen, og skårene derefter samlet og nedlagt i brandpletten. Da selve ligbrændingen har fundet sted på en særlig plads, kan der her have ligget skår fra ældre ligbrændinger, og det kan være årsag til, at der i nogle grave kan findes stumper af andre kar end det, der har været brugt ved den pågældende begravelse.

Bikar (eller rettere små bægre) findes ikke så sjældent i de førromerske brandpletter. De er i reglen nedlagt i hel tilstand, skønt også de bærer tydelige spor af at have været med på ligbålet. Inden for det førromerske materiale er der tale om to klart adskilte grupper (Becker 1962, 324), som hver for sig viser indbyrdes stor variation. En tydelig forskel ses ved randen, idet den ene gruppe altid har en tynd, ofte uregelmæssigt formet munding, medens den anden viser en kort, skarpt afsat rand med fortykket, ofte tillige facetteret munding. Den sidstnævnte gruppe er af og til ornamenteret med indridsede, vandrette linier eller vinkelbånd. Den tidligere fremsatte formodning om, at de to grupper hører hver til sin fase, gælder fortsat, også for materialet fra de nye pladser. Bikar med tynd rand findes sammen med de foran omtalte krukker og skåle, men såvidt ses kun i fund fra fase 2 og her i 16 grave. De små bægre med fortykket og facetteret rand forekommer sammen med metalsager fra fase 3 og tillige fase 4. De små bægre fra fase 3/4 burde ikke kaldes »bikar«, da de gerne er den eneste form for keramik i brandpletterne. De før så almindelige middelstore krukker kendes mærkeligt nok ikke i sikre fund sammen med småkarrene og deres metalsager fra fase 3. Også denne iagttagelse er blevet bekræftet. Først engang i løbet af ældre romertid bliver det påny skik at medgive flere kar af forskellige typer i gravene.

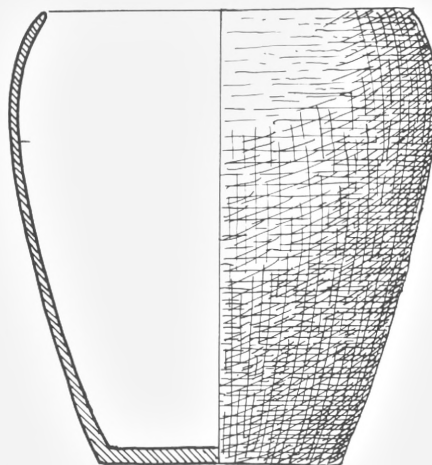

Fig. 26. Nr. Sandegård. Lerkar af type 4 fra grav 402. 1:3. (HØ del.).

For at sammenfatte: På Nr. Sandegård og de samtidige gravpladser har det i fase 1 og 2 været almindeligt at medgive dele af et enkelt middelstort lerkar som gravgods, i fase 2 ofte ledsaget af et lille bikar. Blandt de middelstore kar kan typerne 1 og 2 vise en kronologisk forskel, medens de sjældne former (3-6) foreløbig er vanskelige at datere; det samme gælder de store skåle, type 7.

Bopladskeramik fra yngre førromersk tid har som nævnt hidtil ikke kunnet anvendes som støtte for en kronologisk inddeling af brandpletternes lerkar. Dette har været nævnt (Becker 1961, 330, note 26), men uden dokumentation. Derfor vil det være nødvendigt med en kort redegørelse.

En stor jernalderboplads, Dalshøj i Ibsker sogn, blev undersøgt i begyndelsen af 1950'erne og resultaterne er publiceret (Klindt-Jensen 1957a, 26 ff. og 185-208). Her blev bl.a. fundet to hustomter (A og B) fra 5. årh. e.Kr. Lige under dem fremkom en stor hustomt (C) med talrige fund, bl.a. keramik og fibler fra 1. årh. e.Kr. Under husene B og C fandtes et ca. 30 cm tykt kulturlag, hvor udgraveren mente at kunne skelne fire hustomter (D-G) alene ud fra formodede væglinier (1957a, fig. 24). De fire ret usædvanlige tomter skal ikke diskuteres her. Herunder fandtes en stor affaldsfyldt grube (6,6 m lang, indtil

2,5 m bred og stedvis op til 1 m dyb). Udgraveren opfattede kulturlaget med de formodede hus-rester som en regelmæssig aflejring, dvs. at fund fra samme niveau stort set skulle være samtidige, og at hele aflejringen derfor gav en pålidelig stratigrafi. Den øverste ret velbevarede brandtomt er som nævnt dateret sikkert til tidlig romertid. Det samme må gælde den kun 6 cm dybere horisont med »hus D«, hvor der foruden keramik fandtes en fibel som Alm-gren type 19, der dateres (vel tidligt) til omkring år 1 (1957a, 195). De næste horisonter skulle efter udgraveren vise keramik, der i det underliggende lag (med »hus G« og især gruben herunder) viste beslægtede, men tydeligt ældre træk. Horisonterne E og F skulle repræsentere førromersk tid, »tilsyneladende det midterste afsnit« (s. 38) og horisonten G samt den herunder liggende grube ville være endog lidt ældre (s. 38), skønt det nævnes, at enkelte skår herfra viser en fortykket og facetteret rand. Dermed skulle de rige keramikfund i tid svare til Nr. Sandegårds faser 1-2.

Da det ikke er muligt at få de lige nævnte dateringer til at stemme med resultaterne fra Nr. Sandegård, gennemgik jeg i 1961 hele materialet fra Dalshøj i Nationalmuseets magasiner. De mange skår fra gruben under G er i den forbindelse vigtigst. I den nederste del, under et lag mindre sten, taltes 67 randskår med tynd kant og 55 tilsvarende med fortykket, til dels facetteret munding. Blandt materialet kunne konstateres mindst tre bikar, alle svarende til fase 3 og 4 fra Nr. Sandegård, dvs. med skarpt afsat og fortykket rand. I grubens øvre lag taltes tilsvarende 25 randskår med tynd kant og 40 med svær, ofte stærkt fortykket og facetteret munding. Ligeledes var der skår af hankekar med det for ældre romertid karakteristiske øre samt dele af samtidige karprofiler. Det ligeledes store fundstof fra horisont G (»huset« og tilsvarende niveau) viste samme billede: 101 tynde rande over for 175 fortykkede, ofte facetterede kanter og en del ornamenterede skår. De højere liggende horisonter (D-F) gav tilsvarende resultat. Det er derfor mit indtryk, at hele lagserien på Dalshøj under hustomt C må tilhøre tidlig romertid og således ikke kan sammenlignes med faserne 1-2 på Nr. Sandegård.

Brandpletterne på Nr. Sandegård. De fire faser (fig. 27)

Fase 1. 11 brandpletter kan med større eller mindre sikkerhed placeres her. Kun syv af dem må betegnes som sikre (nr. 1, 100, 125, 172, 322, 536 og 555), da de har indeholdt kuglefibler og andre stærkt lokalprægede typer. I fem af dem har der desuden været skår af et middelstort, groft lerkar, tilsyneladende af type 1 (ovenfor s. 77), men kun i eet tilfælde (grav 1) er det lykkedes at rekonstruere hele profilen. – I mindst to grave er der desuden fundet bæltehager, men kun stykket fra grav 536 kan typebestemmes til type B1 (se Tillæg III).

Dette sparsomme inventar kan imidlertid suppleres med materialet fra en samtidig undersøgt gravplads ved Tofte (se Tillæg II, s. 116). Her blev der i tre tilfælde fundet fase 1-fibler sammen med lerkar af samme form som de lige omtalte fra Nr. Sandegård. En enkelt af gravene fra Tofte (nr. 25) indeholdt en ornamenteret, men desværre fragmenteret bæltehage. Som nævnt ved beskrivelsen af fundet, er de nedenfor beskrevne faser 2 og 3 ikke repræsenteret blandt de 40 grave, der kunne undersøges ved Tofte.

Alle fibler fra Nr. Sandegård er afbildet. De fleste typer er trods nogen indbyrdes forskel repræsenteret i Vedels materiale (1886, fig. 111 ff.). Tre af stykkerne bør dog nævnes specielt, da der er tale om enten nye varianter eller mere fuldstændige eksemplarer end tidligere kendt. Det sidste gælder det store og velbevarede stykke fra grav 555 (fig. 28); på bøjlen sidder en stor rund bronzeknap samt hertil fæstede beslag af ornamenteret bronze, medens resten af stykket, inklusive den lange spiral, er af jern. Fra ældre gravninger er typen kun kendt gennem bronzeprydelserne. En ny variant betegner den fragmenterede fibel fra 322 med mere komplicerede bronzeprydelser på bøjlen, men den er antagelig af samme hovedtype som det lige nævnte stykke. Derimod er bronzefiblen fra grav 100 hidtil ukendt; trods sit tydelige LT III-skema er den sna-

Fig. 27: Se mappe bag i bogen.

rest en nordisk kopi af en langt ældre La Tène I-form, således som det allerede er foreslået (Becker 1962, 321); et lidt lignende stykke stammer fra et polsk fund (Bohnsack 1938, Taf. I, 6), og betragtes her som fremmed.

Fase 2. Et større antal grave (ca. 89 brandpletter) er dels gennem metalsager og dels keramik knyttet sammen. Blandt gravgodset er fiblerne vigtigst; de tilhører alle velkendte og vidt udbredte former fra det østlige Skandinavien, Nordøst-Tyskland og det nordlige Polen; de svarer til typerne i J. Kostrzewski's klassiske værk (1919); for senere arbejder, kan der blot henvises til Hachmanns store oversigt (1960). Da hovedtyperne – som i den nedenfor behandlede fase 3 fra Nr. Sandegård – allerede er klart defineret af Kostrzewski, og da man normalt følger hans betegnelser, vil de også blive brugt her.

Langt den hyppigste er den trekantede fibel, hvoraf type K er fundet i 28 grave, med 1-3 eksemplarer i hver. Det svarer til ældre jagttagelser, således at det her vil være tilstrækkeligt at henvise til illustrationerne.

Til fase 2 er også henført to mere sjældne stykker. Fra grav 44 foreligger et eksemplar, der efter afsluttet konservering fremtræder som en typologisk ældre form, lignende enten type B eller E (af LT II-skema), men med overliggende spiraltråd.⁵ Hvorvidt den øvre, tilbagebøjede del af foden er fri eller vokset sammen med bøjlen, kan ikke afgøres på grund af bevaringstilstanden. Derimod kan det siges, at fodens afslutning ikke har været som vist, fordi den yderste del nu er slebet væk; den kan således oprindeligt have været lige afskåret eller jævnt rundet.

⁵ I den første meddelelse om fundet (Becker 1951b, fig. 11) er gengivet en lidt anderledes tegning, hvor stykket svarer til type B, men det må beklageligvis siges, at den blev udført, før konserveringen var afsluttet. Nationalmuseet rådede dengang ikke over et røntgenanlæg, og man havde ikke mulighed for helt sikker gengivelse af fibler i deres ofte stærkt forrustedede tilstand. Samme problem kan gælde nogle af fundets øvrige fibler, hvor enkelte detaljer kan være en smule usikre, til trods for at fundet er blevet behandlet af særdeles erfarne konservatorer. Først flere år efter arbejdets afslutning er jeg blevet opmærksom på dette forhold, og det omtales kun, fordi det ved en kritisk vurdering af f.eks. detaljer ved fiblerne kan have betydning.

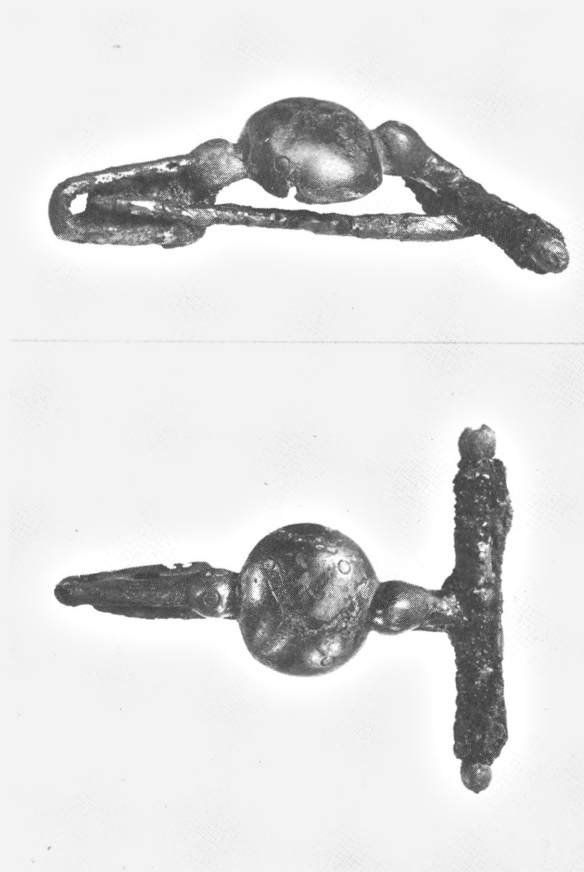

Fig. 28. Nr. Sandegård. Grav 555. Jernfibel med bronzeprydelser. 5:6. (LL fot.).

Det andet stykke er fra grav 496; man ville være tilbøjelig til at henvise det til type C, uden at det med fuld sikkerhed kan siges, om den langt tilbagebøjede del af foden er fri eller smedet sammen med bøjlen. Under alle omstændigheder er den lange, lave form og fodens afslutning forskellig fra type K-fiblerne. Fibler i samme udformning som disse to er ikke tidligere publiceret fra Bornholm; når de her er knyttet til fase 2, sker det med forbehold, men det støttes af de to graves øvrige inventar.

I mindst 20 grave er der sammen med fase 2-fibler fundet bæltehager. Denne oldsags-form er behandlet særligt i Tillæg III (s. 119, og fig. 40) hvor der er foretaget en ny inddeling af samtlige bornholmske bæltehager. Blandt de fase 2-stykker, som

kan bestemmes til type og variant, tilhører 9 eksemplarer type Fa, en i forvejen kendt og almindelig bornholmsk lokaltype, medens den yngre form Fb er fundet to gange (494). To af de mere sjældne, lokale varianter (Fc og Fd) er hver repræsenteret én gang (henholdsvis i gravene 415 og 493). Den rent bornholmske type B2 er fundet i hvert fald i fase 2-gravene 62 og 161. Af større interesse er forekomsten af importerede bæltehager, således det hidtil eneste eksemplar af type C (grav 352). Fra grav 44 foreligger en ligledes ny form på Bornholm, nemlig type D, og fra grav 442 det eneste sikre eksempel på den ligeledes polske type G. Ud over fibler og bæltehager er der i sikre fase 2-grave fundet et ringspænde af bronze (grav 36) (se Tillæg IV, nr. 4). Keramikken fra fase 2 er allerede omtalt (s. 76 f.). Det gælder både de middelstore krukker og de små bikar.

Fase 3 er tilsvarende karakteriseret af særlige fibelformer og et ændret keramik-udstyr; desuden er gravgaverne ofte lidt mere fyldige. De vigtigste grupper af fibler er typerne M, N og O, dvs. de »svajede« former, som allerede Kostrzewski udskilte som de yngste blandt de førromerske; senere undersøgelser har bekræftet dette. Fra de systematiske gravninger på Nr. Sandegård er disse typer registreret i mindst 12 grave. En direkte sammenligning med antallet af fase 2-fibler vil næppe være korrekt, da de svajede former er spinklere og derfor mere udsat for forvitring. I flere tilfælde er fase 3-fiblerne ledsaget af bæltehager, hvoraf nogle har kunnet typebestemmes. Således foreligger i grav 290 et eksemplar af type Fa, men mindst to grave har indeholdt den yngre variant Fb (nr. 295 og 591).

Desuden findes nu nogle genstande, der ikke kendes i kombination med fase 2-inventaret, nemlig knive, nåle, pincetter og tenvægte. Der kendes to forskellige former for knive, dels den svære, halv-runde type (»rageknive« som pl. 37, 226) og dels spinkle, énæggede former (eks. pl. 37, 227). Nåle af jern forekommer kun i form af »synåle« (som pl. 37, 219, 227). Endelig må nævnes pincetter af jern (pl. 39, 294). Tenvægtene er alle dannet af en skive fra ledkuglen af en svær dyreknogle (som pl. 37, 219).

Endelig kan træffes en enkelt eller nogle få glasperler. Samtlige typer er velkendte fra tidligere fund.

En anden og lige så vigtig forskel på faserne 2 og 3 har man i det keramiske udstyr. Således forekommer de middelstore krukker og lignende former ikke længere, og i stedet for træffer man ofte et enkelt, ganske lille kar, enten en kop eller en skål. De adskiller sig typologisk fra bikarrene i fase 2 (se ovenfor s. 79). Ligesom de allerede nævnte metalsager kan småkarrene også findes i ældre romertid, uden at der tilsyneladende er nogen forskel at se.

Fase 4. Mindst 31 grave må med sikkerhed henføres til ældre romertid, primært ud fra fibler eller keramik af nye typer. Alle daterbare fund er afbildet, og deres inventar svarer nøje til, hvad der i forvejen er kendt fra et stort antal publicerede undersøgelser, således at der ikke er grund til en gennemgang af inventaret fra Nr. Sandegård; gravene er påfaldende fattigt udstyret i forhold til flere andre pladser. Dette gælder både metalsager og keramik, hvor det som bekendt bliver gradvis mere almindeligt med flere lerkar i de enkelte grave. – En enkelt brandplet fra Nr. Sandegård (nr. 476) indeholdt dele af et sæt guldblik-perler (pl. 43); (hele indholdet af den uforstyrrede grav blev nøje gennemsoget). – Der er også kun fundet én våbengrav på pladsen, nr. 520, hvor et énægget sværd lå i let sammenbøjet stand nær plettens bund; for at få plads til det, havde man foretaget indgravning i undergrunden til begge sider. I den forbindelse bør det nævnes, at ingen af fase 3-gravene indeholdt våben.

En fin-datering af fundene fra fase 4 er ikke foretaget på grund af de få grave med sikkert tidsfæstede fund, men både ældre og yngre grave (1. og 2. årh.) er repræsenteret i materialet.

Relativ datering af de fire faser

De kronologiske faser på Nr. Sandegård er beskrevet ovenfor. Selv om resultaterne svarer til, hvad der har været meddelt i de foreløbige rapporter (Becker 1951b, 1962), og medtaget i Hachmanns sammenfatning (1960, 221), er en bekræftelse på grund-

lag af den fornyede gennemgang væsentlig for en række videre slutninger. Det bør påny nævnes, at den yngre bronzealders brandpletter ikke er relevante i den forbindelse, da der ikke er nogen kontakt mellem dem og de førromerske fund. På andre bornholmske pladser har det været muligt at udskille en periode svarende til ældre førromersk jernalder, men den er ikke repræsenteret på Nr. Sandegård.

Fase 1 er karakteriseret af kuglefibler og beslægtede former samt ældre former blandt keramikken. Den svarer stort set til den periode, som C.-A. Moberg udskilte (1941) og ud fra fiblerne søgte at definere en fælles sydsandinavisk periode II af førromersk tid. Den er i den foreliggende definition ret svagt dokumenteret, bl.a. fordi nogle af fiblerne måske er yngre lokal-typer, der f.eks. kan svare til serier, som i det (til en vis grad beslægtede) gotlandske materiale findes sammen med K-fibler (svarende til Nr. Sandegård 2) (Nylén 1955). Særlig maner inventaret i grav 494 (pl. 45) til forsigtighed på det punkt. Alligevel vil det være rigtigt at regne med en selvstændig fase 1, bl.a. med støtte i resultatet fra Tofte (Tillæg II).

Fase 2 er til gengæld sikrere, især takket være de hyppigt forekommende K-fibler og ændringer i keramik-typerne. Bæltehagerne støtter dette, idet de yngre F-typer først nu optræder. Dog er der også her problemer, således med placeringen af to fibler fra grav 44 og 496, der er usædvanlige inden for det bornholmske materiale, og som efter udviklingen i det nordlige Polen kunne være lidt ældre end K-fiblerne. Ud fra den ledsagende keramik er de her regnet til fase 2. Det er afgørende, at Bornholms isolerede stilling i forhold til de omliggende landskaber for en væsentlig del er udlignet netop i fase 2, således at kontakterne sydpå i højere grad kan bruges til den bornholmske kronologi. I den sammenhæng må man være opmærksom på, at de nordtysk-polske fibler af type A hidtil ikke er fundet her på øen.

Fase 3 kan direkte sammenlignes med den relative kronologi i det rige fundstof fra det nordlige Polen og andre områder. De samme ændringer både for

fibler-former og andet udstyr kan iagttages her (senest Hachmann 1960). Med de svajede fibler, en ny stil i den lokale keramik og et fyldigere udstyr i gravene er der både på Bornholm og sydpå tale om et tydeligt skifte, der normalt tolkes som kronologisk.

Fase 4 er ovenfor karakteriseret ved kronologisk sikre typer inden for både smykker og keramik, der længe har betegnet ældre romersk jernalder. Dette behøver ikke yderligere kommentarer.

Derimod vil det være rigtigt at omtale forholdene omkring faserne 3 og 4 på Bornholm, da man først nu har et fundstof, der kan belyse dem bedre end materialet fra de gamle udgravninger. Medens det i dag ikke skulle være vanskeligt at skelne mellem de lokale faser 2 og 3, er grænsen mellem faserne 3 og 4 som allerede bemærket mere problematisk. Dette problem er ikke et lokalt anliggende, men gælder langt videre områder. I det vestdanske materiale er der netop her særlige vanskeligheder (jfr. Becker 1961, 263), og går man til den kronologisk bedst anvendelige gruppe af metalsager, fiblerne, har det længe vist sig, at de svajede førromerske typer (M-O) både på kontinentet og i Jylland optræder ikke så sjældent med keramik eller andre former, der klart karakteriserer ældre romertid. For Bornholms vedkommende kan det således nævnes, at en gennemgang af de publicerede kataloger fra den vigtige gravplads Slusegård (Klindt-Jensen 1978) tydeligt viser samme forhold. Også her er overgangen mellem Nr. Sandegård-faserne 3 og 4 særdeles vanskelig at definere klart. Ud fra materialet fra Slusegård kan dette illustreres bedre end med de mere sparsomme fund fra Nr. Sandegård, men af hensyn til de igangværende behandlinger af Slusegård vil det ikke være korrekt at gå i detaljer, selv om det tilgængelige katalog i sig selv indeholder oplysninger, der kunne anvendes til en detaljeret diskussion af problemet, med udgangspunkt både i gravskik og oldsags-typer. Det skal kun nævnes, at allerede Vedel var opmærksom på, at en enkelt – og måske den eneste – oldsagstype klareste viste skellet mellem faserne 3 og 4, nemlig bæltehagen. Han omtalte kun et enkelt fund af den i ældre romertid, svarende til,

at der i ganske få grave fra Slusegård (nr. 298 og 764) er gjort samme iagttagelse. Også Nr. Sandegård 591 bør regnes til disse overgangsfund, med en bæltehage af type Fb og fragmenter af en fibel fra ældre romertid (pl. 49).

Nr. Sandegård-pladsens topografi

Ved undersøgelserne 1948-52 blev ialt påvist 501 brandpletter, men heraf var 35 forstyrrede ved ældre gravninger eller markarbejde, selv om deres plads endnu kunne påvises. I disse tal indgår også de (sikkert fåtallige) brandpletter fra yngste bronzealder, der kun gennem gravgodset var til at skelne fra den ældre jernalders grave. Mange brandpletter var enten fundtomme eller indeholdt ubestemmelige rester af keramik og jernsager; kun 173 grave har kunnet dateres – for enkeltes vedkommende med en vis usikkerhed. Hertil kommer et antal af mindst 6 daterede, men ikke stedfæstede grave fra det af H. Anker 1902 undersøgte område (se nedenfor). Det vil sige, at kun omkring 35 % af de fundne brandpletter kan placeres i en af de fire faser, men det svarer til forholdene fra de fleste ældre udgravninger.

En kortlægning af de daterede grave er vist på fig. 14 og 27, hvor samtidig de allerede omtalte bronzealder-røser er markeret.⁶ På begge kort er samtlige brandpletter angivet med små punkter (jfr. hovedplanen), således at man kan danne sig et billede af de daterede graves fordeling. Pladsens grænser er efter alt at dømme nået til alle sider; kun en smal stribe i sydøst, hvor bevoksningen hindrede udgravning, gemmer sikkert nogle grave, ligesom det ikke er udelukket, at enkelte anlæg vil kunne findes spredt andetsteds. Begge dele er af mindre betydning end f.eks. det forhold, at ret mange grave i den centrale del kan være helt fjernet ved ældre gravninger eller markarbejdet i nyere tid.

⁶ Det bør nævnes, at tilsvarende udbredelseskort blev bragt i den foreløbige artikel om disse forhold (Becker 1962), og at opmærksomme læsere vil kunne finde enkelte uoverensstemmelser. Selv om kortene i begge tilfælde byggede på en nøje gennemgang af fundstoffet, har et bedre kendskab til navnlig keramikken gjort ret få rettelser nødvendige, men ikke ændret de tidligere publicerede resultater på væsentlige punkter.

I den forbindelse bør det omtales, at et større område i felterne XII, XIV og XIX kunne identificeres som det sted, hvor H. Anker i 1902 foretog en hastig gennemgravning af 28-30 brandpletter (se ovenfor s. 10). De bevarede fund er afbildet pl. 51, men er ikke medtaget på kort over de enkelte fasers udbredelse.

De tidligste jernalder-grave (fase 1) findes enten i eller nær foden af de tre sikre og den mere hypotetiske røse, eller de har været nedgravet som sekundær-anlæg i den store røse V. 35. En undtagelse udgør to grave midt i den store, sydlige koncentration af brandpletter, hvor der trods rimeligt gode bevaringsforhold ikke fandtes rester af nogen bronzealder-røse.

Med fase 2 tegner sig et nyt mønster, idet der er tale om to klart adskilte grupper, en nordlig ved og ud for røse V. 35 og en sydlig, hvoraf de fleste findes i en halvkreds omkring de to fase 1-grave her; kun en enkelt (nr. 415) ligger lidt nordligere, men dateringen er ikke helt sikker. Ser man bort fra den, bliver afstanden mellem de to grupper af fase-2-grave ca. 25 meter.

Fase 3-brandpletterne har en tilsvarende fordeling som de foregående. Det kan tydeligt ses i den nordlige gruppe, hvor de ligger i en halvkreds uden for de ældre anlæg fra fase 2. Til de kortlagte fund kommer mindst 6 grave fra det i 1902 undersøgte område, og de vil stort set passe ind i dette billede. En tilsvarende placering kan – omend knap så tydeligt – ses inden for den sydlige gruppe af brandpletter. Langt de fleste fase 3-grave samler sig nord for dem fra fase 2, medens der mod syd kun er afsat et enkelt punkt (nr. 479, der ud fra sit inventar ligger på grænsen mellem 2 og 3).

De sikre fase 4-fund er kun truffet i den sydlige gruppe, hvor de til gengæld synes at forekomme spredt i hele området, selv om forholdvis mange er placeret i gruppens vestlige udkant.

De to udbredelseskort giver således et par vigtige oplysninger:

1. Der er tale om to klart adskilte gravpladser fra ældre jernalder, en nordlig og en sydlig. Den nordlige udgår fra røse V. 35, hvor der også findes flere fase 1-grave i røsen og nær dens rand. Pladsen bre-

der sig mod nv, v og sv og fortsætter med en række fase 3-grave, men bliver ikke anvendt med sikkerhed i fase 4. – Den sydlige plads synes at have udgangspunkt i et par fase 1-grave, hvorefter den mere uregelmæssigt breder sig udefter i faserne 2 og 3 for at afsluttes med en serie fase 4-brandpletter (fra såvel 1. og 2. årh. e.Kr.). Mellem de to pladser findes spredte fase 1-grave, der ligesom den isolerede grav ved røse V. 34 synes knyttet direkte til bronzealder-røserne.

2. Det lille gravfelt med brandpletter fra yngste bronzealder (fig. 14) er stort set grupperet i området mellem de to jernalderpladser og har ingen topografisk kontakt med dem. Det svarer til, at der også må være tale om en tidsmæssig afstand på omkring et par århundreder.

Begge de to jernalderpladser er således anlagt efter det system, der som regel kaldes »horizontal stratigrafi«, og det har ofte været brugt som grundlag for kronologiske og samfundsmæssige studier; gravpladsen har et i reglen markant udgangspunkt – f.eks. en ældre høj – og herfra breder den sig regelmæssigt, således at man kan aflæse gravenes relative alder på den måde. Dog er kontrol ud fra datering af oldsager nødvendig. Gode eksempler findes således i ældre førromersk tid i Syd- og Sønderjylland (fig. 29) (Becker 1961, 170 ff. og 1982, 70), fra talrige pladser i hele Nordtysklands og Polens ældre jernalder (Hachmann 1960), samt flere gotlandske gravfelter, for blot at nævne eksempler. Selvsagt kan man kun bruge større pladser, som enten er fuldstændig eller dog delvis udgravet.

Netop på Bornholm er store gravpladser almindelige gennem hele ældre jernalder. Blandt de gamle gravninger er faktisk kun den klassiske lokalitet Kannikegård anlagt efter et sådant mønster, idet pladsen breder sig gradvis fra nord mod syd. Som bekendt blev den et vigtigt argument for Vedels kronologiske inddeling af brandpletterne på øen (først Vedel 1872, 52). Den er herefter brugt som skoleeksempel på horizontal stratigrafi (eks. Klindt-Jensen 1957a, 59. – Gräslund 1974, 145). Men Vedels resultat havde kun gyldighed for de større tidsafsnit (førromersk, ældre og yngre romersk jernalder); hertil kom, at pladsen ikke kunne udgraves

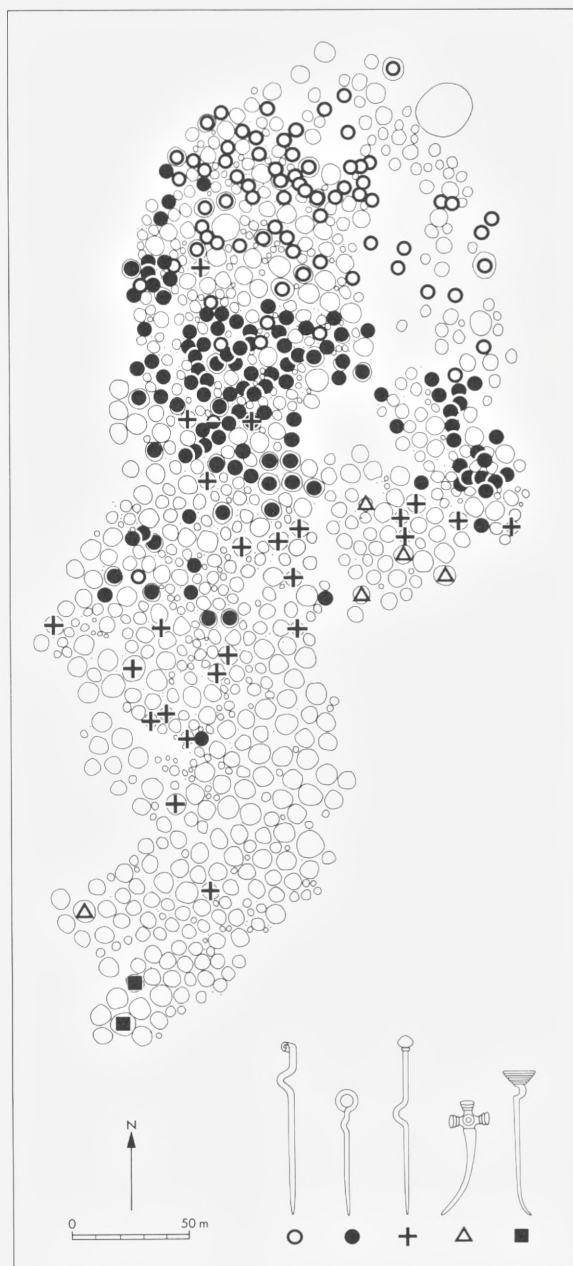

Fig. 29. Gravpladsen ved Årupgård i Sønderjylland med to samtidige tue-gravpladser fra ældre førromersk jernalder, hver visende horizontal stratigrafi (efter E. Jørgensen, her efter Becker 1982).

totalt, og at der var mange »undtagelser«, dvs. grave anlagt uden for deres »normale« område.

Med henblik på detaljeret kronologi inden for førromersk jernalder, er det samlede ældre fundstof fra Bornholm først gennemgået i nyere tid. C.-A. Moberg analyserede således to af Vedels tidlige udgravninger, Kanegård i Knudsker sogn og Mandhøj i Ibsker sogn, på grundlag af publikationerne og nye studier over materialet i Nationalmuseet (Moberg 1941). Resultatet var, at man på begge pladser kunne påvise en ældste fase af førromersk jernalder (per. I), fortrinsvis knyttet til grave i røserne, og at der begge steder fandtes dels et antal brandpletter med kuglefibler og dels fund med bl.a. trekantede fibler af type K. De to sidstnævnte grupper svarer nøje til faserne 1 og 2 fra Nr. Sandegård. Men de publicerede udbredelseskort (Moberg 1941, 47) viste ikke nogen tydelig horisontal stratigrafi. Det bør nævnes, at de tidligste jernalder-fund i røserne allerede var bemærket af Vedel, og at han på det grundlag opstillede en ældste førromersk jernalder (Vedel 1872), hvad der i første omgang ikke blev accepteret af toneangivende fagfolk; senere har det vist sig at være en korrekt iagttagelse af en periode I af førromersk jernalder (i moderne terminologi).

I ny tid er to store gravfelter med brandpletter næsten eller helt total-gravet, nemlig Store Frigård i Østermarie sogn og Slusegård i Pedersker sogn (se ovenfor s. 69). Den førstnævnte blev undersøgt 1954-63 og skulle efter oplysninger i Nationalmuseets arkiv oprindeligt have omfattet ca. 1500 grave fra hele førromersk tid samt romersk jernalder. Der foreligger ingen rapporter herom, men efter mundtlig meddelelse fra Klindt-Jensen (for mange år siden) skulle der ikke være konstateret horisontal-stratigrafi som på Nr. Sandegård.

Om gravpladsen ved Slusegård kan henvises til to bind af en endelig publikation (Klindt-Jensen 1978) med planer og omhyggeligt fundkatalog over samtlige grave på den meget store og (i ny tid) næsten uforstyrrede plads. På det grundlag kan man vurdere pladsens topografi for de førromerske grave.

Gravpladsen består af to dele, der er adskilt af en ca. 20-30 meter bred slugt. Den ældste, isolerede jernaldergrav er nr. 108 i den mindre, nordvestre

del med en kuglefibel (svarende til fase 1). Den efterfølgende fase 2 synes ikke repræsenteret, men i fase 3 er den sydøstlige del anvendt og derefter er gravpladsen brugt kontinuerligt gennem ældre og yngre romertid. På Nr. Sandegård var faserne 3 og 4 som nævnt vanskelige at adskille; man har samme forhold på Slusegård.

Der er på Slusegård (ud fra fundkataloget) i det foreliggende arbejde optalt fibler og bæltehager, men ikke andre redskabs- eller smykkeformer; resultatet er 27 grave fra fase 3 (23 brandpletter og 4 skeletgrave) samt 6 brandpletter fra fase 3/4 (mest sandsynligt fase 4). Kun en enkelt af disse 33 grave (nr. 104) ligger i den nordvestre afdeling af pladsen, medens resten er koncentreret inden for et lille område mellem felterne 80/20, 85/20 og 90/20 samt med spredte forekomster i nabo-felterne nord herfor. De 6 formentlige fase 4 grave ligger alle i udkanten af dette område. Men det indeholder tillige adskillige yngre anlæg svarende til, at de sikkert bestemmelige grave på Nr. Sandegårds sydlige del (dvs. fase 4) ikke følger samme regelmæssige mønster som de førromerske grave.

Den tredje store gravplads, Blanchs Hotel, er endnu ikke bearbejdet med henblik på topografien.

Konklusionen må da blive, at en regulær horisontal stratigrafi som ved den nordlige gravplads på Nr. Sandegård mere synes at være en undtagelse end det normale på Bornholm. Ganske vist kan der på Slusegård iagttages en udvikling af gravpladsen, som på den sydlige del af Nr. Sandegård, vel at mærke begge steder kun for de sene førromerske graves vedkommende.

Yngre førromersk jernalder på Bornholm i forhold til tilgrænsende områder

Den ca. 500 år lange, førromerske jernalder er i hele det nordeuropæiske område i mærkelig grad præget af både et usædvanlig énsidigt fundstof og af kulturel isolation, dvs. opdeling i talrige lokalgrupper, hvis materielle kultur især gennem den ældre del af

perioden viser ringe kontakt med de tilstødende landskaber. Først i den senere del af yngre førromersk tid ændres billedet gradvis til den vidtgående fælles udvikling og fælles mode inden for våben og smykker, en udvikling, der tilmed kan belyses med et meget rigere og alsidigt fundstof. Men også bagud i tid, mod yngre bronzealder, har største delen af den førromerske periode i det samlede område et andet mønster, idet også yngre bronzealder i hele området viser tydelige fællestræk i den materielle kulturudvikling. Nu vil det sidstnævnte forhold ikke blive diskuteret her, ikke blot fordi ældre førromersk jernalder ikke er repræsenteret på Nr. Sandegård, men navnlig fordi både det ældre og nyere fundstof fra hele øen endnu langt fra er tilstrækkeligt til en fornyet debat.

Inden for yngre førromersk jernalder på Bornholm er der i det foreliggende arbejde hidtil brugt neutrale betegnelser (fase 1-3) ligesom i de foreløbige artikler (Becker 1951b og 1962); Hachmann har i sit ofte omtalte, sammenfattende studie af det samlede område gjort det samme (Hachmann 1960, 222). Netop for Bornholm er de fundrige områder nord og syd for den østlige Østersø af særlig betydning (jfr. Hachmann 1960). Et andet grundlag for en sammenligning af de lokale kronologier har man i det vestlige Danmark, hvor en sikker relativ kronologi for hele førromersk tid har kunnet opstilles for Jyllands og Fyns vedkommende (Becker 1961).

De to nævnte udgangspunkter kan imidlertid ikke direkte sammenlignes, når det gælder Bornholm. Den vestdanske kronologi er primært bygget op på det rige materiale af keramik fra især bopladser (med betydelig støtte i de talrige nordvest-tyske gravfund), men der er slet ingen lighed mellem den og det nu noget bedre kendte bornholmske lerkarmateriale; det gælder både former, dekoration og den vestpå så vigtige udformning af hanke og mundingskanter. Et lignende forhold gælder det righoldige fundstof fra egnene syd for Østersøen, hvor der heller ikke er nogen mulighed for en sammenligning inden for dette område.

Kun metalsagerne, dvs. våben og smykker kan i hele denne del af oldtiden give et anvendeligt

grundlag for kronologiske studier af mere end lokal art. Her er mulighederne for en sammenligning mellem lokalgruppernes kronologi bedst nord og syd for den østlige Østersø, men skal kronologien knyttes til f.eks. den vestdanske udvikling, er man nødt til at bruge sparsomt forekommende fællesformer inden for metalsagerne, der i et begrænset antal sikre kombinationer kan knyttes til keramik-kronologien her.

Hele denne situation må man acceptere, når man forsøger at bringe de lokale bornholmske faser fra yngre førromersk tid i kontakt med udviklingen i det øvrige Danmark. Med resultaterne fra den relative, bornholmske kronologi skulle der være mulighed for at komme lidt videre i de forsøg, som gentagne gange er gjort i ældre arbejder.

Som udgangspunkt vil C.-A. Mobergs forsøg (1941) på at knytte en lokal kronologi fra Bornholm til det øvrige nordiske stof være relevant. Moberg forsøgte at lave en inddeling af det bornholmske fundstof med fælles syd-skandinavisk gyldighed, skønt han var henvist til kun at anvende Vedels gamle fundstof. Mobergs periode I var karakteriseret af jernnåle med bøjning på stilken og bæltehager med spiralopprullet ende. Her er ingen vanskeligheder, da definitionen svarede til flere ældre forslag. Fase 2 var kendetegnet af de lokale typer af kuglefibler, som kronologisk kunne svare til beslægtede fund fra det vestlige Danmark. Fase 3 var hos Moberg karakteriseret af de fælles østtyske-polske fibelformer af typerne K samt L-O, svarende til hele periode III i Vestdanmark. Dermed skulle der være skabt kontinuitet inden for den førromerske jernalder på Bornholm, svarende til udviklingen inden for hele Sydsandinavien.

Forslaget var inspirerende, men fandt ikke støtte i de efterfølgende arbejder. En selvstændig fase 2, baseret så godt som udelukkende på kuglefibler og dermed beslægtede former var for svagt underbygget. I sit omfattende studie over det rige og på flere områder beslægtede materiale fra Gotland inddelte Nylén (1955) sin yngre førromerske tid i fire perioder, hvoraf den første udelukkende var præget af lokale fibler, som viste nogen lighed med flere af de

bornholmske kuglefibler. I den følgende fase medtog Nylén dels yngre former for kuglefibler og dels de vidt udbredte K-fibler. Hans to sidste faser havde som kendetegn yngre lokal-typer (men betegner vistnok én og samme slutfase af førromersk tid). I Vestdanmark blev fund af kuglefibler på Fyn (Albrechtsen 1954, 1973), Langeland samt i Jylland keramikdateret både til periode II og per. IIIa (Becker 1948, 1961. – Laursen 1984). I sit arbejde daterer Hachmann (1960, 234 f.) generelt de bornholmske (og gotlandske) kuglefibler til det første afsnit af yngre førromersk tid (svarende til fase A i begge de nord-polske hovedområder, Unterweichsel og Oder-Warthe (Hachmann 1960, skemaer fig. 12 og 18); dette svarer stort set til den tidlige del af vstdansk periode IIIa (efter nu gældende terminologi). I den kort efter publicerede artikel om Nr. Sandegård (Becker 1962, 329) udtrykkes samme opfattelse, og det siges i konsekvens heraf, at såvel Nr. Sandegård 1 som 2 bliver stort set samtidige med hele vstdansk periode IIIa. Senere studier har ikke ændret dette.

Fasen Nr. Sandegård 3 må efter metalsagerne svare til periode IIIb i Vestdanmark; begge steder kan der også iagttages en tydelig stilændring i forhold til per. IIIa-keramikken. Men der har hidtil været samme usikkerhed om forholdet mellem IIIb og ældre romertid, således som det ovenfor er omtalt for Bornholms vedkommende. Både mod vest og øst har perioden været defineret ud fra metalsager, medens de så vigtige keramikfund begge steder ikke var tilstrækkelig gode og indholdsrige til en markering af noget klart skel mellem IIIb og ældste romertid. Senere publikationer af vstdanske gravfund (E. Jørgensen 1968 og J. L. Nielsen 1975) har ikke bragt væsentlig klaring på problemet. Senest er imidlertid kommet to vigtige bidrag, som delvis har løst det. J.-H. Bech har kort behandlet nogle rige keramikfund fra Nordjylland (1979, 146) og med støtte i endnu ikke publicerede studier iagttaget en forskel mellem nogle former henholdsvis fra IIIb og ældre romertid, men understreget at det muligvis kun var gyldigt i den nordjyske zone. I sin omfattende publikation af den førromerske landsby ved

Hodde i SV-Jylland og hertil knyttede gravfund har Steen Hvass kunnet adskille IIIb og den tidlige romertid såvel i bopladskeramikken som i de keramikrige gravfund (1985, 89 f. og 200). Resultatet støttes afgørende af den klare stratigrafi inden for landsbyens forskellige hovedfaser. Med andre ord betegner de omtalte perioder virkelig to forskellige kronologiske afsnit i både Syd- og Nordjylland. Selv om der sandsynligvis er tale om en fælles stiludvikling og dermed et periode-skifte i hele det sydsandinaviske område, savner man indtil videre dokumentation for en tilsvarende udvikling på de danske øer, Skåne og på Bornholm. Derfor er det foreløbig rigtigst at skildre forholdet mellem de bornholmske lokalfaser 3 og 4, som det er gjort ovenfor. Det er i denne forbindelse væsentligt, at den hidtil kendte, sparsomt repræsenterede keramik i de bornholmske fund som allerede omtalt ikke kan anvendes til sammenlignende studier; selv om der kan ses klare forskelle inden for faserne 2, 3 og 4 på Bornholm, har både keramikformer og dekoration ingen direkte paralleller hverken i vstdansk, skånsk eller polsk fundstof.

Det vil herefter være et naturligt spørgsmål, om man er i stand til at sætte årstal på de ovenfor omtalte faser og perioder. Vi har her samme problem som inden for hele Østersø-området, ja endnu videre. De få og usikre kontakter til sydlige, keltiske kulturer kan kun give grundlag for en skønsmæssig vurdering (bortset fra, at kronologien inden for ren keltisk kultur i Mellemuropa på ingen måde ligger fast). Skal man forsøge sig med årstal på de bornholmske faser (og på de tilsvarende vstdanske), kan yngre førromersk tid (dvs. begyndelsen af per. IIIa) skønsmæssigt sættes til omkring 200 f.Kr. (måske 200/150) (efter Hachmann 1960, 258, noget senere), medens slutfasen (dvs. per. IIIb) med større sikkerhed må placeres til årtierne på begge sider af Kr.f. – Begyndelsen af periode I af førromersk jernalder må dateres til omkring 500 f.Kr. (Becker 1961, 270 – J. Jensen 1965, 30), men som nævnt har dette tal kun betydning for Nr. Sandegård ved at vise afstanden mellem brandpletterne fra yngste bronzealder og de første førromerske grave her.

Bornholms kontakter i yngre førromersk jernalder

Spørgsmålet har ofte været diskuteret i ældre og nyere litteratur og kan i dag kun suppleres. Med begrebet »nyere litteratur« menes to vel dokumenterede afhandlinger (Moberg 1941 og Hachmann 1960), der allerede har en vis alder, men senere oversigter findes ikke for Bornholms vedkommende. Inden for andre dele af de skandinaviske og nordtysk-polske landskaber, der behandles i de to arbejder, er der siden 1961 fremkommet vigtige bidrag til den stadig aktuelle debat omkring de mange problemer i hele førromersk jernalder; et referat og en generel debat herom vil næppe være relevant her, når talen primært er om Bornholm.

Som nævnt er ældre førromersk jernalder på Bornholm yderst dårligt dokumenteret, og senere fund har ikke kunnet bidrage med nyt primærmateriale. Nr. Sandegård – og flere af de ovenfor omtalte pladser – kan derimod give anledning til fornyet diskussion omkring yngre førromersk jernalder.

Her anvendes påny de lokale periode-betegnelser »Nr. Sandegård 1, 2 og 3«, altså stort set svarende til vestdansk kronologi på den måde, at fase 1 kan være samtidig med en tidlig del af per. IIIa, fase 2 med den senere part af samme, og fase 3 med større sikkerhed må parallelliseres med per. IIIb.

De områder, som især har interesse for en oversigt over Bornholms fremmede kontakter i yngre førromersk tid, er vist på kort fig. 30. Nogle af dem er i den foreliggende litteratur omtalt med forskellige betegnelser, hvorfor det er nødvendigt med en kort gennemgang for at undgå misforståelser, især for områderne syd for Østersøen.

1a. Västergötland og 1b. Östergötland udgør to mellemvenske områder, hvor et omfattende fundstof fra grave har vist tydelige lokale forskelle inden for ét karakteristisk lokalområde (litteratur: se Hachmann 1960, 198 ff. og 214 ff.).

2a. Öland og 2b. Gotland har begge et endog meget rigt materiale, også næsten udelukkende fra grave. Tilsammen udgør de en særpræget kulturprovins i hele perioden og viser i detaljer små men tydelige

forskelle. For Gotland kan primært henvises til Ny-lén (1955), for hele området til Hachmann 1960, 207, og for Öland til Beskow Sjöberg (1987).

3. Bornholm.

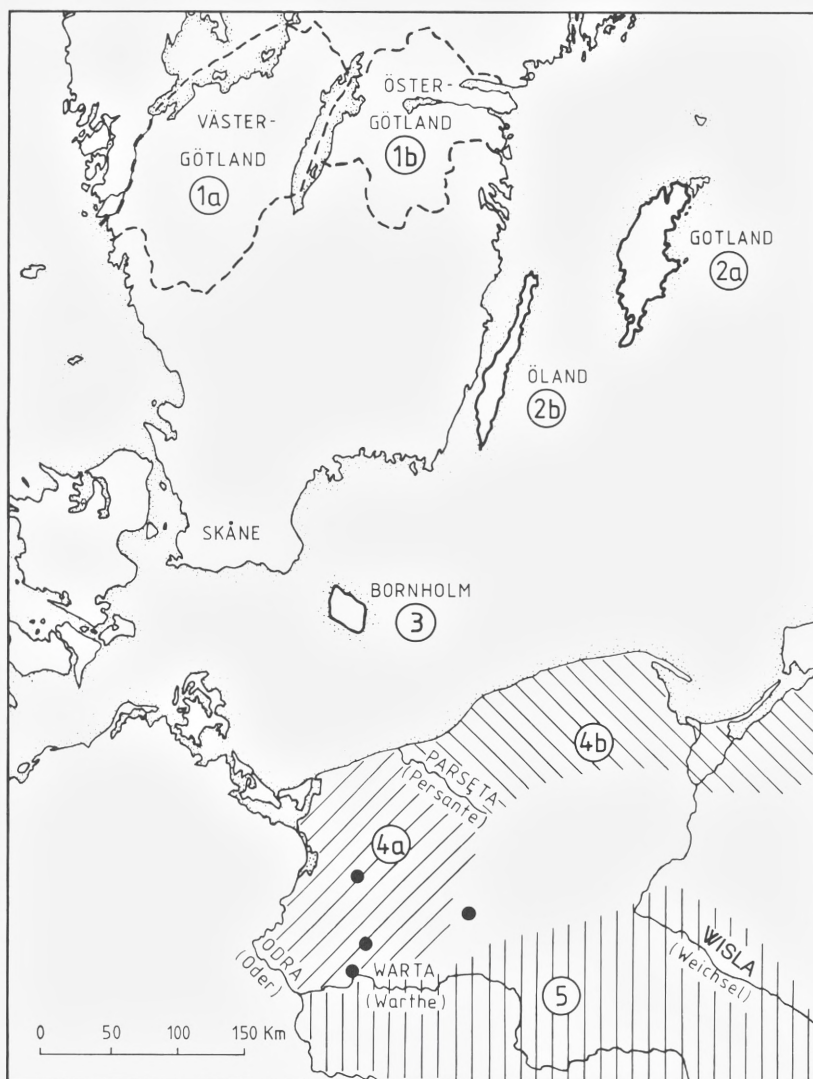
4. Det nordlige Polen, afgrænset af Østersøen i nord, nedre Odra (Oder) i vest, mod syd stort set af en linie fra nedre Warta's udmunding i Odra og direkte østpå til Wisła (Weichsel). I ældre litteratur (Kostrzewski 1919 m.fl.) er det betegnet som den »Burgundiske« kulturprovins, i senere polske afhandlinger som »Oxywia-gruppen«. Eggers (1936) udskilte den vestlige del som et særligt område (nr. 4a nedenfor), og Bohnsack (1938) er opmærksom på samme problem. En deling af område 4 er derfor nødvendig, og i det følgende bruges Hachmanns betegnelser (1960, 26 og 72), nemlig:

4a. En mellem-pommersk (eller Oder-Persante) gruppe, der stort set afgrænses af floderne Odra i vest, Persante i øst og Warta i syd.

4b. Nedre Weichsel (Wisła) gruppen strækkende sig øst for 4a og til lidt øst for Wisłas munding.

5. Oder (Odra) – Warthe (Warta) gruppen omfatter landskaberne syd for gruppe 4 (i provinserne (det tidligere) Schlesien, Storpolen og dele af Kujavien). Det udgjorde det »Vandalske« område i ældre tysk litteratur svarende til den senere polske betegnelse »Przeworsk-gruppe«. Her anvendes Hachmanns mere neutrale betegnelse. På kortet fig. 30 er grænserne mellem områderne 4 og 5 angivet efter Kostorzewski 1965, men de er i både tysk og polsk litteratur markeret ret forskelligt (og er derfor skønsmessige). – Det må ligeledes bemærkes, at den østlige del af område 5 (samt noget af område 4b) har Hachmann udskilt som en særlig provins (*Weichsel-Narew-gruppe*). Den er hverken angivet på kortet fig. 30 eller omtalt her, da der ikke synes at kunne konstateres nogen kontakt med Bornholm herfra. Det samme gælder de geografisk fjernere grupper længere mod sydøst (»Zarubincy« med flere), ligesom der heller ikke er taget hensyn til en ganske lille gruppe omkring mellemste Odra og bifloden Nysa (Neisse), (»*Lausitz-gruppen*«).

Tilsvarende er der ikke på kortet angivet flere skandinaviske grupper med karakteristiske fund fra

yngre førromersk tid, idet der heller ikke er tale om sikkert lokaliserede kontakter med Bornholm i den aktuelle periode.

For de ovenfor nævnte områder bør nævnes nogle generelle træk af betydning for problemet om indbyrdes kontakter med Bornholm. For det første kan de enkelte områders keramik ikke anvendes, da den er stærkt lokalpræget og hverken med hensyn til former eller ornamentik viser paralleller til det endnu sparsomme bornholmske fundstof. På den anden side er der med mandsudstyret i gravene, først og

Fig. 30. De vigtigste områder i Skandinavien og det nordlige Polen, som har betydning for Bornholms kontakter i yngre førromersk jernalder. Øst for nedre Odra er angivet findesteder for bornholmske bæltehager. (AL del.).

fremmest våben (sværd, lanse, spyd og skjold), til en vis grad også knive, tale om fælles hovedtyper inden for alle områder. Våbenudstyr bliver tilsyneladende almindeligt som gravgods på én og samme tid i alle de østlige områder (dog først syd for Østersøen). På Bornholm finder man våbengrave i større

tal fra og med fase 3, men de synes at have en tendens til at være hyppige på enkelte pladser og sjældne eller helt mangle på andre. Det sidste er tilfældet på Nr. Sandegård, hvor der ikke er fundet en eneste førromersk våbengrav. Dette kan tyde på tilstedeværelse af forskellige sociale grupper i samfundet, men netop ud fra Nr. Sandegård kan dette interessante spørgsmål ikke følges op.

Fiblerne i yngre førromersk tid har været studeret indgående i ældre og nyere litteratur. Ved siden af en række former, som synes fælles for alle områder (Kostrzewski's ofte citerede hovedtyper) forekommer stærkt lokalprægede former i flere områder, men hidtil synes der ikke at være mulighed for at belyse direkte kontakter fra eller til Bornholm (bortset fra isolerede og diskutabile former).

Derimod har man i kvindegravens bælte-former mulighed for påvisning af direkte forbindelser mellem flere af områderne og Bornholm. Inden for områderne 1 og 2 (Mellemsverige og Gotland-Öland) har kvindens bælte været lukket med beslag i ofte elegante og særprægede former, forskellige for de enkelte provinser. Sådanne bæltebæring er med enkelte undtagelser (se nedenfor) ukendte på Bornholm og det nordlige Polen. Her bruger man i stedet for bæltehager i forskellige og ligeledes lokalbetjente former. Tilsvarende bæltehager er i yngre førromersk tid til gengæld ukendte nord for Bornholm og for øvrigt i hele det vestsandinaviske område. De forskellige former for bæltelukke bliver derfor den hidtil bedste mulighed for at belyse spørgsmålet om de omtalte kontakter.

De bornholmske bæltehager er ikke behandlet i nyere tid. Derfor er det i dag tilgængelige materiale blevet gennemgået, og resultaterne er nedenfor omtalt mere udførligt i Tillæg III (s. 119). Under henvisning hertil skal de kun refereres kort i dette afsnit.

Den almindeligste bornholmske form er i denne periode den to-leddede bæltehage af type F og dens varianter (fig. 40, s. 121). Allerede Kostrezewski (1919, 55) bestemte den som en bornholmsk særtyp. Men også den énleddede type B2 kan anses for en lokal form (fig. 40). Derimod er den typologisk

ældre type B1 fælles for Bornholm og områderne syd for Østersøen. De øvrige former fra yngre førromersk tid (typerne C, D, E og G) er derimod sjældne undtagelser i det bornholmske fundstof, men kendes alle i større tal i det nordlige Polen.

Til gengæld er de bornholmske F-typer i enkelte tilfælde fundet syd for Østersøen, alle inden for område 4a (fig. 30). Allerede Kostrzewski havde noteret tre eksemplarer (1919, 55) her, og senere er publiceret endnu et stykke (Bohnsack 1938, 30). Man står her over for et af de sjældne tilfælde, hvor samtidige lokaltyper er fundet i stærkt begrænset antal som fremmede elementer i to nabo-områder; den normale tolkning af sådanne forekomster som resultat af handelsforbindelser kan derfor ændres til en dokumenteret påstand om, at ikke blot bæltehagerne, men deres bærere må være »udvekslet«, og viser sociale kontakter. Det er nærliggende at tænke sig, at ægteskabelige forbindelser mellem de to befolkningsgrupper henholdsvis fra Bornholm og områderne øst for nedre Odra vil give en rimelig forklaring, dvs. et veldokumenteret eksempel på eksogami. Andetsteds inden for den førromerske tid er konstateret lignende forekomster af kvinde-udstyr og givet en tilsvarende tolkning. Det drejer sig om bl.a. fund fra det store oppidum Manching i Bayern (Krämer 1961, 305), hvor de tilsvarende kontakter dog er énsidige.⁷

Det samme må gælde en række fremmede bæltebeslag og andre smykker fra Bornholm, hvoraf nogle har været omtalt og afbildet tidligere. En nærmere gennemgang af ældre og nyere fundstof vil blive

⁷ Det fra etnologien velkendte begreb eksogami anvendes ofte i nyere, teoretisk præget litteratur ved skildring af sociale strukturer i et forhistorisk samfund. Kun i ganske få tilfælde kan et arkæologisk fundstof bruges som bevismateriale i denne forbindelse og slet ikke, hvor der er tale om mindre områder med én og samme materielle kultur. Klare arkæologiske beviser for eksogami kan kun hentes fra egne, hvor smykker etc. er udformet forskelligt, hvilket betyder en vis afstand. Tilmed vil sådanne fund i flere tilfælde kunne tolkes på forskellig måde, hvad der f.eks. gælder nogle af de i teksten nævnte eksempler. – For 5.-7. årh. e.Kr. har J. Werner (1970, 75 ff.) diskuteret problemet eksogami og har fremlagt enkelte fund, der kan bruges som dokumentation i den forbindelse – ganske vist over meget betydelige afstande.

foretaget nedenfor (Tillæg IV). Her må man nøjes med den lidt vage tolkning, at de er kommet til Bornholm som følge af handel eller andre former for udveksling af materielle genstande. Her skal blot opregnes, at listen omfatter: En ringnål fra enten Jylland eller NØ-Holsten, bælte- eller bæltgarniturer fra dels Mellemsverige og dels Öland, mellem-tyske bælte(?)-beslag, smykkenåle fra enten Mecklenburg eller Vest-Pommern, halsringe fra såvel Mellem-Sverige (eller Sydskandinavien) som Østeuropa og endelig et stykke af en guld-armring fra antagelig de danske øer.

På den baggrund er det påfaldende, at sikre kontakter mellem Bornholm og de nærmest liggende dele af Sydskandinavien samt de store Østersø-øer er yderst svage eller slet ikke kan dokumenteres med vort nuværende materiale. Dette gælder især det østlige Skåne, hvor der både i yngre bronzealder og senere hen i jernalderen er konstateret livlig forbindelse. I det østlige Skåne har der gennem den sidste snes år været foretaget mange gravninger og intensiv registrering af ældre og nye fund. De påfaldende få grave fra yngre førromersk tid viser her nærmere kontakt til Mellemsverige, og bornholmske lokaliteter er foreløbig ikke kendt.

Samfundet bag gravpladserne fra Nr. Sandegård

Arkæologisk forskning er i dag mere end tidligere interesseret i at belyse samfundsmæssige forhold. For ældre jernalder betyder det bl.a. problemer som bosættelsens art (enkeltgård eller landsby), bebyggelsens tæthed (den indbyrdes afstand mellem bosættelses-enhederne) og det enkelte samfunds erhvervsmuligheder (udnyttelse af naturlige ressourcer i det pågældende område). Lige så aktuelle, men vanskeligere at belyse arkæologisk, er samfundets sociale struktur (internt og i forhold til nabo-områderne). Disse – og endnu flere spørgsmål – søger nogle forskere at undersøge på teoretisk grundlag, f.eks. ved brug af antropologiske eksempler fra historisk belyste samfund eller ud fra modeller for en fælles udvikling af samfundet og dets sociale struktur. Andre prøver at belyse de samme

problemer ved hjælp af arkæologisk dokumenterede slutninger, hentet f.eks. fra nye og totale udgravninger af gravpladser eller hele bosættelses-enheder.

De sidstnævnte forsøg giver mere traditionelt orienterede forskere de sikreste muligheder, selv om resultaterne kan forekomme beskedne. Både herhjemme og i udlandet har man været interesseret i at søge bag det arkæologiske primærstof, hvad enten der er tale om oldsager eller anlæg. Men det er lettere at formulere problemer end at besvare dem på en forskningsmæssig forsvarlig måde. Totalgravninger er både arbejdsmæssig og økonomisk så krævende, at der i praksis kun bliver tale om ganske få projekter af det nødvendige omfang. Derfor kan det endnu i dag være vanskeligt at afgøre, om man står over for resultater, der er generelle og kan bruges til at belyse samfundsmæssige forhold med gyldighed for store områder, eller om man er stødt på et atypisk tilfælde, dvs. en undtagelse fra et fælles mønster.

Selv om jernalder-gravpladsen fra Nr. Sandegård var blandt de første (næsten) fuldstændige udgravninger af et større kompleks herhjemme, var den problemstilling, som er skitseret ovenfor, endnu ikke så aktuell i dansk forskning. Men den er blevet det i de følgende årtier, således at det vil være fristende at undersøge, om man i dag kan drage samfundsrelevante slutninger af materialet.

En sådan analyse af fundet kræver kritisk vurdering i hvert enkelt led, således at Nr. Sandegård også kan bruges som eksempel på, hvorvidt det overhovedet er muligt at komme ind på livet af disse problemer. Ved udgravningerne fandtes som nævnt ialt 501 brandpletter, men de udgør næppe det oprindelige antal. Der er ovenfor gjort rede for ældre forstyrrelser, hvad enten de har været forårsaget af den ene eller anden grund. Nu har forstyrrelserne ramt nogle af pladsens centrale dele, og med et så stort, nyt materiale behøver de ikke at få betydning for en tolkning af gravpladsen.

Det bevarede materiale er således efter alt at dømme repræsentativt. Første fase af en analyse vil være datering af de enkelte grave ud fra gravgodset. I denne del af oldtiden kan de relative perioder være så korte som et enkelt århundrede, og en finere

bestemmelse vil man ikke nå gennem naturvidenskabelige dateringer, hvis usikkerheds-margin foreløbig er større. Det betyder i bedste fald 3-4 generationer – og det er meget lang tid.

En arkæologisk datering af de godt 500 brandpletter er imidlertid kun mulig for ca. 35 % af gravene, hvad der også var almindeligt ved de ældre udgravninger.

Fra Nr. Sandegård kan herefter 178 brandpletter dateres med rimelig sikkerhed til de ovenfor omtalte arkæologiske faser. Det giver følgende tal: Yngste bronzealder (per. VI): 6 grave, yngre førromersk tid fase 1: 11 grave, fase 2: 89 grave, fase 3: 40 og fase 4: 31 grave. Det lige brugte udtryk »rimelig sikkerhed« betyder, at flere dateringer kan diskuteres.

Næste analyse-fase er en kortlægning af de daterede grave (jfr. fig. 27). Som et kortfattet referat af de ovenfor opnåede resultater skal gentages: 1. Brandpletter fra yngste bronzealder (ca. 600-500 f.Kr.) samler sig til en lille gruppe vest for røse V. 36. – 2. Der er ingen kronologisk kontakt til det næste sæt anlæg, tilhørende fase 1 (ca. 200 f.Kr.); de 11 daterede anlæg ligger spredt inden for hele det undersøgte område, men alle grave synes at være placeret enten i eller ved foden af bronzealder-røserne (V. 34, 35, 36 og måske 37). – 3. Fra og med fase 2 (200/150 til ca. 50 f.Kr.) er gravene grupperet i to klart adskilte pladser, der viser stort set et fælles mønster.

Den nordlige gruppe grave synes at starte nær fase 1-gravene ved røse V. 35, hvorfra de spredes regelmæssigt i en zone mod nv, v og sv gennem fase 2 og fase 3. Sikre fase 4-grave (ca. 1-200 e.Kr.) er ikke fundet her, dvs. at pladsen ikke anvendes efter fase 3; i denne del er udgravningerne ført så langt uden for de yngste anlæg, at resultatet må anses for sikkert. – 4. Den sydlige gravplads synes at have sit udgangspunkt i to fase 2-brandpletter i felt XXXVII, hvorfra den noget mere uregelmæssigt vokser til alle sider gennem faserne 2, 3 og 4.

Kortlægningen af de daterede jernaldergrave har således givet nogle dokumenterede oplysninger, men hvorledes skal de tolkes? Dermed er vi nået til den næste fase af analysen. Ser man først på størrel-

sesforholdet mellem den nordlige og den sydlige plads, får man for faserne 2-4 følgende tal: Den nordlige har 66 grave fra fase 2, 22 grave fra fase 3 og som nævnt ingen sikre fase 4-fund. De tilsvarende tal for den sydlige plads er: fase 2 har 19 grave, fase 3 18 grave og fase 4 (hele ældre romertid) 31 grave. Det vil sige, at den nordlige plads gennem faserne 2 og 3 er klart den største.

De nu fremkomne oplysninger kan bruges til to sideløbende undersøgelser, dels som dokumentation for to samtidige, men adskilte gravpladser og dels det mere interessante spørgsmål, hvorvidt man ud fra antallet af grave kan slutte noget om samfundet bag dem.

Det første spørgsmål gælder de samtidige gravpladser. Da der hidtil kun er undersøgt så få tilsvarende pladser i Danmark, kan man kun regne med mulige tolkninger. I førromersk tid er der i Nordvesttyskland undersøgt talrige gravpladser fra yngre førromersk tid, hvor nogle pladser kun viste mandsudstyr, medens andre bestod af lutter kvindegrave. Selv om en kønsbestemmelse af gravgodset på Nr. Sandegård kan diskuteres, er der intet, der tyder på, at man her – som iøvrigt på Bornholm – har praktiseret en lignende skik. Så snart våben optræder i de bornholmske fund, indeholder gravfelterne både mands- og kvindegrave.

En helt anden iagttagelse fra mindst én stor gravplads fra ældre førromersk tid i Danmark, nemlig Årupgård i Sønderjylland (fig. 29), kan derimod være relevant; her lykkedes det at så godt som muligt at totalgrave et felt med såkaldte »tue-grave« (dvs. ganske lave gravhøje med grøft om foden og hver med en enkelt urnegrav). Efter de foreløbige meddelelser (E. Jørgensen 1975, Becker 1982, 70) viste undersøgelsen af ca. 1.300 ud af oprindeligt godt 1.400 anlæg, at der er tale om to samtidige gravpladser, der lå lige op ad hinanden og hver med sin klare horisontale stratigrafi, dvs. at de ældste grave i begge tilfælde lå nær foden af én og samme, ældre gravhøj, hvorfra de regelmæssigt bredte sig udefter. Da alle de yngre anlæg kunne undersøges og i mange tilfælde dateres ud fra enten keramik eller metalsager, kunne det dokumenteres, at de begge havde været i brug gennem hele ældre og

begyndelsen af yngre førromersk tid (efter vestdansk kronologi fra per. I, gennem II og med enkelte grave fra tidlig IIIa). Samme mønster er kendt fra en anden stor, men kun delvis udgravet plads ved Årre øst for Varde, hvor man kun kunne konstatere horisontal stratigrafi gennem faserne 1a og 1b samt 2 af førromersk jernalder, men ikke en opdeling i to adskilte dele (Becker 1961, 170 ff.). Kun materialet fra Årupgård er tilstrækkelig stort og komplet til en beregning af de to samfund, der har haft deres gravsteder her. Selv om materialet ikke er endelig bearbejdet, har man med et skønsmæssigt antal grave i to eller godt to århundreder mulighed for en forsigtig vurdering af antallet af mennesker i hvert samfund (beregnet med samme, i virkeligheden temmelig usikre metode, som gennem de senere år er brugt ved lignende fund herhjemme og i vore nabolande). Antallet af individer må have været så stort, at der i begge tilfælde er tale om flere familier, hvad der igen peger på landsby-samfund. Det er for førromersk jernalder i Jylland ingen overraskelse, idet de sidste tyve års forskning netop har dokumenteret et antal større og mindre landsbyer (eksempler: Grøntoft (senest Becker 1982, 63 f.) og Hodde (Hvass 1985)).

Enkelte iagttagelser fra Grøntoft er – trods en endnu ikke afsluttet behandling af materialet – tolket således, at der inden for det meget omfattende areal, som blev afdækket totalt, kunne være tale om to samtidige, men tætliggende landsbyer, dvs. at der måske var tale om et begreb kendt fra etnografiske kilder, nemlig »tvilling-landbyer«. Hermed menes to samtidige, men selvstændige samfund, hvor den særlige placering indgår i deres erhvervs-struktur. Det samme begreb ville kunne forklare, at også deres gravpladser blev placeret på samme sted, men alligevel tydeligt adskilt (Becker 1982, 70).

Vil en sådan, endnu spinkelt underbygget teori kunne forklare de to adskilte, men delvis samtidige gravpladser på Nr. Sandegård? Lad os vende tilbage til de ovenfor nævnte resultater af en gennemgang af selve materialet. De daterede grave fra både yngste bronzealder og fase 1 af førromersk tid er for få til at kunne anvendes. Kun fund fra to klart ad-

skilte pladser i faserne 2, 3 og 4 kan levere grundlag for en formodning om samfundenes størrelse. Med alle de usikre faktorer, der er nævnt ovenfor, kunne man opstille følgende beregning: Den nordlige plads har været anvendt i ca. 200 år (gennem faserne 2 og 3). Antallet af daterede grave er fra denne tid ialt 88, men da kun omkring en trediedel har været udstyret med daterbart materiale, kan tallet skønsmæssigt forhøjes til ca. 260. Efter den ved sådanne beregninger almindeligt brugte formel skulle dette give ca. 1,3 grav pr. år, og dermed en befolkning på omkring 40 mennesker. Sætter man antallet af beboere i en gård til 6 à 7, vil det give omkring 6 gårde, dvs. en mindre landsby. – De tilsvarende tal fra den sydlige gravplads viser en brugstid på ca. 400 år og et oprindeligt antal grave på 200. Med samme beregning skulle det være et samfund med ca. 15 medlemmer, dvs. 2 à 3 gårde. Resultatet bliver to grupper af mennesker, der kan have befolket henholdsvis ca. 6 og 2-3 gårde. Så ved vi blot ikke, hvorvidt der er tale om en større og mindre landsby eller blot om to grupper mennesker i ét og samme samfund, hvor der har eksisteret en social deling, som har givet sig udtryk i to gravpladser. Blot ville den sidstnævnte mulighed sandsynligvis have givet sig udtryk i forskelligt udstyr af de enkelte grave. Men fundene viser ikke nogen forskel, hverken med hensyn til gravgodsets rigdom, art eller sammensætning mellem de to gravpladser.

Hele dette sidste afsnit med mange, svagt dokumenterede teorier er kun føjet til en detaljeret og tilstræbt nøgtern redegørelse for jernaldergravpladserne på Nr. Sandegård for at antyde, hvad man med et større antal undersøgte gravfelter vil kunne oplyse om den ældre jernalders bopladser og deres samfunds-struktur. Det har allerede været sagt som en formodning ud fra de talrige og tætliggende gravpladser, at der på den tid må have været mange og velstående landsbyer på Bornholm (Becker 1975, 36), selv om fundene indtil de seneste år kun kunne oplyse om enkelte bopladser med nogle få tomter af gårde og huse. Først for nylig er man kommet på sporet af de store, regulære landsbyer (Watt 1983).

VII. Yngre jernalder

Det i 1948-52 undersøgte område har endnu en gang været anvendt som gravplads, dog først et halvt årtusinde efter at den sidste brandplet fra romersk tid var anlagt. Der blev påvist tre grave fra yngre jernalder, nemlig to rigt udstyrede kvindegrave fra 7. årh., hvortil kommer et anlæg af mere usikker alder. De to kvindegrave er ganske vist tidligere beskrevet (Becker 1953), men bør omtales på ny, fordi der er fremkommet en række supplerende oplysninger, og fordi tre senere publikationer har givet væsentlige bidrag til Bornholms særlige betydning inden for denne ellers så fundfattige periode i Sydsandinavien; her er også behandlet problemer, som er relevante for de to nævnte grave.⁸

8 De rige gravfund fra yngre jernalder både nordvest og sydøst for udløbet af Kobbø Å er ofte beskrevet eller omtalt i arkæologisk litteratur, men i nogle tilfælde med forskellige navne. En kort orientering kan derfor være nyttig. De fleste fund blev enten registreret eller udgravet af Vedel og J. A. Jørgensen i årene ca. 1880-1890. Det gælder især området nordvest for åens udløb, hvoraf et mindre antal grave blev publiceret af Vedel (1886, 372 ff.) under betegnelsen »Kysten sydøst for Melsted«, i fundlisterne blot »Melsted«. De mere omfattende udgravninger i periodens senere del foranledigede Vedel til i sit Efterskrift (1897) at skelne mellem to adskilte gravfelter, henholdsvis »Melsted« og »Kobbø Å« (se kort Vedel 1897, 140); her fik enkelte grave nordvest for Nr. Sandegård og dens strandlod (nordøst for vejen Gudhjem-Svaneke) nye numre. I 1901 foretog Vedel en udgravning på Nr. Sandegårds hovedlod (se ovenfor); gravene blev betegnet som »Nr. Sandegård 1-10«, men Vedel fik ikke publiceret dem. De er omtalt i flere senere arbejder (Arwidsson 1942, Ørsnes 1966 og Høilund Nielsen 1987) under denne betegnelse. Ved undersøgelserne 1948-52 fandtes som nævnt tre nye grave, samtidig med at et af Vedels fund (nr. 36) blev korrekt lokaliseret. Endelig fremkom ved Bornholms Museums udgravninger 1986-87 et betydeligt antal grave godt 100 meter vest og sydvest

Grav 33 (*felt I*)

I den vestlige udkant af resterne fra røse V. 35 fandtes en noget beskadiget, tilsyneladende rund stenlægning af mindre sten, ca. 1 m i diameter, herunder tegnede den nordlige ende af en nedgravning sig i undergrunden. Den oprindelige længde kunne ikke længere måles, men bredden var i den bevarede del 0,60 m. Der var tale om en skeletgrav, som var skåret 0,14 m ned i det rene, gule undergrunds-sand. Hverken sider eller bund var stenlagt. I graven fandtes stærkt opløste rester af et skelet, nedlagt på ryggen og med hovedet mod nord. Ved dets højre side, 0,45 m fra kranie-resterne, lå en ca. 18 cm lang jernkniv. Yngre germansk tid eller vikingetid.

for de sidstnævnte. Da det samtidig blev konstateret, at den nye plads klart var adskilt fra de andre fund, er udgraveren, mag.art. Lars Jørgensen, og jeg enedes om at betegne pladsen som »Nr. Sandegård Vest«.

Af praktiske grunde blev det ved publikationen af de nye fund fra 1951 foreslået at betegne alle grave sydvest for landevejen med navnet »Nr. Sandegård«, men med bibeholdelse af Vedels numre fra 1897 (dvs. de tidligere omtalte fund af røserne V. 34, 35 og 36). Enkelte ændringer bliver herved nødvendige:

Graven *Kobbø Å 22* (Vedel 1886) = *Kobbø Å 33* (Vedel 1897) = B0, 18, 33 (Ørsnes 1966) hører nu til pladsen Nr. Sandegård Vest.

Graven *Kobbø Å 36* (Vedel 1897) = B0, 18, 36 (Ørsnes 1966) er nu Nr. Sandegård 36.

Gravene *Nr. Sandegård 4 og 6* (Arwidsson 1942) = B0, 21, 4 og 6 (Ørsnes 1966) er nu Nr. Sandegård Vest.

Gravene *Nr. Sandegård 397 og 426* = B0, 21, 397 og 426 (Ørsnes 1966) er Nr. Sandegård, 397 og 426.

I forbindelse med disse ændringer bør der gøres opmærksom på, at Brøndsted (1936, 207-208) betegner to vikingetidsgrave som Nr. Sandegård 1 og 2«. Det er gravene *Kobbø Å 15 og 20* (Vedel 1897); de bør fortsat betegnes som hos Vedel.

Grav Vedel 36 (felt XXVI og XXVII)

Vedel beskriver (1897, 143) en mandsgrav, der undersøgtes 1888 (Nat. Mus. C 6178-80). Efter hans kortfattede, men meget præcise oplysninger må han selv have været til stede ved udgravningen. Pladsen blev påvist i 1951, og flere iagttagelser supplerer tolkningen af fundet; derfor vil det være rigtigst først at gengive oplysningerne fra 1897: »36. Under et Lag af større kantede Sten omtrent 70 Alen sydøst for Nr. 35 laa et c. 1 Alen tykt Lag af Haandsten og derunder et nogle Tommer tykt Lag af sort Sand. Midt i Stenlaget fandtes med Spidsen imod Syd et 34 T. langt (deraf Grebtungen 4¼ T.), 2 T. bredt tveægget Sværd i Træskede med Spor af Birkebark udvendigt. Tværs over dette Sværd laa et ikkun 17 T. langt, 1¼ T. bredt enægget Sværd med tilbagetrukken Od. Lidt sydvestligere stod en halvkugleformet Skjoldbule af Jern (itu). Og 1½ Alen øst for det store Sværds Spids men 6 T. dybere stod et knust, temmeligt stort, grydeformet Lerkar med vid Munding og rundtløbende Streger om Mundingen samt indprikkede Prydelser paa Bugen. Ben var ikke kjendelige ved Lerkarret, men enkelte brændte Benstykker forekom hist og her imellem Stenene.«

På følgende punkter lykkedes det 1951 at supplere placeringen og beskrivelsen af graven. Vedrørende gravens beliggenhed: stedet svarer til fund 361, hvilket betyder, at Vedels angivelse: 70 alen sydøst for nr. 35 skal rettes til nr. 34. Som nævnt ovenfor (s. 60) lykkedes det at finde og identificere Vedels numre 34, 35 og 36, der alle nu kan bestemmes som sløjfede bronzealder-røser. Tilmed har H. Anker 1902 ved sine gravninger fundet dele af samme lerkar som omtalt hos Vedel (ovenfor stridsøksekar nr. III) og har i sine optegnelser lavet en skitse af fundpladsen, der svarer til området omkring nr. 361.

Vedrørende selve graven er det afgørende, at det 1951 blev konstateret, at den var nedgravet i en bronzealder-røse. Derfor har man ikke sikkerhed for, at de to stenlag, som Vedel omtaler, hører til graven eller er dele af den gamle røse. Med sikkerhed må dette sidste gælde det nedre lag af mindre sten, hvori gravgodset blev fundet; det øvre lag af »store kantede sten« kan teoretisk enten være dele af rø-

sens øvre parti eller et dække over jernaldergraven. Selv om ubrændte ben ikke er nævnt hos Vedel, er det sandsynligt, at der – ud fra gravgodsets placering – har været tale om en skeletgrav med orientering nord-syd, hvor den døde har været nedlagt med hovedet mod nord, dvs. ganske som de fleste samtidige grave på Bornholm.

Vedel omtaler fund af brændte ben hist og her mellem de nedre sten. De hører sikkert sammen med tilsvarende, spredte stumper, der blev iagttaget 1951, og som må være rester fra den oprindelige centralgrav i røsen; som nævnt ovenfor blev også gravgodset herfra fundet, to bronzeknive fra per. III.

Endelig svarer det af Vedel nævnte, nederste lag af mørkt sand til rester af et neolitisk kulturlag, ligesom det lerkar, som han beskriver, med sikkerhed er identificeret med en af stridsøkse-kulturens krukker.

Germanertids-gravens inventar kan i dag bedst beskrives efter Vedels oplysninger. Der er tale om et 89 cm langt, tveægget sværd af jern med rester af træskede (men tilsyneladende uden grebknep). Sammen med det lå et 44,5 cm langt, énægget sværd af jern. Begge stykker er registreret i Nationalmuseets protokoller, men synes ikke bevaret i dag. Det tredje stykke, en fragmenteret skjoldbule af jern, findes derimod. Typen er ganske som Vedel 1886, fig. 315, dog med enkle jernnagler. På grund af fundets nuværende tilstand er det ikke afbildet.

Grav 397 (felt XIX og XXX)

I det 8×4 m store felt XXIX fandtes ved fjernelse af pløjelaget kun fire brandpletter, hvorefter området for en sikkerheds skyld blev gennemgravet med skovl. Herved fremkom uventet et lille, helt lerkar (nedenfor nr. 8), hvorefter stedet blev nærmere undersøgt. Nogle cm dybere end undergrundens formodede overflade viste sig da et svagt markeret fyldskifte (ca. 2,30 m langt i n-s, 1,60 m bredt). Først i noget lavere niveau (dvs. 0,60 m under nuværende markoverflade) fremtrådte det helt tydeligt og målte her 2,2×1,30-1,40 m. Fra dette niveau

undersøgtes graven, hvis bund fremkom 0,23 m dybere mod nord, 0,26 m dybere mod syd. Der var således ikke placeret nogen stenslæbning over graven, og der fandtes heller ikke sten i dens sider eller som bundbrolægning. Spor efter trækonstruktioner blev ikke iagttaget. Gravens fyld bestod af gråt sand med spredte håndstore eller lidt større sten, dvs. af samme karakter som det tilsvarende grå sandlag i hele resten af felt XXIX.

Bortset fra det omtalte lerkar 8 kunne den nederste del af grav 397 undersøges i uforstyrret stand (plan fig. 31). På gravbunden, der bestod af den seneglaciale standvold, fandtes i den nordlige del næsten opløste knoglerester og tandemalje, der viste, at den døde havde været gravlagt ubrændt, med hovedet mod nord og ansigtet mod øst. På planen er markeret følgende udstyr: 1. Slutstykke af bronze til perlekæde (pl. 53,2); det lå ved den dødes nakke med den brede ende i sø og med krogen vendende nedad, dvs. mod gravbunden. – 2. Tæt sydøst herfor var en bronzenål (pl. 53,4), hvis spids vendte mod sv. Den var delvis omgivet af tekstilrester. Nålen har bredt, konisk hovede og er ornamenteret med streger. – 3. Lidt sø for nr. 2 lå en lignende nål med spidsen mod syd (pl. 53,5). Også den er ornamenteret, men ikke helt svarende til den foregående. – 4. SØ for kraniet fandtes en enkelt gul perle af glasflus. – 5. 10 cm syd for kraniet lå en næbformet fibel af bronze (pl. 53,6) på siden og med foden vendende mod sv. Stykket er dekoreret på oversiden. – 6. Delvis hen over perlerne fra nr. 7 sås et slutstykke af bronze af samme type som nr. 1 (pl. 53,3). Dog vendte den brede ende mod nordøst, og mellem stykket og perlerne sås tøjrester; stykket må være let forskubbet ved gravens sammensynkning. – 7. Lige syd for kraniets midte fandtes et større perlesmykke (pl. 53,1), hvortil hører slutstykkerne nr. 1 og 6. Smykket blev optaget som præparat og senere behandlet på Nationalmuseets konserveringsanstalt. Det er beskrevet nedenfor (s. 100). – 8. Det ovenfor omtalte lerkar, der var årsag til fundet af graven (pl. 54,3). Da det blev indmålt i forhold til hovedfeltet, kan dets placering i graven afvige få cm. Det har været placeret i hel tilstand ca. 30

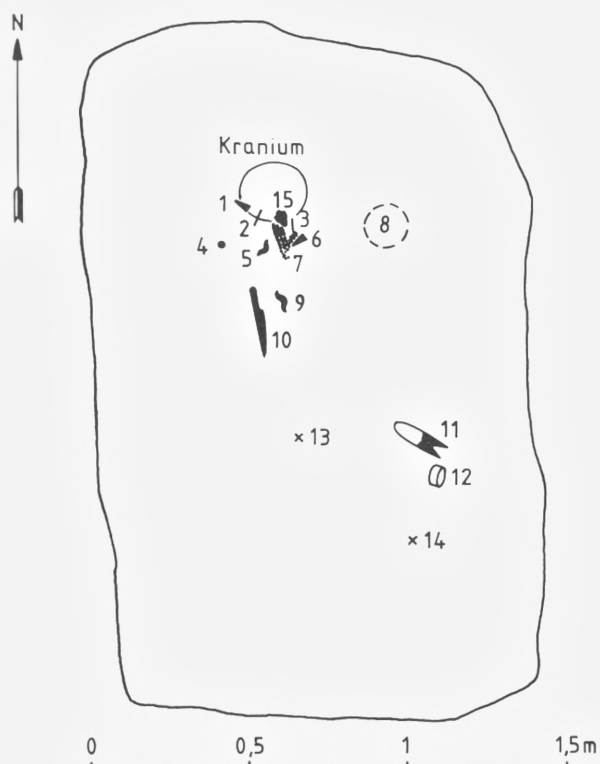

Fig. 31. Nr. Sandegård. Plan over grav 397.

cm øst for kraniet. – 9. Fibel af bronze, af samme størrelse og lignende nr. 5 (pl. 53,7); den fandtes 16 cm ssø for nr. 5. Den ornamenterede side vendte nedad (mod gravbunden) og fiblens fod mod ssø. – 10. Tæt vest for nr. 9 lå en enægget kniv af jern (pl. 54,2), omtrent i n-s, med odden i s. – 11. 72 cm sø for kraniet, dvs. ved siden af den døde, lå en stor bøjlesaks af jern (pl. 54,4) (retning nv-sø, med spidsen i sø). – 12. Lige syd for nr. 11 fandtes en tenvægt af sandsten (pl. 54,1) liggende på skrå med gennemboringen i retning nv-sø. – 13. 70 cm syd for kraniet fandtes en lille samling små jernnagler, der efter konservering viste sig at være ialt ni nagler med lille, fladt hovede og ombøjjet spids; de har siddet i et 1,1 til 1,5 cm tykt lag træ og har formentlig været fra et lille træskrin. Noget indhold var ikke bevaret. – 14. Syd for nr. 11 og 12 fandtes rester af en fin nål af jern. Det er tvivlsomt, om den hører til

gravens udstyr, idet den – som enkelte, spredte skår af et større, groft kar – snarere stammer fra en eller flere brandpletter, der er forstyrret ved anlæg af grav 397. – 15. Ved konservering af perlesmykket nr. 7 fandtes en stor, næbformet fibel af bronze (pl. 53,8). Den har ligget midt for perlesmykket, mellem dette og den døde hals. I graven har den (som de to mindre fibler) ligget med nålesiden opad og foden mod øst. – Omkring flere af bronzesagerne var bevaret tekstil-rester (se nedenfor).

Grav 426 (felt XXXI og XXXVIII)

9,3 m sydøst for grav 397 fandtes en lignende skeletgrav. Også den fremkom på ureglementeret måde, hvorfor det vil være rigtigt at gengive gravebogens notater. Ved afdækningen af felt XXXI blev fundet et større antal brandpletter samt et uregelmæssigt fyldskifte, ca. 2×1,6 m. Efter at de synlige brandpletter var udgravet, blev dette undersøgt og viste sig et være rester af en ildgrube fra bronzealderen, idet fylden indeholdt talrige skørbrændte sten, enkelte stumper af (importeret) flint samt lidt emalje fra en dyretand (tamokse). Da anlægget tydeligt var forstyrret, blev det »afskrevet«, hvorefter feltet – som de andre – for en sikkerheds skyld blev gennemgravet med skovl af hensyn til eventuelle fund i sandlaget mellem muld og helt ren undergrund. Da en skovlfuld sand pludseligt spredte farvestrålende glasperler, blev det klart, at bronzealdergruben nok var forstyrret, men det var sket ved anlæg af en grav fra yngre jernalder. Med undtagelse af den (meget begrænsede) ødelæggelse kunne denne grav undersøges i urørt stand.

I niveau med det helt rene, gule undergrunds-sand afdækkedes en nedgravning, 2,20 m lang i n-s, og indtil 1,62 m bred. Kun i den østre langside var der tale om en forstyrrelse (antagelig i forbindelse med bronzealder-gruben) (fig. 32). Nedgravningens form var rektangulær, men med lidt uregelmæssige sider. Spor efter trækonstruktioner blev ikke iagttaget. Hverken over graven eller i dens sider fandtes stensætninger, ligesom bunden udgjordes af

den underliggende, senglaciale strandvold. Bunden lå 0,85 m under nuværende overflade af den dyrkede mark.

Det bør nævnes, at der ved arbejdet med graven opdagedes en hidtil ikke bemærket brandplet (nr. 422), der var halvt ødelagt, da den yngre jernaldergrav blev anlagt. Den blev ikke set i første omgang, fordi den var dækket af sand fra anlægget af grav 426; havde dette ikke været tilfældet, ville man have bemærket den sidstnævnte på et tidligere tidspunkt og undgået forstyrrelsen i 1951.

Omtrent midt i den nordlige ende af grav 426 sås svage spor af tandemalje og nærmere midten næsten helt opløste rester af større lemmeknogler, som viste, at den døde havde været gravlagt ubrændt med hovedet mod nord og med let optrukne ben, i sovestilling. Ved udgravningen blev følgende oldsager fundet *in situ* (plan fig. 32): 1. Slutstykke af jern til perlesmykke. Dets brede ende vendte mod nør; da der er tale om det østlige slutstykke, må det være forskubbet ved gravens sammensynkning. – 2. Svær nål af jern, vist med øsken ved hovedet og krave herunder (antagelig som Ørsnes-Christensen 1955, 75, fig. 5). – 3. Umiddelbart syd herfor lå inden for et 20×20 cm stort areal 59 glasperler, 2 små bronzespiraler og to bronze-indfattede skiver af muslingeskal. Alt lå tæt samlet men uden nogen orden, dvs. at perlesmykkets snore må være bristet, før graven sank sammen. Til det samme smykke skal regnes de først fundne 57 glasperler samt 4 små bronzeskiver. Det samlede smykke må have bestået af ialt 117 glasperler, mindst 2 bronzespiral-perler og 6 små bronzeskiver med indlægning (fig. 37b). – 4. 4-5 cm sv for de urørte dele af perlesmykket fandtes en cylinderformet bronzedåse, hvis opadvendende del (dåsens bund) nok blev ganske let strejft af skovlen, uden at stykket dog var bragt ud af leje (se nedenfor) – 5-6. Tæt op til dåsens vestlige side fandtes en pincet og en øreske af bronze, dele af det nedenfor nærmere omtalte toilet-garniture (fig. 37 c-g). – 7. 24 cm sø for dåse 4 lå en 14 cm lang, énægget jernkniv i retning nør-sv, med spidsen i sv. – 8. 26 cm sv for perlerne nr. 3 lå en enkelt orange glasflus-perle. – 9. 10 cm syd for de sydlig-

ste perler i nr. 3 fandtes en enkelt rød perle af glasflus. – Det kan ikke afgøres, om de to sidstnævnte perler har hørt til det store smykke og sekundært er fjernet herfra af dyr.

Følgende genstande blev på grund af den omtalte forstyrrelse ikke set *in situ*, idet de blev taget op af skovlen; de har alle ligget i en smal stribe lige nord for dåse 4 og vest for de endnu urørte perler i nr. 3. – 10. Det andet slutstykke af jern til perlesmykket. – 11. Næbformet fibel af bronze (fig. 37a). – 12. Rester af en tynd kæde af jern samt en lille nagle af samme materiale. Kæden har antagelig forbundet den svære nål nr. 2 med bronzedåsen nr. 4. – At der spredt i gravfylden fandtes flere grove skår af ældre jernalders karakter, er uden betydning for skeletgraven, da de må stamme fra brandpletter, der er blevet ødelagt ved dens anlæg. På tilsvarende måde må flere skørbrændte sten og enkelte stykker flint forklares, idet de må høre sammen med den allerede omtalte ildgrube fra bronzealderen.

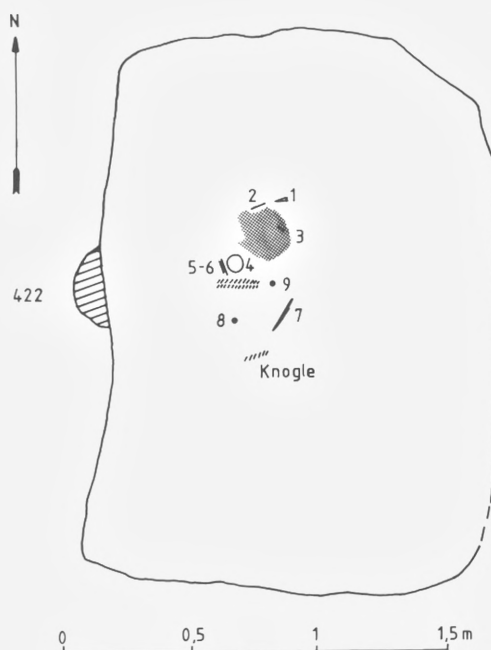

Fig. 32. Nr. Sandegård. Plan over grav 426.

Gravformen

Trods små forstyrrelser kunne gravene 397 og 426 opmåles, hvor deres omrids stod helt tydeligt, dvs. omkring 20 m over bunden. Fra dette niveau og nedefter skrånede siderne let, men selve bunden var ikke markeret tydeligt; den må have været lidt kortere og smallere end målene ved det omtalte fyldskifte. Der var i begge tilfælde tale om rektangulære nedgravninger, henholdsvis 2,12×1,30-1,40 m (nr. 397) og 2,20× mindst 1,52 m (nr. 426). Længderetningen var nord-syd. Gravbunden, der udgjordes af den underliggende strandvold, fandtes i begge tilfælde 0,85 m under nuværende markflade, men dette siger ikke ret meget om den oprindelige dybde, på grund af moderne dyrkning. Derimod kan det fastslås, at der ikke har været noget særligt stendække lige over gravene.

I den foreløbige rapport om fundene (Becker 1953) blev gravtypen udførlig drøftet, da det var første gang, men kunne publicere planer af denne periodes grave. Selv om der ved de ældre udgrav-

ninger blev undersøgt mere end ét hundrede anlæg, blev gravformen dengang kun beskrevet i mere almindelige vendinger og uden illustrationer. Vedet kunne konstatere, at der stort set var tale om én hovedform, nemlig en forholdsvis bred nedgravning i retning nord-syd, hvor den døde var gravlagt ubrændt med hovedet mod nord. Selve graven var ofte dækket af et stenlag, og ved helt uforstyrrede anlæg blev der konstateret en lav og ret bred jordhøj som dække. Med støtte i Vedels beskrivelser blev de to nye anlæg tolket som brede plankekister eller små kammergrave, dvs. en type, der ikke havde nogen lighed med ældre begravelser på øen, men som havde paralleller i samtidige gravformer i det nordvestlige Tyskland.

Siden 1953 er der blot publiceret yderligere to samtidige fund fra Bornholm. 1955 fandtes en skeletgrav (8. årh.) ved Ellegård i Poulsker sogn (Lind 1984), men her nævnes blot en stendlægning (1,7 m lang i n-s, 1,2 m bred) lige over gravbunden, uden at selve nedgravningen er beskrevet eller afbildet.

Først 30 år senere kom det næste fund. Ved forberedelse til en ny-publicering af den største af de »gamle« gravpladser – Bækkegård i Østerlarsker sogn – foretog Lars Jørgensen enkelte gravninger i tidligere undersøgte eller ødelagte høje. I en af de sidstnævnte fandtes en urørt og rigt udstyret kvindegrav fra 8. årh. (L. Jørgensen 1987). Den lå centralt i en af de lave jordhøje og viste sig som en 1,7 m lang, men kun 0,9 m bred, trugformet nedgravning i retning nnv-ssø: i den nordre del fandtes bl.a. et sæt på tre skålformede fibler og 120 perler.

De lige nævnte anlæg viser således lidt afvigende enkeltheder i forhold til de to grave fra Nr. Sandegård. I den forbindelse har en lille gravplads fra Kyndby på Sjælland stor interesse (Ørsnes-Christensen 1955). I en strandvold undersøgtes 6 skeletgrave (hvoraf de tre hver bestod af to anlæg direkte oven i hinanden, altså ialt 9 grave). De var alle uregelmæssige, nærmest rektangulære nedgravninger, 2,3 til 2,1 m lange og 1,8 til 0,8 m brede; orienteringen var ca. nord-syd. De lå i ringe dybde under nuværende overflade, men eventuelle jordhøje kan være fjernet ved senere erosion. Over hver grav lå en ofte uregelmæssig stenlægning. De døde var alle gravlagt ubrændte og nedlagt med hovedet mod nord. Udstyret var både i mands- og kvindegrave rigt, i to tilfælde rigere end i de samtidige bornholmske grave. I sin omhyggelige publikation har Ørsnes-Christensen (1955) peget på, at der er tale om én og samme gravskik ved Kyndby og på Bornholm, hvad der er naturligt, da begge pladser hører til et og samme lokalområde (Becker 1953, 151).

Herefter vil det være rigtigere at beskrive den fælles sjællandsk-bornholmske gravform i yngre germansk jernalder blot som brede, måske plankebyggede grave, hvor den døde nedlægges ubrændt og altid med orientering nord-syd. Gravformen betegner begge steder – trods de små individuelle forskelle fra plads til plads – noget nyt, dvs. uden forudsætning i ældre, hjemlige typer. Yderligere diskussion (også i forhold til udenlandske anlæg) bør afvente fremlæggelse af det omfattende materiale, som de nye udgravninger på pladsen Nr. Sandegård Vest bragte for dagen i 1986-87.

Perlesmykkerne i gravene 397 og 426

Som nævnt blev der her fundet et større antal perler af glas og andre materialer, svarende til mange ældre fund fra samme tid. Ved udgravningen af 397 blev det klart, at slutstykkerne (nr. 1 og 6 ovenfor) var dele af et samlet smykke, og da perlerne delvis syntes at ligge uforstyrrede, blev de optaget som præparat og undersøgt på Nationalmuseets konserveringsanstalt. Efter en første behandling skønnedes det, at der var mulighed for en rekonstruktion af det samlede smykke, og det blev påny studeret i nært samarbejde mellem konservator B. Brorson Christensen og forf. Ved fælles anstrengelser samt iagttagelser under udgravningen lykkedes det at rekonstruere smykket. Resultaterne har tidligere været fremlagt med farve-illustrationer (Becker 1953 og 1955).

Perlesmykket fra grav 397 har bestået af fire rækker glas- og bronzeperler, der har været holdt sammen ved to slutstykker af bronze, hvis kroge har fastgjort det i klædedragten. Smykket har været båret i en bue mellem hals og bryst.

De to trekantede slutstykker (nr. 1 og 6) blev fundet på eller nær deres oprindelige plads. I deres brede, gennemborede afslutning var bevaret tydelige rester af fire uldsnore, svarende til at dele af perlerne endnu kunne ses liggende i fire rækker. Lignende slutstykker blev først sent bemærket af Vedel (1897, 68), men tydet som øre-berlokker. Ved senere omtale har man været mere usikker; Sophus Müller taler således om »ukjendt Bestemmelse« (1895, nr. 547) og Knut Stjerna (1905, 217) om samlestykker til metalkæder (som på Gotland). Typen er senest behandlet af Ørsnes (1966, type R3), og han har registreret 14 stykker fra 9 fund (de otte fra Bornholm), men i flere tilfælde er de stærkt beskadigede eller mangler i dag; de fleste har været af jern og derfor særlig udsat for forvitring. Kun i to (måske tre) tilfælde er de fremstillet af bronze (grav 397 og Ørby på Sjælland) (Becker 1953, 141). Hidtil er denne særlige form således kun kendt fra Bornholm og Sjælland og synes kun at tilhøre den første fase af yngre germansk tid. Ganske vist ken-

des fra samtidige fund lignende fler-radede perlesmykker, men tilsyneladende uden sådanne slutstykker (Becker 1953, 143). I den følgende fase af germansk tid ændres – i hvert fald på Bornholm – den almindelige måde at bære selv et større antal perler på, samtidig med at perlernes farve og udseende bliver anderledes (Ørsnes 1966, 173. – Lind 1984, 258. – Høilund Nielsen 1987). Samtidig forsvinder de her omtalte slutstykker af jern eller bronze fra fundene.⁹

Det er velkendt, at sammensætningen af perler i større smykker er så karakteristisk inden for første fase af yngre germansk tid – både i Norden og videre omkring –, at man kan bruge dette som datering (bl.a. Becker 1953, 144, note 46. – Høilund Nielsen 1987). I samlede fund fra denne tid er matte, røde og gule (orange) perler af glasflus dominerende, men et mindre antal af klare, ensfarvede glasperler (blå, grønne eller hvide) og endnu sjældnere flerfarvede stykker findes i regel sammen med dem. Også mere »billige« stykker kan indgå i smykkerne, f.eks. små bronzeperler i spiral- eller rørform, skiver af muslingskal eller kalksten, ja også forsteninger med naturlige huller (kalksvampe eller pigge fra søpindsvin, der er gennemboret af en samtidig snylter). Med andre ord var man ofte i yngre jernalder mindre nøjeregnende med sammensætningen af et større smykke: billige erstatninger blev brugt side

om side med indkøbte glasperler, hvor disse så end er fremstillet.

Ved rekonstruktionen af smykket fra grav 397 blev der gjort endnu en iagttagelse. De forskellige perler har været sorteret efter farve og størrelse, så de danner regelmæssige mønstre, (hvad der f.eks. ikke har været tilfældet med store kæder af mange-farvede perler i danske grave fra ældre jernalder). Dokumentationen for denne iagttagelse bør omtales nærmere, da der er tale om usikkerhed på et enkelt punkt.

Perlerne i grav 397 blev som nævnt undersøgt på Nationalmuseets konserveringsanstalt. Her valgte man af frilægge præparatet »nedefra«, dvs. fra den side, der havde ligget mod bunden af graven (fig. 33). Ved at sammenligne iagttagelser herfra med dem fra udgravningen i marken, var følgende resultater sikre: perlerne havde oprindeligt ligget i fire rækker, svarende til de fire uld-snore i slutstykkerne. Af de ialt 93 perler (glas og bronze) kunne 58 placeres med sikkerhed, og ud fra deres ordning kunne de fleste andre så anbringes, skønt forholdene ved smykkets midte var uklare, fordi det her var kommet i uorden ved gravens sammensynkning. Ud fra de sikkert placerede perler (fra begge ender af det samlede smykke) blev det klart, at man havde anbragt de enkelte perler i symmetrisk orden efter en formodet akse ved midten af hele smykket. Dette gjaldt både perlernes farve og størrelse, idet de kraftigste sad i den nederste række. Ved rekonstruktionen blev de 9 bronzeperler erstattet med moderne kopier, ikke blot fordi mange af dem var stærkt forvitrede, men nok så meget fordi deres oprindelige farve skulle være gylden og ikke grøn som i dag. Det bør også nævnes, at to små klare, blå glasperler ved konserveringen var så opløste, at de ikke kunne reddes; de havde været anbragt i det usikre midterparti. Endelig er det nødvendigt at omtale en detalje, nemlig at der i de sikkert dokumenterede dele af smykket var enkelte uregelmæssigheder i den oprindelige placering efter farver. I de fire rækker er antallet af perler mindst i den øverste række for gradvis at øges mod den nederste (henholdsvis 14, 23, 27 og 27 stykker).

⁹ I publikationen af den store gravplads fra yngre jernalder på Lindholm Høje, nord for Limfjorden ved Nr. Sundby (Th. Ramskou: *Lindholm Høje – Gravpladsen*. Nordiske Fortidsminder, Ser. B nr. 2. København 1976) omtales lignende slutstykker fra fire brandgrave (nr. 1685, 1686, 1740 og 2181). Tre af stykkerne er afbildet (fig. 289, 329 og 373). Det førstnævnte er ikke et sådant slutstykke; de andre afviger i form fra de sjællandsk-bornholmske eksemplarer (fig. 329 og 373). Hertil kommer, at de fire nævnte grave kun har indeholdt hver ét stykke, og at der fra de tre kun er bevaret ganske få perler. Grav 1740 indeholdt dog 42 perler, hvoraf kun er beskrevet én, der er lavet af bjergkrystal, et materiale som tidligst optræder i slutningen af yngre germanertid samt i vikingetid. Blandt de øvrige fund er ikke omtalt de røde og gule glasflus-perler, der dominerer alle fund fra Sjælland og Bornholm med de her behandlede sæt af slutstykker. Derfor er det næppe sandsynligt, at slutstykkerne fra Lindholm Høje har været af samme type eller haft samme funktion som disse.

Det samlede antal perler i smykket fra grav 397 er som nævnt 93. Heraf er 63 af glasflus (55 røde og 8 gule (orange)), 21 af klarere glas, (2 blå, 14 grønne og 5 hvide, hvoraf de to havde farvede bånd). De sidste 9 er af bronze (seks lavet af spiraltråd, tre af et kort, rørformet stykke). Næsten alle glasperler er runde eller tøndeformede; tre er dog firkantede i tværsnit (to grønne og en rød).

I grav 426 fandtes mindst 119 perler, hvoraf 110 er af glasflus (68 røde og 38 gule (orange)). De »klare« viser forskellige farver (3 gule, 1 gulgrøn, 1 hvid med indlagte grønne krydsbånd og 1 grøn). Endelig findes en enkelt perle af ubestemmelig, kridt-agtig masse. Langt de fleste af stykkerne er runde eller tøndeformede, en enkelt er rørformet og tre røde glasflus-perler koniske (beregnet til afslutning på de enkelte rækker). Hertil kommer mindst to små stykker spirallullet bronzetråd, men flere af samme slags kan være ødelagt ved den ovenfor omtalte forstyrrelse. – To perler, der blev fundet midt i graven, er ikke medregnet til det store smykke.

Endelig er der 6 små skiveformede hængesmykker, der muligvis kan være indgået i perlesmykket. Det er ensartede, flade bronze-kapsler med en lille øsken for oven. Forsiden er åben, og her er indsat en skive af et hvidt materiale, efter bestemmelse af dr. G. Thorson, Universitetets Zoologiske Museum, sandsynligvis fra den store musling *Cyprina islandica*, der i dag kan forekomme også i den vestlige Østersø. Tilsvarende hængesmykker er ikke tidligere truffet i danske fund, men der er paralleller i grave, bl.a. fra Vest- og Sydtyskland.

Perlesmykket i grav 426 kan ikke rekonstrueres, da det som allerede nævnt må være kommet i uorden, før gravens dække styrtede ind. Man har dog den vigtige oplysning, at der i de to slutstykker var bevaret tydelige rester af fem snore, dvs. at der må have været fem rækker perler i smykket.

Et depotfund fra Ørby i Nordsjælland (Becker 1953 og 1955) har givet flere oplysninger om de samtidige perlesmykker. Her fandt man bl.a. 190 perler (de fleste af rød eller gul (orange) glasflus sammen med bl.a. to elegante slutstykker af bronze og to perle-spredere, hver med otte huller. Der må

her være tale om et stort perlesmykke af samme art som i grav 397, men bestående af otte rækker perler (hvoraf hele 17 er kostbare, dråbeformede amatystperler, der i få eksemplarer er kendt fra andre danske fund, men hidtil ikke fundet på Bornholm (Becker 1953, 144. – Ørsnes 1966, 173). De tre nævnte iagttagelser giver antydning af et konstant forhold mellem dels den samlede mængde af perler i et fund fra denne periode og dels antallet af rækker i det enkelte smykke (selv om der ikke behøver at være lige mange perler i hver enkelt række). Fra de ældre bornholmske fund har man i kvindegrave med lignende slutstykker iagttagelser, der svarer til de allerede nævnte. Tre grave fra Lousgård (Vedel 1897, 143 f.) har givet følgende oplysninger: Grav 36: 102 perler (svarende til fire rækker i smykket), grav 40: 69 perler (tre rækker) og grav 35: 152 perler (seks rækker). I grave med et mindre antal perler har man ikke fundet særlige slutstykker, men i enkelte tilfælde bronzetråde, der kan have haft samme funktion (Ørsnes-Christensen 1955, 174).

I det ældre afsnit af yngre germanertid, hvor de røde og gule glasflus-perler dominerer, kan man således ud fra de tre sikre fund (grav 397, 426 og Ørby) bestemme antallet af rækker i store perlesmykker til multipla af 23-24 perler. De tre grave fra Lousgård kan let indpasses i samme system. I sit nye arbejde om de bornholmske perler kommer Høilund Nielsen (1987, 55) til andre resultater, idet hun bl.a. kun accepterer grav 397 som et sikkert fund. Hendes formodninger må anses for mindre sandsynlige.

Bronzedåsen fra grav 426

Den lille, fint dekorerede dåse med sit indhold af garnnøgler var ved fremkomsten en ny form i germansk jernalder herhjemme, men ved et tilfælde dukkede et nært beslægtet stykke op det følgende år i en samtidig kvindegrav ved Kyndby på Sjælland. Begge stykker er indgående behandlet (Becker 1953, Ørsnes-Christensen 1955) både hvad konstruktion, formål og dekoration angår, ligesom der er givet udførlige henvisninger til nærtstående gen-

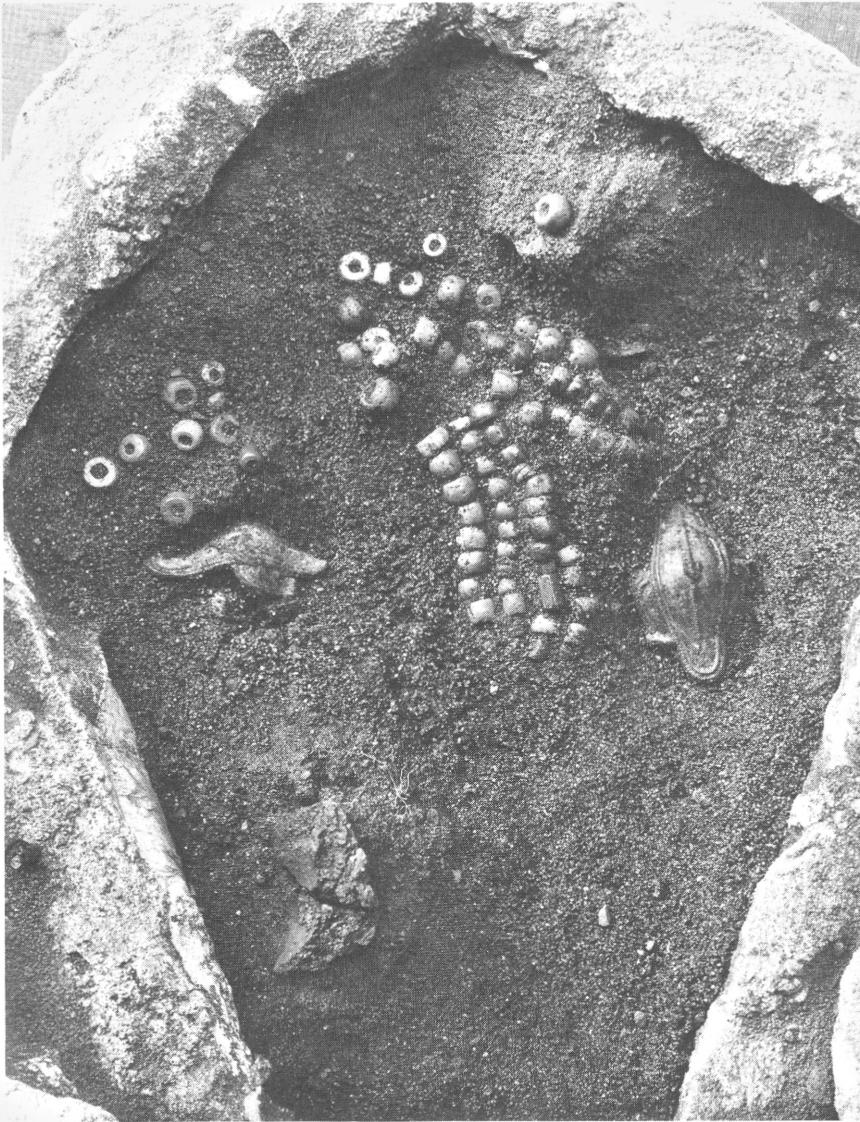
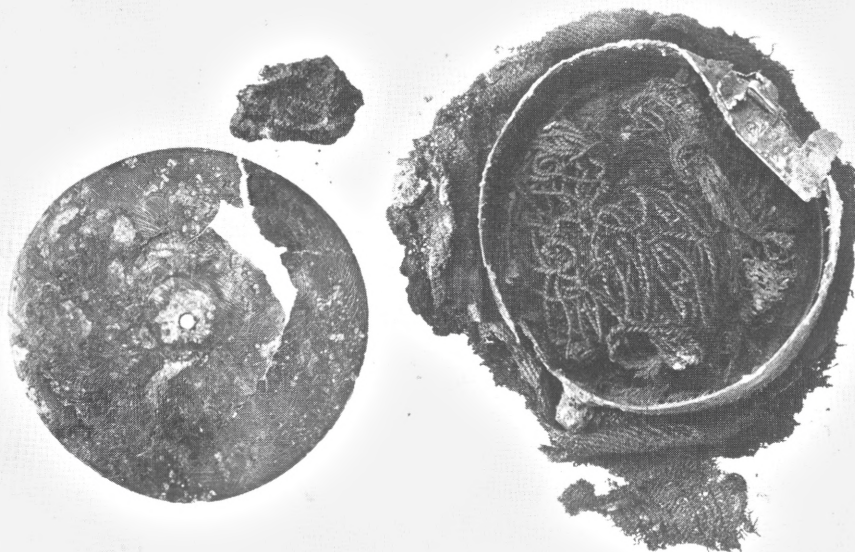

Fig. 33. Nr. Sandegård. Perlesmykket fra grav 397 under afdækning på Nationalmuseets konserveringsanstalt. Man ser den side af smykket, der vendte nedad i graven; desuden er fiblerne 5 og 15 synlige. Ca. 1:2. (LL fot.).

stande i kontinental-germansk og angelsachsiske fund fra samme tid. Da der ikke siden da er fremkommet nye oplysninger om dem, vil et kortere referat være tilstrækkeligt her. Det bør dog nævnes, at

der 1987 er fundet et tilsvarende eksemplar på pladsen Nr. Sandegård Vest.

Bronzedåsen fra 426 fandtes på urørt plads (plan fig. 32, nr. 4) lidt sydvest for perlesmykket. Den opad-vendende side (dåsens bund) blev ganske vist lige strejft af skovlen, da graven som omtalt blev opdaget. Stykket har efter alt at dømme været båret i en tynd kæde af jern, der sammen med en lille ring og en tynd jern-nagle blev »optaget« af skovlen.

Derimod lå en kraftig, 6,5 cm lang nål af jern endnu på sin plads lige nord for perlerne. En lignende nål (dog af bronze) fandtes i den nævnte grav fra Kyndby (Becker 1953, 148. – Ørsnes 1955, 75, fig. 5), og man kan rekonstruere det samlede udstyr: I den kraftige nål, der har været båret ved den ene skulder, har været fastgjort en ca. 20 cm lang, spinkel kæde, til hvis anden ende dåsen (samt det nedenfor omtalte toilet-garniture) har været fæstnet; sagerne har således være båret i bryst- eller bæltehøjde, dvs. lidt lavere end det store perlesmykke.

Bronzedåsen blev sammen med de tøjrester, der var bevaret omkring den, optaget som præparat og undersøgt på Nationalmuseets laboratorium (fig. 34). Takket være konservator B. Brorson Christensens indsats kunne dens udseende og konstruktion fastslås (se fig. 35). Dåsen er lavet helt af bronze; den er cylinderformet, indtil 6,2 cm bred og 3,7 cm høj. Siden udgøres af et tyndt bånd, hvis ender griber ca. 1 cm ind over hinanden og er holdt sammen af to nitter, som tillige fastholder en smal, udvendig øsken til ophængning. Den øvre ende af dette beslag

Fig. 34. Nr. Sandegård. Bronzedåse 4 fra grav 426 åbnet på konserveringsanstalten. Indholdet, de velbevarede garnnøgler, ses tydeligt. Ca. 1:1. (LL fot.).

har desuden en lille øsken, der med en tilsvarende anordning i låget har udgjort et hængsel til åbning og lukning af dåsen. På den modsatte side af denne ophængnings-øsken har siddet et andet beslag; det er dårligt bevaret, men det kan ved en udvidelse mod låget have fastholdt en eller anden låse-mekanisme. – Dåsens låg og bund udgøres af svagt hvælvede bronzeskiver, lidt sværere i godset end sidekanterne. Bunden har formentlig været loddet fast. På lågets inderside sidder en fals, der er dannet af to sammennittede bronze-strimler. Både låg og bund har i midten haft en lille, sikkert halvrund prydknap af et organisk materiale, der nu kun har efterladt mærker i bronzen; knapperne har været fastholdt af tynde bronzestifter. Desuden har låget på oversiden haft to fastnittede beslag med svagt indbuede sider og kløftede ender. Kun det ene af dem er bevaret; det andet må være gået tabt inden grav-

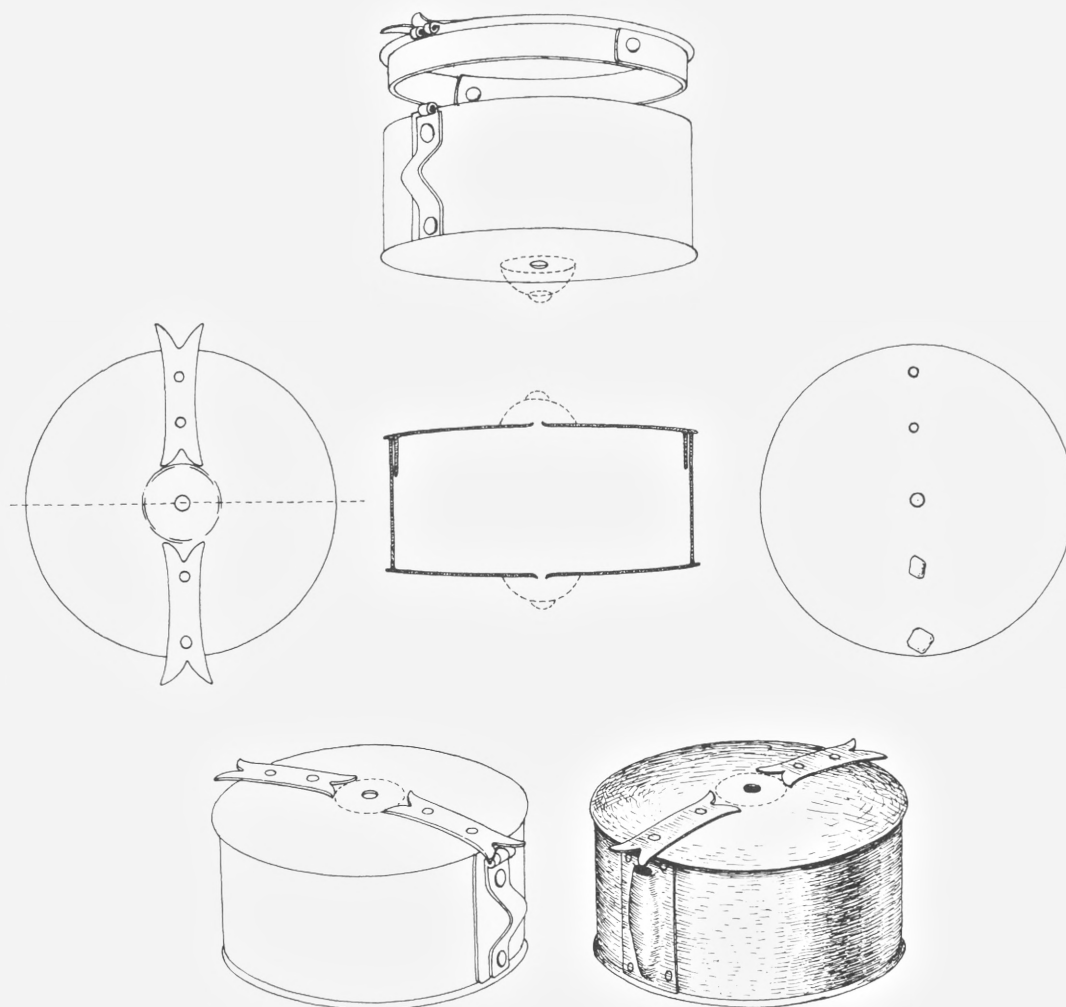

Fig. 35. Nr. Sandegård. Bronzedåse 4, grav 426. Rekonstruktion med tilføjelse af nu manglende beslag (udført og tegnet af B. Brorson Christensen). 2:3.

læggelsen (låget vendte som nævnt nedad i graven og kan derfor ikke være beskadiget i ny tid). I det bevarede beslag findes yderst det omtalte hængsel til fastgørelse af låg og side. Selv om disse beslag kun er delvis bevaret, viser klare aftryk i lågets patina deres oprindelige form og størrelse. – Alle enkeltheder i dåsens konstruktion er således tydelige. Tilmed er bevaringsforholdene de fleste steder så fin, at man – efter Brorson Christensens vurdering – kan sige, at den håndværksmæssige udførelse på

flere punkter må karakteriseres som mindre elegant eller ligefrem klodset.

Hele dåsens overflade – både låg, bund og side – har været rigt ornamenteret med indgravede (ikke blot indridsede) mønstre. Trods pletvis, hel eller delvis forvitring er det lykkedes Brorson Christensen (i samarbejde med forf.) at gengive dekorationen (fig. 36). Også den er udførligt diskuteret ved flere lejligheder (Becker 1953, 149 f. – Ørsnes-Christensen 1955, 129 f. – Ørsnes 1966, 178). Der er enighed om, at dekorationen hører til en lille gruppe af indridsede eller graverede mønstre, der kopierer de støbte og kunstnerisk højtstående smykker

eller andre genstande, omend i en noget (eller meget) ringere kvalitet; problemer har været at finde frem til de forbilleder, som kunne give en både tidsmæssig og geografisk placering inden for nordisk metalkunst. På dåsens låg og bund er efterlignet et almindeligt forekommende motiv til udfyldning af runde flader, nemlig fire ensartede dyrefigurer, hvor kun hovede og dele af kroppen danner et elegant og regelmæssigt mønster. Motivet har været anvendt både i syd- og mellemskandinaviske kunstkrede gennem de faser, der kendetegnes af de nu almindeligt definerede stilarter B og C. Dåsens sider viser i udfoldet stand et andet mønster, der er nært beslægtet med et hjelm-beslag fra Valsgårde grav 5 (Lindqvist 1932, 27, fig. 4), hvor to modsat stillede dyr danner et kompliceret og elegant fletværksmønster, komponeret af de fire hoveders forlængede kæber og dyrenes kroppe (dyrenes for- og bagben er ikke medtaget).

I de nævnte behandlinger af bronzedåsens ornamentik er der en mindre væsentlig forskel i dateringen. Medens dekorationen først (Becker 1953) blev karakteriseret som kopi af ren stil II, dvs. stil B i nyere terminologi, har Ørsnes (1955, 132 og 1966, 179) opfattet forlæggene som repræsentanter for den efterfølgende stil C, der i sin sydskandinaviske udformning har bevaret flere »gamle« elementer end f.eks. de mellemsvenske produkter. For datering af forbillederne og dermed dåsen har denne debat kun betydning for en relativ datering henholdsvis til enten sen fase 1 eller tidlig fase 2 (i Ørsnes' terminologi). Ørsnes begrundet sin datering til fase 2 med de dyrehoveder, der er gengivet på låg og bund, og som bestemmes som motiv h 13 (Ørsnes 1966, 178). Imidlertid kopierer hovederne type 12, idet flere af dem tydeligt er forsynet med nakketop; det betyder, at der er tale om ren stil B, dvs. fase 1b. Perlerne i grav 426 er også typiske for fase 1b (jfr. Høiland Nielsen 1987, 52, tabel 2). Der ses således ikke nogen grund til en ændring af den først givne datering (Becker 1953).

Fra samtidige grave i Vesteuropa kendes en række beslægtede dåser (Becker 1953, 148 f.); enkelte nyere fund har ikke ændret resultaterne. I fund fra

6. og 7. årh. kendes to større forekomster af beslægtede genstande. Den ene består af små kapsler (enten cylinderformede eller kuglerunde), der må karakteriseres som amulet-beholdere på grund af deres indhold. I samtidige fund er de hyppige inden for det frankiske område, men i Mellemeuropa kan der ses forbindelse med ældre stykker, helt tilbage til romersk tid. Disse tidlige kapsler er for øvrigt i et par tilfælde nået til dansk område og her nedlagt i grave fra 3. årh. – Den anden, sene gruppe af bronzedåser er angel-sachsiske, selv om ganske enkelte eksempler er kendt fra Nordfrankrig og Schweiz. Formen er altid cylindrisk, men i modsætning til de to danske stykker er højden større end bredden. De har ofte været båret ved bæltet i en kæde eller et bånd af organisk materiale. I flere engelske dåser har indholdet været delvis bevaret f.eks. i form af garn, tekstil-rester og spinkle nåle. De har derfor næppe været amulet-gemmer, men tjent praktiske formål som f.eks. sy-æsker. Der er så nøje et slægtskab mellem dem og de to danske stykker, at der må være tale om en direkte kontakt, selv om de sidstnævnte tydeligt er lokale produkter.

Tekstil-rester fra gravene 397 og 426

I begge grave var bevaret fragmenter af klædestof foruden indholdet af bronzedåsen i 426. I den foreløbige publikation (Becker 1953) blev dette materiale ikke behandlet af en tekstil-kyndig kollega, men det er for nylig omhyggeligt publiceret af Lise Bender Jørgensen (1986). Derfor bør hendes resultater medtages her; samtidig kan der gives supplerende oplysninger om de enkelte fragmenters placering i gravene. I den følgende omtale er anvendt de samme tekniske betegnelser som i Bender Jørgensens publikation.¹⁰

¹⁰ Ved indføring i Nationalmuseets protokol og derefter i Bender Jørgensens publikation er ikke brugt samme nummerfølge som i beretningen og i det foreliggende arbejde. For at undgå misforståelser er derfor både museumsnumre og beretningsnumre anført.

Fig. 36. Nr. Sandegård. Bronzedåse 4, grav 426. Fint indridset ornamentik på låg (a), bund (b) og side (c). 1:1. (BBC del.).

I *grav 397* (Bender Jørgensen 1986, katalog V, 18) er der påvist tekstil-rester følgende steder: 1. Ved fibel 15 (Nat. Mus. C 27701): a) tre-slåede snore af uldgarn (til perlesmykket). b) fragment formentlig af almindelig kiper (2/2 kiper), ret grov og muligt med afslutningskant. – 2. Ved fibel 9 (C 27702): a) fragment af krystalkiper i god kvalitet. b) krystalkiper i finere kvalitet. c) på fiblens underside er iagttaget tre lag stof, hvoraf det underste og (vistnok) tillige det øverste er almindelig kiper i god kvalitet. – 3. Ved fibel 5 (C 27703): a) almindelig kiper, ret grov. b) krystalkiper i finere kvalitet. – 4. Ved de to nåle nr. 2 og 3 (C 27704-05): a) almindelig kiper i finere kvalitet. b) krystalkiper i finere kvalitet. – 5. Slutstykker til perlesmykke 1 og 6 (C 27707-08): i den brede ende af hvert stykke rester af fire snore af 3-spundet uldgarn. – 6. Ved perlesmykke 7 (C 27709): a) små rester af lignende uldsnore som ved nr. 5. b) lærred i fin kvalitet.

I *grav 397* er således bevaret rester af mindst fem forskellige tekstil-stykker, nemlig to slags almindelig kiper i henholdsvis en fin og en grovere kvalitet. (Det bør nævnes at betegnelsen »grov« her kun er brugt i forhold til, hvad der forekommer i yngre jernalder, dvs. at antallet af tråde pr. kvadratcentimeter ligger omkring 15-20 for både trend og islæt. Ved de finere kvaliteter er vævetætheden langt større i trenden). Dernæst er påvist antagelig to forskellige stykker stof i krystalkiper, henholdsvis i en fin og en meget fin kvalitet. Endelig har man et stykke lærred i fin kvalitet. Det bør nævnes, at fem forskellige typer stof ikke nødvendigvis svarer til lige så mange klædningsstykker, idet disse meget vel kan være sammensat af stoffer i forskellig type og finhed. – Som følge af bevaringsmulighederne stammer alle tekstil-rester fra gravens nordlige del, dvs. omkring den gravlagtes hals og bryst.

I *grav 426* er der kun bevaret tekstil-rester i og omkring bronzedåse 4 og det tæt herved liggende toiletgarniture nr. 5-6. Til gengæld er der tale om forholdsvis store, velbevarede fragmenter. a) fire brudstykker af almindelig kiper i god kvalitet; det største stykke måler 7,7×5,8 cm (Bender Jørgensen 1986, fig. 246). b) tre fragmenter af et eller to styk-

ker stof af almindelig kiper i meget fin kvalitet og »skæv balance« (dvs. med langt flere tråde i trend end i islæt). c) to stykker ribbekiper i meget fin kvalitet, hvoraf det ene viser dele af et mønstret felt. d) et lille stykke antagelig af lærred.

I bronzedåse 4 fandtes ved åbningen på Nationalmuseet fire små nøgler af garn, delvis sammenknyttede (Becker 1953, fig. 11). Tre af dem var af uld, det fjerde af nælde (*Urtica dioeca* L. efter bestemmelse af dr. M. Køie, Universitetets botaniske Institut). Desuden lå der et 1,2×0,5 cm stort stykke almindelig kiper i fin kvalitet.

Fra *grav 426* stammer således rester af fire eller fem forskellige stoffer, nemlig et i almindelig kiper af den grovere kvalitet, og et (måske to) af lignende type, men i finere kvalitet. Desuden er påvist mønstret ribbekiper i meget fin kvalitet samt formentlig et stykke lærred. Samtlige stykker har ligget nær den afdødes bæltsted.

Til trods for at tekstil-resterne fra de to grave består af så små stykker, at de i virkeligheden blot kan oplyse om arten af stoffer fra de afdødes dragter (eventuelt også ligklæde), har Bender Jørgensen på dette grundlag dokumenteret vigtige oplysninger af kulturhistorisk art.

Lærred forekommer ret almindeligt i yngre jernalder; det kan være fremstillet af uld, hør eller – sjældnere – nælde. Hidtil er det kun lykkedes at bestemme materialet fra et lille antal fund, således at garnnøglet fra sy-dåsen i 426 ikke nødvendigvis er usædvanligt, selv om det er første gang, at materialet er påvist i dansk jernalder.

Almindelig kiper af den for yngre jernalder grovere art og med »god balance« (omtrent samme antal tråde i trend og islæt) forekommer hyppigt og har traditioner tilbage i ældre jernalder. Stoffet er antagelig af lokal fabrikation, ja kan være hjemmeindustri i bygden eller på bopladsen. Både på Bornholm og i andre dele af landet hører tenvægte til spinning af garn ofte til gravgodset (som i *grav 397*).

Almindelig kiper i finere kvalitet og i »skæv balance« er mere interessant. I de skandinaviske lande synes den først at optræde fra og med yngre germansk tid og er forholdsvis sjælden; i reglen træffer man den i

rigere udstyrede grave. Typen er ukendt i de dele af Mellem- og Vesteuropa, som Norden på den tid har haft handelsmæssig kontakt med. Det er derfor sandsynligt, at disse stoffer er fremstillet et enkelt eller måske et par steder i Norden, men det er endnu uvist hvor. De bornholmske stykker er efter alt at dømme fremmede, dvs. importerede.

Krystal- (eller brudt) kiper i fin eller meget fin kvalitet (og »skæv balance«) optræder i Danmark ligeledes fra og med yngre germansk tid. Det samme gælder de øvrige skandinaviske lande, hvor denne *Birka-type* (som Bender Jørgensen foreslår at betegne den) er sjælden i germansk tid, men noget hyppigere i vikingetid. I Tyskland og England synes den ukendt i 6.-7. årh., og fra den efterfølgende tid er kun noteret enkelte forekomster. Da de tidligste fund stammer fra rige, nordiske grave, vil det være rimeligt at søge produktionsstedet et sted i Skandinavien, og antage at stoffet gennem handel er spredt herfra. Problemet omkring Birka-typen har været genstand for livlig debat, siden Agnes Geijer som den første blev opmærksom på typen i vikingetids-fundene fra Birka; hun foreslog, at der kunne være tale om det såkaldte »frisiske klæde«, der er kendt fra skriftlige kilder, og som følge heraf har været genstand for mange teorier om frisisk handel med Nordeuropa i vikingetid. Flere tekstil-forskere har siden beskæftiget sig med spørgsmålet og er fremkommet med ret forskellige forslag om snart en øst-, snart en vesteuropæisk oprindelse. Senest fremsætter Bender Jørgensen på grundlag af sit langt større fundstof sin mulighed: Vest-Norge (1986, 173 f. med fig. 250-51). De konkrete iagttagelser viser, at dette klædestof er kendt fra og med yngre germansk tid, men til at begynde med kun i få rigt udstyrede grave dels i det vestlige Norge og dels i Øst-Skandinavien, dvs. fra Bornholm til Mellem-sverige. I vikingetid bliver fundene flere, især i hele Vest- og Sydnorge, mod øst først og fremmest fra Birka, desuden på Gotland og Bornholm. Her ud over er der kun tale om spredte forekomster i Sydskandinavien, medregnet Sydslesvig. Desuden optræder den tilsyneladende først nu i Nordvesttyskland og andre dele af det frisiske område. Som bille-

det i dag tegner sig, er dette fine og kostbare klædestof snarest af nordisk oprindelse; fra ét (måske to) produktions-steder er det gennem handel spredt videre omkring.

Ribbekiper er med sikkerhed påvist i grav 426. Skønt typen er let kendelig, er der hidtil kun registreret seks forekomster i Norden, nemlig et fund fra ældre germanertid i det vestlige Sønderjylland (Hjemsted, grav 1409. Bender Jørgensen 1986, kat. DK IV, 66, Ethelberg 1986, 190) samt fem grave fra yngre germansk tid, alle på Bornholm (Bender Jørgensen 1986, kat. DK V, 6, 7, 14, 16 og 45). I det førstnævnte fund er bevaret et fragment i god kvalitet, medens alle de bornholmske er særdeles fine. Typen kendes i øvrigt kun fra alamannisk-frankisk område i Sydvesttyskland (samt to forekomster længere nordpå i samme land). I Norden kan den derfor betragtes som importeret fra hoved-området (eller til nød være fremstillet af vævere herfra). Denne opfattelse styrkes af, at Bender Jørgensen har påvist flere fremmedartede og samtidige klædestoffer i tilsvarende fin kvalitet fra andre bornholmske grave samt i nogle af de rige, mellem-svenske fund. Det drejer sig om spindemønstret lærredsstof og forskellige lærredsvævede, mønstrede stoffer, der ellers kun er truffet i de samme egne omkring det sydvestlige Tyskland (Bender Jørgensen 1986, 166 f.).

De ganske ubetydelige rester af klædestof i rige bornholmske grave fra yngre germansk tid er omtalt så udførligt, fordi tekstil-forskningen har givet os nye og uventet vigtige oplysninger som støtte for kulturhistoriske slutninger, der hidtil kun kunne drages ud fra studier over våben, smykker og luksusgenstande. Sjældne og fremmede klæder har i lige så høj grad været status-symboler som andre kostbarheder i de lokale bygder.

Toilet-garnituret fra grav 426

Tæt op til og måske båret i samme kæde som den ovenfor omtalte sy-dåse fandtes et sæt toiletsager. To stykker, pincet nr. 5 og øreske 6, fandtes i urørt leje lige op til den vestlige side af bronzedåsen. De

lå i retning nord-syd og delvis ind over hinanden; øsken-enderne vendte mod nord. Ved udgravningen blev det anset for sandsynligt, at en klump sammenkittet materiale med indesluttede bronzer, der fandtes blandt de af skovlen »optagne« sager, kunne høre sammen med dem. Ved den efterfølgende konservering blev dette bekræftet, men på så sent et tidspunkt, at de ikke kunne medtages i publikationen 1953. Det blev fastslået, at den omtalte klump måtte have ligget lige op ad bronzedåsen, da der var bevaret aftryk af den i det sammenkittede stof. Derefter lykkedes det at frempræparere yderligere tre genstande herfra, de nedenfor nævnte numre 6 a-c. Ved røntgenfotografering i 1988 blev det kontrol-undersøgt, uden at der med sikkerhed kunne udskilles flere bestemmelige genstande, skønt billederne viste, at der faktisk gemte sig yderligere et par stykker i det jernholdige præparat.

Følgende stykker fra toilet-sættet kan derefter beskrives:

Pincet 5 (fig. 37 g), af bronze. Den er smal og spinkel, 5,1 cm lang og indtil 0,5 cm bred. På begge sider ses groft indridsede, uregelmæssige stregmønstre. Stykket er temmelig slidt.

Øreske 6 (fig. 37 d), af bronze. Den er nu 4,3 cm lang og indtil 0,35 cm bred. Foroven har været en øsken, der er afbrudt i ny tid. Stykket har profileret skaft. På den nederste, afrundede del er den ene bredside flad, men uden húlning, medens den anden er svagt konveks. Stykket er på begge sider dekoreret med stregmønstre. Bevaringstilstanden er så god, at dele af ornamentikken ses at være slidt næsten væk, dvs. at stykket har været båret eller brugt gennem længere tid.

Lancetformet redskab 6a (fig. 37 e), af bronze. Stykket er nu 4,3 cm langt, men den nederste del er afbrudt i ny tid og mangler. I den øvre ende ses spor efter en øsken; herunder er der et snoet skaft, der går jævnt over i et lancetformet blad; ved brudstedet er tværsnittet endnu rektangulært.

Syl (?) 6b (fig. 37 f), af jern. Den lå lige op til og parallelt med nr. 6a. Kun den øverste del er bevaret. Foroven har der været en øsken. Den bevarede rest er tydelig som en nu 5 cm lang og kun ca. 0,15

cm bred, vistnok cirkelrund stav, der er stærkt snoet. Den nederste del mangler som nævnt, men ud fra stykkets form og spinkle dimensioner kan det – ud fra udenlandske paralleller – tolkes som en syl eller øreske; da nr. 6 ovenfor må være en øreske, er den første mulighed mere sandsynlig.

Øsken 6c (fig. 37 c), af bronze. Den fandtes ud fra den øverste del af nr. 6a og 6b. Stykket er sikkert et ophængnings-beslag med en bred, øskenformet del, hvori der ses spor af en tynd jern-ring eller bøjle: den nedre del er splittet op og viser rester af to naglehuller til fastgørelse af et smalt bånd af organisk materiale.

De fem lige beskrevne genstande må udgøre et toilet-sæt. Fra yngre germansk tid er hidtil ikke publiceret tilsvarende stykker i Danmark. Men der kan nu fremlægges to ældre fund fra Bornholm, Kobbe Å grav 2 og Lousgård grav 35.

I 1884 undersøgtes graven Kobbe Å 2 (Vedel 1886, 375 – her betegnet Melsted nr. 18 – Vedel 1897, 140: Kobbe Å 2). Det er en rigt udstyret kvindegrav fra samme tid som Nr. Sandegård 426 og liggende kun ca. 200 meter nord for denne. Blandt det af Vedel (og senere forfattere) beskrevne inventar fandtes en klump rust, hvori kunne ses tre genstande, bl.a. en smal pincet. Efter røntgen-undersøgelse i 1988 er man nu i stand til at beskrive indholdet mere udførligt, nemlig: 1) En smal pincet af bronze (type som fig. 37 g), nu 4,1 cm lang og indtil 0,4 cm bred. Ydersiderne har været ornamenteret, men kun små partier kan ses. Den nederste del, med læberne, er afbrudt. – 2) En øreske (?) af bronze, nu 3,8 cm lang, med nærmest kvadratisk tværsnit. Foroven, lige under øskenen, er stykket profilet, men ikke på samme måde som fig. 37 d. Den nedre ende mangler. – 3) Et lancetformet redskab af bronze, oprindeligt 4,4 cm langt og indtil 0,4 cm bredt. Formen er helt som fig. 37 e, dvs. at der under ophængnings-øskenen findes et smalt, snoet skaft og herunder et noget bredere, fladt blad, hvis afslutning mangler. – 4) En syl (?) af bronze, ca. 4 cm lang. Stykket er placeret således, at dets form ikke ses tydeligt på fotografierne. – De fire stykker har foroven været holdt sammen af en spinkel ring

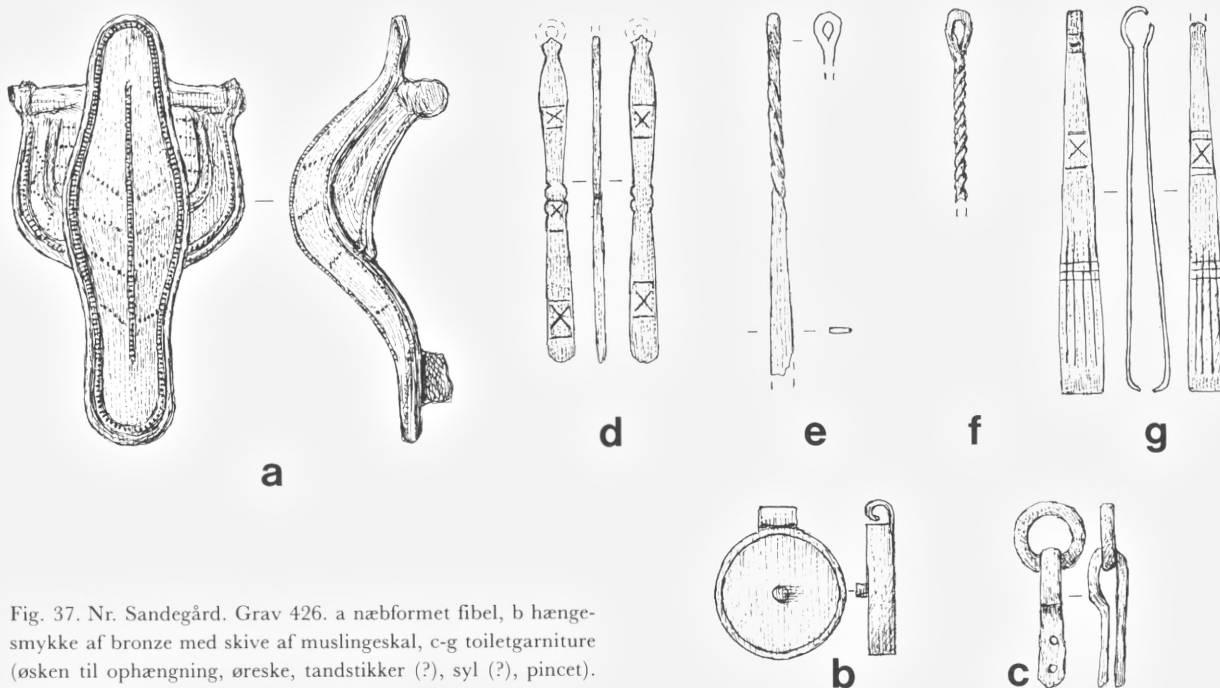

Fig. 37. Nr. Sandegård. Grav 426. a næbformet fibel, b hængesmykke af bronze med skive af muslingeskal, c-g toiletgarniture (øksen til ophængning, øreske, tandstikker (?), syl (?), pincet). 1:1. (HØ del.).

af jern, hvortil er knyttet et tilsvarende, men kun delvis bevaret fragment af en lignende. – Der er således tale om et samlet sæt toiletgarniture.

Det andet fund er fra den rigt udstyrede kvindegrav nr. 35 på det nærliggende gravfelt Lousgård (Loftsgård) (Vedel 1897, 142, jfr. Ørsnes 1966, kat. nr. BO, 20, 35). Selv om det ikke fremgår af tidligere publikationer, har der også her været et sæt toiletgarniture. I en sammenrustet klump, der blev svært beskadiget ved udgravningen, kan skelnes: 1) Fragmenter af en smal og spinkel pincet af bronze, hvis nederste del mangler. – 2) Et lancetformet redskab af bronze, tilsyneladende som fig. 37 e, med spinkelt, snoet skaft og et bredere blad, hvis nedre del mangler. – 3) Fragmenter af en øreske (?) af bronze, bestående af en tynd, i tværsnit kvadratisk stang; den nedre del mangler. – Alle tre stykker synes at være fastgjort i en fælles bronze-ring, lidt sværere end dem fra de ovenfor beskrevne sæt.

De tre omtalte sæt af toiletredskaber ligner hinanden så meget, at man kan tale om en fælles type. At de er fundet inden for et meget snævert område

på Bornholm, er nok tilfældigt, men det er vigtigere, at de stort set er samtidige (Ørsnes 1966, fase 1b, om datering af Nr. Sandegård 426, se s. 106).

I udlandet har man et omfattende materiale til sammenligning. I hvert fald er to af redskaberne, pincetten og øreskeen, vidt udbredt både i tid og rum, dvs. fra romersk tid og kontinuerligt frem til vikingetid i største delen af Nord- og Mellemeuropa. Indskrænker man sig til paralleller fra ca. 6. til 8. årh., og især til gruppen med flere genstande end pincet og øreske, er materialet straks langt mindre. I nordiske fund er der tilsyneladende ikke meget at hente. I det meget rige, gotlandske fundstof fra 7. og 8. årh. (Nerman 1969 og 1975) har man adskillige fund af pincetter og øreskeer, ofte knyttet sammen med en ring, hvor der tillige kan sidde et ophængningsbeslag af type som fig. 37 c. Men de enkelte genstande har et lokalt præg og ligner ikke de bornholmske eksemplarer; syle og lancetformede stykker synes at være ukendt. De gotlandske fund er næsten alle fra kvindegrave.

Med hensyn til europæiske forbindelser er det

lancetformede redskab fig. 37 e af særlig interesse. Det hører til en gruppe af toilet-genstande, der er tolket som tand-stikkere, selv om man (endog i nyere litteratur) finder andre forslag, f.eks. amuletter, små-knive, neglerensere eller – oftest – blot toilet-redskaber. I en samlet behandling (Martin 1976) er vurderet et omfattende materiale og påny fremsat den rimelige teori (som først Boulancier 1909, 145), at der er tale om forskellige former for tandstikkere; fra romersk kultur har de eksisteret gennem de følgende århundreder, ja helt til middelalder (i nordisk terminologi).

Sådanne tandstikkere foreligger i forskellig udformning. Stykker af samme form som fig. 37 e er kendt i frankiske og alamanniske fund fra 6.-7. årh. Uden at materialet er fuldstændigt, kender jeg ca. 20 eksemplarer fra Vest- og Sydtykland, Østfrankrig og Schweiz (Eksempler: Ament 1973, 118 (grav 239). – Behrens 1947, 52, fig. 113. – Garscha 1970, Taf. 89, 16 og 115, 15. – Koch 1977, Taf. 51, 8, og 68, 5. – Pitou 1985, pl. 61, 8. – Stoll 1939, Taf. 21, 6). Selv om formen er nøjagtig som de bornholmske, er de kontinentale eksemplarer ofte lidt større og kan være udført enten i bronze eller sølv. De findes i rigere udstyrede kvindegrave, alene, sammen med en øreske eller et andet toilet-redskab, derimod ikke med pincetter, der med få undtagelser træffes alene i mandsgrave (og ofte i en lidt kraftigere udformning) inden for de samme områder.

I angel-sachsiske fund kendes kun enkelte stykker som udstyr i 7. årh.s grave fra Kent. Dr. Sonia Chadwick Hawkes har henvist mig til et eksemplar fra grav 157 i sit upublicerede gravfelt ved Finglesham og et par andre fund, bl.a. et regulært toiletsæt fra grav 7, Kingston, samt beslægtede genstande fra en gravplads ved Guilton (Faussett 1856, pl. XII). De sidstnævnte stykker er fundet sammen med genstande, der kan tolkes som miniature-våben, dvs. amuletter. Denne tanke er nyligt taget op af Audrey L. Meaney (1981, 149 f.), som går videre og foreslår, at alle de lancetformede stykker kunne være amuletter og gengive spyd eller lanser (Meaney 1981, 185); dette forekommer ikke sandsynligt for stykker, der er fundet sammen med regulære toilet-

sager. Der må være tale om to forskellige grupper, selv om grænserne for en tolkning kan være vanskelige at drage; også i nordiske fund fra såvel ældre germansk tid (Høstentorp, Sjælland) som yngre jernalder, især vikingetid, er sikre våben-amuletter kendt i adskillige tilfælde.

Hos andre germanske folk finder man i 6.-7. årh. lignende sæt af toilet-genstande i kvindegrave og heriblandt stykker, der er tolket som tandstikkere. De er dog i reglen udformet på anden måde, som f.eks. hos Gepiderne i det nuværende Ungarn (Csallány 1961, 54 og 283).

Da der med de lancetformede redskaber fra Bornholm er tale om en hidtil ikke bemærket nordisk type, vil det være nødvendigt at omtale endnu et par forhold. Som nævnt er alle tre bornholmske bronze-redskaber defekte, idet den yderste afslutning er afbrudt, således at sammenligningen med de frankisk-alamanniske tandstikkere kunne betvivles. Alle tre brud er nye, dvs. sket ved udgravningerne, således at det kun er (den sandsynligste) mulighed, at stykkerne er endt i en spids. Der kendes faktisk enkelte lignende stykker, der afsluttes i en mejsel-æg, bl.a. fra den såkaldte »anden guldskat« fra Szilágy-Somlyó, Siebenbürgen (Fettich 1932, også afbildet Meaney 1981, 105). De er af guld og derfor næppe defekte, men er anbragt i en stor halskæde sammen med mange amuletter; hele fundet er ca. to århundreder ældre end de ovenfor omtalte paralleller fra Centraleuropa og England.

Desuden findes i samtidige bornholmske kvindegrave beslægtede genstande, som man først nu er ved at få rede på. Vedel nævner i publikationen af gravpladsen Bækkegård (1886, 376 ff.), at der i fem grave blev fundet »vifteformede« stykker af jern, til dels anbragt i en kæde (grav 16, 23, 95, 112 og 114) og i enkelte tilfælde ledsaget af en pincet. Efter meddelelse fra mag.art. Lars Jørgensen, der har foretaget en ny publikation af fundet, er det ved røntgenundersøgelser vist, at der er tale om et antal tynde, flade stykker, der har været båret samlet. Blandt de endnu ikke konserverede, nye fund fra Nr. Sandegård Vest findes i flere grave tilsvarende spatelformede stykker i et antal af tre til ca. syv, og i nogle

tilfælde har de været båret sammen med en pincet eller andre småsager. Alle fund er fra kvindegrave og enten samtidige med de tre ovenfor omtalte toiletsæt, eller fra den efterfølgende fase. Men samtlige stykker har været af jern og tilsyneladende med en mejsel-formet eller afrundet afslutning. Både ældre og nye eksemplarer er (indtil nu) så stærkt indkapslet i rust, at de ikke har kunnet præpareres frem. Et nyt fund fra bopladsen Sorte Muld i Ibsker viser imidlertid tydeligt deres form. Efter tilladelse fra museumsinspektør Margrethe Watt, Bornholms Museum, kan det afbildes her (fig. 38). Det består af tre oprindelig sikkert sammenhørende spatelformede genstande af jern. Foroven findes et øje, hvori der på to af dem endnu ses rester af en ring eller øsken og herunder et fint snoet skaft, der direkte går over i et ganske tyndt blad; dette afsluttes mejsel-formet på to af dem, på det tredje jævnt rundet. Længden er mellem 5,0 og 5,4 cm.

Fundet stammer fra de øvre lag af en stor boplads med et svært kulturlag, der er akkumuleret gennem det meste af jernalder, og det kan ikke dateres nærmere. Der er tale om samme type som de lige omtalte stykker fra Bækkegård og Nr. Sandegård Vest, som til gengæld giver dateringen. Herefter kan man sige, at der må være tale om en særlig genstandsform, forskellig fra dele af de tre toiletsæt med bronze-redskaber. Derimod kan de spatelformede stykkes funktion foreløbig ikke bestemmes, men blot konstateres, at de i en kort periode har været båret ved bæltet af mere velstående kvinder. Den eneste parallel, jeg har kunnet finde, stammer fra grav 19, Guilton, Kent (Faussett 1856, pl. XII, Meaney 1981, 149); her lå en hel samling lignende stykker sammen med små våben-amuletter.

De lancetformede bronze-tandstikkere fra Bornholm synes således at have direkte paralleller blandt mellem- og vesteuropæiske toilet-redskaber fra samme tid. På Bornholm optræder de i kombination med pincetter, der som nævnt er et mandstudyr i Mellemeuropa. Men i detaljer er de ikke identiske med de kontinentale og skal snarest betragtes som bornholmske (eventuelt sydsandinaviske) lokal-produkter, ikke som direkte import.

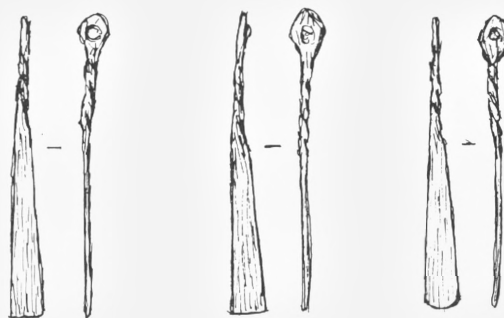

Fig. 38. Et sæt spinkle jernredskaber. Enkeltfund fra bopladsen Sorte Muld, Ibsker sogn. Bornholms Museum. 3:4. (HØ del.).

Hermed er en ny og vigtig detalje føjet til billedet af det sydsandinaviske kulturområde i yngre germansk jernalder og dets nære kontakter med dels frankisk-alamannisk og dels angel-sachsisk område i det øvrige Europa. Det er nærliggende at henvise til de ligeledes nye resultater, som Bender Jørgensens tekstil-forskning har givet; som nævnt ovenfor har hun påvist tilsvarende direkte kontakter mellem fund fra Bornholm og de samme frankisk-alamanniske egne. Med andre ord er det lykkedes at underbygge en tidligere – dog svagt dokumenteret – teori om en vigtig handelsplads et eller andet sted på den bornholmske kyst i nærheden af Gudhjem, en handelsplads, som har været et støttepunkt inden for fjern-handelen mellem vesteuropæiske centre og de rige områder i Østersøen, dvs. Gotland og i nok så høj grad Uppland gennem 6. til 8. århundrede (Becker 1953, 154).

I den forbindelse bør det understreges, at en bornholmsk handelsplads af stor økonomisk betydning for det lokale område ikke er ensbetydende med, at øen har været et vigtigt kulturcentrum i Skandinavien gennem de samme århundreder. Gennem de seneste fire til fem årtier er det lykkedes at afklare billedet af en selvstændig kulturprovinc inden for Sydsandinavien, ikke blot med rige fund, dvs. økonomisk gunstige vilkår, men i nok så høj grad et kulturelt centrum, hvor teknik og kunsthåndværk har produceret våben, rideudstyr og smykker af samme høje kvalitet som samtidige cen-

tre både i Mellemsverige og Vesteuropa; de ofte rigt og smagfuldt udførte genstande er ornamenteret med selvstændigt udformet dyreornamentik. Det er velkendt, at de første studier på dette felt skyldes Greta Arwidsson (1942), hvorefter andre forskere, først og fremmest M. Ørsnes (1966) har analyseret

og suppleret billedet af det sydkandinaviske kulturcentrum i yngre germansk tid. Det er også klart, at dets vigtigste område har været Sjælland og det vestlige Skåne; fundene herfra er (tilfældigvis) langt mere sparsomme end dets perifere dele, Jylland mod vest og Bornholm mod øst.

VIII. Grave fra nyere tid

Foruden de forhistoriske anlæg blev der i eller ved røse V. 35 fundet seks skeletgrave fra nyere tid.

Grav 40 (felt I og IX). Trækiste nedgravet i undergrundens sand. Den var 1,78 m lang i nv-sø, 0,58 m (nv) og 0,41 m bred (sø), 0,28 m dyb. Der fandtes ialt 38 svære jernsøm fra kistens bund, sider og låg. Efter proportionerne er der tale om en ligkiste. Heri lå et skelet udstrakt på ryggen med hovedet i nv; armene var bøjet ind over underlivet. Ingen fund.

Grav 331 (XVIII). Nedgravet i røsen, men uden trækiste lå et skelet udstrakt på ryggen med hovedet i vnv. Ved bækken-partiet fandtes en kugleformet bronzeknap og herved spor af groft uldtøj.

Grav 332-333 (XVIII). I en vistnok fælles nedgravning i røsen lå to skeletter i en utydelig grube (uden spor af kiste). De lå side om side i udstrakt stilling med hovedet i ønø. I 332 fandtes ved bæltstedet en kugleformet bronzeknap og svage rester af groft uldtøj.

Grav 334 (XVIII-XIX). Nedgravet i røsen fandtes en trækiste med svære jernsøm, 1,80 m lang, 0,54 m bred (øst), 0,45 m bred (vest). Heri et skelet i udstrakt stilling med hovedet i øst. Ingen fund.

Grav 379 (XXIII). Nedgravet i røsen fandtes en trækiste, 2,05 m lang, 0,50 m bred (vest), 0,40 m bred (øst). Ingen søm bevaret. Heri fandtes et skelet i udstrakt leje med armene bøjet ind over underlivet og med hovedet i vest. Ingen fund.

Der kan intet oplyses om de dødes alder eller køn. Skeletterne var alle i så dårlig stand, at de atter blev nedgravet på stedet.

Det er fristende at søge en forklaring på de seks grave, deres alder og årsagen til, at de er begravet her og ikke på eller ved sognets kirkegård. Det er klart, at de må stamme fra nyere tid. Den eneste

mulighed for en nærmere datering er de to kugleformede bronzeknapper. De har været forelagt en række kolleger fra Nationalmuseets historiske afdelinger. Museumsinspektør Niels-Knud Liebgott har oplyst (brev 31. juli 1980), at lignende knapper i sølv, tin eller bronzehar været i brug fra 1600-tallet og helt ind i 1800-tallet (i et fund fra Anholt kirkegård), men at man kun har få sikkert daterede fund. Museumsinspektør Hanne Frøsig har på Dansk Folkemuseums vegne (brev 25. aug. 1980) tilsluttet sig denne opfattelse.

Selv en så forsigtig udtalelse kan strengt taget kun gælde de to eller tre af gravene. Og vi ved ikke, om de alle er samtidige. Flere iagttagelser tyder på det modsatte. Kun tre af de døde var lagt i kister – efter disses dimensioner regulære ligkister –, resten blot i enkle nedgravninger i den dengang sikkert endnu uskadte røse (v. 35), den største i den lille samling af oldtidshøje her. Medens fem af gravene er anlagt (omtrent) i retning øst-vest, har nr. 40 en mere usædvanlig orientering (nv-sø). Man skal også lægge mærke til, at de fem grave fra røsen er anlagt med lidt forskellig orientering. Alt dette peger i retning af, at de næppe er samtidige. Endnu en iagttagelse bør nævnes: i tre af gravene er de døde placeret »forkert«, dvs. med hovedet i øst, hvad der er så usædvanligt, at man får indtryk af, at befolkningen bevidst har villet demonstrere foragt eller hævn over for de døde; årsagen er og bliver gættteri: teoretisk kan tidspunktet for begravelserne falde sammen med svenske-krigene, eller man kan have skønnet, at de døde ikke havde den rette tro. Hvorom alting er, så har man endnu engang valgt dette sted til gravplads, men denne gang for mennesker, der ikke har hørt til det lokale samfund, og som ikke skulle eller måtte hvile i indviet jord.

Tillæg I

Brandplet S. 1 fra gravpladsen »Nr. Sandegård Vest«

Ved rekognoscering på den højere liggende del af Nr. Sandegårds mark fandtes i 1951 en enkelt brandplet ca. 120 meter sydvest for det udgravede areal. Den fik betegnelsen *S. 1*. Graven var synlig i den nypløjede mark; det var en brandplet – nu uden dæksten –, 50 cm i diameter og 15 cm dyb. I den sorte fyld fandtes enkelte spor efter brændte ben, en bronzefibel fra slutningen af ældre romertid (pl. 50) og en enkelt, rund perle af blå glas; denne var så godt som opløst og kunne ikke optages. Graven blev indmålt i forhold til felterne fra 1951.

Det har senere vist sig, at graven ligger inden for det område, hvor Vedel i 1901 foretog en mindre

udgravning og fandt dels brandpletter fra ældre romertid, dels skeletgrave fra yngre germansk jernalder (se ovenfor s. 80 og fig. 4). Vedels beretning var ikke tilgængelig i Nationalmuseets arkiv, dengang jeg foretog mine udgravninger. Da Bornholms Museum i 1986 og 1987 fik lejlighed til en større undersøgelse af det samme område (»Nr. Sandegård Vest«), vil det være rimeligt, at Vedels fund fra 1901 bliver publiceret sammen med de nye og for den yngre jernalders særdeles vigtige grave samt de sidste rester af en gravplads fra ældre romertid. Som allerede nævnt bearbejdes materialet herfra for tiden af mag.art. Lars Jørgensen.

Tillæg II

Gravpladsen ved Tofte, Klemensker sogn

Ved fremlæggelse af de førromerske grave på Nr. Sandegård fra fase I er der ovenfor (s. 00) refereret til en lille gravplads ved Tofte. Materialet herfra har betydning for opstilling af en selvstændig fase I; da det ikke er publiceret, vil det blive omtalt her.

Medens jeg i september 1950 gravede på Nr. Sandegård, meddelte mag.art. Povl Simonsen mig telefonisk, at han i forbindelse med et familiebesøg havde sat et antal brandpletter, der nylig var af-dækket ved grusgravning. Dagen efter besøgte jeg

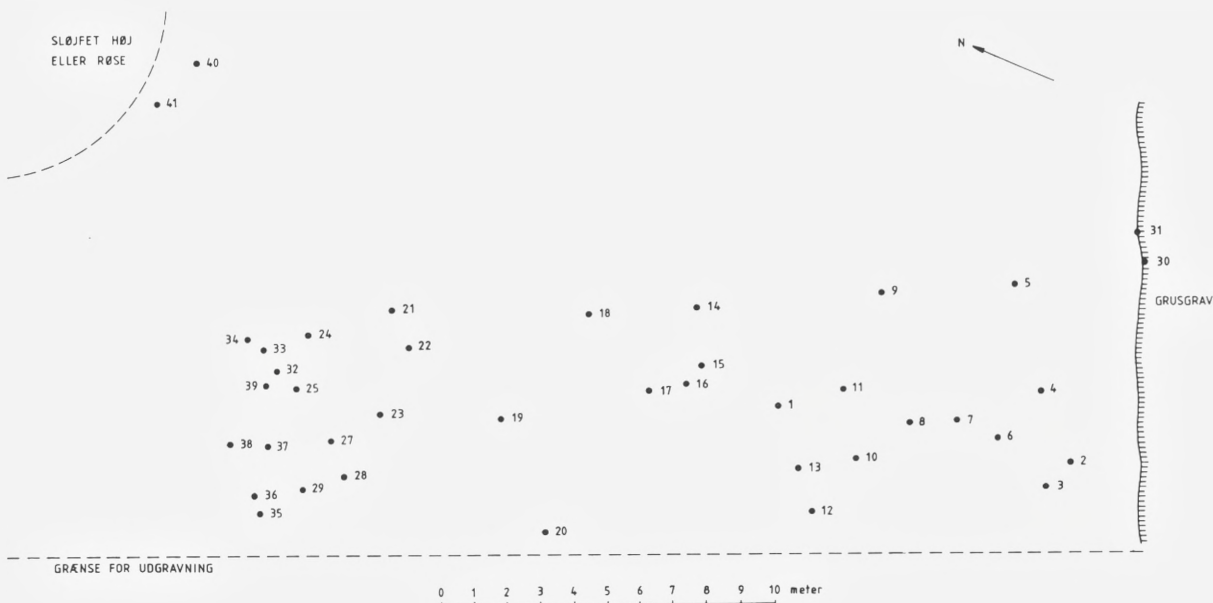

Fig. 39. Tofte, Klemensker sogn. Del af gravplads med brandpletter fra yngre førromersk jernalder. (AL del.).

pladsen og fik tilladelse til undersøgelse af ejeren, fabrikant J. P. Larsen, Rønne. I dagene 18. og 19. september foretoges så en hastig udgravning ved (dåværende) stud.mag. Georg Nellemann og mig selv. Findestedet er i Nationalmuseets arkiv afsat som nr. 147, Klemensker sogn, Nørre herred. (Nat. mus. nr. C. 27480).

Fundpladsen er en kun svagt markeret banke i terrænet bestående af grus. På dens højeste punkt har der ligget en gravhøj eller røse, som der ved undersøgelsen fandtes svage spor af. Sydvest og syd for den var der nylig afrømmet et ca. 40 meter langt og ca. 25 meter bredt areal af hensyn til fortsat grusgravning. Herved var ikke blot det gamle muldlag, men det øverste af undergrunden fjernet ved maskinkraft; inden for områdets vestlige del var kommet ca. 40 brandpletter for dagen (fig. 39), medens der mod nordøst og øst ikke sås nogen. Kun ved tre grave (nr. 8, 28 og 29) fandtes en urørt

dæksten, men efter oplysning fra den daglige leder af arbejdet havde der i flere tilfælde været større sten over de »sorte pletter«; han meddelte også, at der tidligere var gjort tilsvarende fund, men at man ikke havde fundet andet end nogle lerkarskår i enkelte af dem.

De nu afdækkede brandpletter, ialt 41, indmålttes. Inden for den nordlige del af området var fjernet knap så meget overjord, dvs. at gravene her ikke var forstyrret i ny tid; de her konstaterede beskadigelser må derfor stamme fra ældre tids dyrkning på pladsen. De fleste grave var således mere eller mindre beskadiget – nogle næsten helt til bunds, – samtidig med at flere anlæg var gennemsgt i nyere tid. De to lidt isolerede grave nr. 40 og 41 havde antagelig været placeret ved den ældre røse eller gravhøj, hvad der kunne tyde på at gravpladsen (som så mange andre) havde været anlagt i tilknytning til et ældre anlæg.

Alle undersøgte brandpletter er af »sædvanlig« type, både hvad størrelse og indhold angår. Ved beskrivelsen af de enkelte anlæg er derfor størrelse og andre iagttagelser ikke medtaget. Kun anlæg

med gravgods er omtalt nedenfor. Alle bestemmelige oldsager er afbildet på pl. 52.

Grav 1. 1. Skår af lerkar, der kan rekonstrueres. Alle skår mærket af ild. – 2. Fragment af én (muligvis to) fibler af jern, hvor kun den lange spiral er bevaret (pl. 52).

Grav 6. Fragmenter af to jernfibler med lang spiral og én (antagelig oprindelig flere) forvitrede bronzekugler fra bøjlen (kuglen ikke afbildet) (pl. 52,6).

Grav 7. Ca. 25 skår af et middelstort lerkar, hvis form og størrelse ikke kan rekonstrueres; skårene er forbrændt. (Ikke afbildet).

Grav 9. Nogle få skår af et lerkar, der ikke kan rekonstrueres. (Ikke afbildet).

Grav 10. Fragmenter af to, antagelig ens jernfibler, hver med to bronzekugler på bøjlen, lang spiral og afrundet fod af lignende art som eksemplaret fra grav 38. (Pl. 52, 10).

Grav 13. Skår af middelstort lerkar, noget forbrændt (Pl. 52, 13).

Grav 14. Mindre, bredt bæger, hvis skår er forbrændt. (Pl. 52, 14).

Grav 19. 1. Rand-, side- og bundskår af et middelstort kar. – 2. Fragment af slank fibel med to små kugler af jern på bøjlen. (Pl. 52, 19).

Grav 20. Fragmenter af stærkt ødelagt kuglefibel. Der er bevaret små dele af foden, en lang jernspiral og to stærkt forvitrede kugler af bronze. (Ikke afbildet).

Grav 25. Større fragment af bæltehage af jern, hvis ene ende er afbrudt; den anden ende afsluttes i en ombøjet krog eller (måske snarere) en øsken. I så fald har stykket været to-leddet (af type F). På oversiden er det ornamenteret med tre kraftige længderibber, ornamenteret med fine tværstreger. (Pl. 52, 25).

Grav 27. Et enkelt sideskår af større kar samt en lille klump brændt ler. (Ikke afbildet).

Grav 28. Ca. 30 sideskår af større kar, der ikke kan rekonstrueres. Skårene er forbrændt og slidt i kanterne. (Ikke afbildet).

Grav 32. Et enkelt sideskår af større kar. (Ikke afbildet).

Grav 33. To sideskår fra et eller to lerkar, hvoraf det ene er forbrændt. (Ikke afbildet).

Grav 37. Ca. 40 side- og bundskår af middelstort kar, hvis form ikke kan rekonstrueres. Skårene er forbrændte og slidt i kanterne. (Ikke afbildet).

Grav 38. 1. Mange skår af middelstort lerkar. – 2. Kuglefibel af jern, næsten helt bevaret. (Pl. 52, 38).

Grav 39. Ca. 20 skår af middelstort lerkar. To randskår er ornamenteret med fingerindtryk i selve randen. Alle skår er slidte og forbrændte. (Pl. 52, 39).

Grav 41. Flere skår af middelstort kar, måske af form som stykket fra grav 38. Skårene er ikke så grove som pladsens øvrige kar; enkelte er forbrændte. (Ikke afbildet).

Materialet fra Tofte er sparsomt og ensartet, men det svarer til, hvad man kan forvente fra denne del af førromersk jernalder. Der er vigtigt, at alle de undersøgte grave synes at være samtidige, dvs. repræsenterer en enkelt fase. Kun 7 af 41 grave har givet fund af metalsager; seks af dem har indeholdt kuglefibler eller rester, som må henføres til samme gruppe. Disse grave er jævnt fordelt over hele det undersøgte område. Inventaret svarer til det, der ovenfor er karakteriseret som typisk for fase 1 på Nr. Sandegård. Men ikke nok hermed: alle lerkar fra Tofte, som har kunnet rekonstrueres (seks ialt), er af lignende typer som den keramik, der på Nr. Sandegård er henført til samme fase. Det er vigtigt, at trekantede fibler (type K) og den hermed forbundne keramik ikke er repræsenteret på Tofte.

I det ældre bornholmske fundstof har det som nævnt først nu været muligt at foretage en findeling af materialet fra yngre førromersk tid. Det samme gælder de hidtil publicerede gravninger, som i ny tid er foretaget på pladser fra førromersk jernalder. På den baggrund får selv en hastig undersøgelse som den ved Tofte betydning.

Tillæg III

Bornholmske bæltehager fra førromersk jernalder

Et af de mange problemer, som materialet fra Nr. Sandegård har givet anledning til at tage op, vedrører de bornholmske bæltehager fra hele den førromerske periode. Det righoldige ældre fundstof har været drøftet gang på gang siden Vedels tid, både af danske og især udenlandske forskere, og man er nået frem til vigtige iagttagelser, som det fremgår af enkelte bemærkninger ovenfor. Men en samlet behandling af netop de lokale bæltehager foreligger ikke. Og det har sine årsager. Først med det nye fundstof er det muligt at give en oversigt over de enkelte former, deres datering og en sikrere adskillelse mellem lokale og fremmede former. Da bæltehagerne har betydning for kulturhistoriske slutninger, omtales også materialet fra ældre førromersk tid.

Vedel fremlagde også dette materiale på en for sin tid beundringsværdig måde (1886, 77 ff.). Han afbildede alle dengang kendte varianter, bestemte dem som bæltelukker hørende til kvindens dragt og fastslog, at de kun havde været i brug gennem førromersk jernalder. Senere forskning har bekræftet hans opfattelser. Han anslog dengang antallet til omkring 400 eksemplarer, der alle var fremkommet ved hans egne undersøgelser eller de gravninger, han på samme tid kunne dirigere. Men i hans udførlige beskrivelser af de enkelte gravpladser og deres fund findes kun undtagelsesvis type-henvisninger til de afbildede former (1886, fig. 100-108), således at man ikke ad den vej har kunnet nå videre gennem senere studier. Hertil kommer, at nye undersøgelser har bekræftet, at man selv ved omhyggelig udgravning af de enkelte brandpletter ofte finder stykkerne i en så forvitret stand, at man, som Vedel, må nøjes med at registrere fund af »en bæltehage« i mange grave. I dag ved man også, at mange af de senere gravninger i forrige århundrede blev

foretaget på en mere summarisk, ofte noget hårdhændet måde, og at talrige stykker ikke indsamledes og sendtes til »Oldnordisk Museum« i København. Her må man være klar over, at både faglig og teknisk arbejdskraft var begrænset. Så store fundmængder som de bornholmske kunne gennem disse år hverken registreres eller konserveres på forsvarlig måde, ganske som tilfældet var ved andre europæiske museer. Moberg forsøgte ved forberedelser til sin store afhandling at jævnføre Vedels lister med museets fundprotokoller, men i de fleste tilfælde forgæves (1941, 51). Endelig bør det nævnes, at alle de meget sårbare jernsager både fra Bornholm (og andre dele af landet) først mange år efter blev forsvarligt konserveret, efter at G. Rosenberg havde fundet frem til effektive metoder. – Alle disse forhold er ikke omtalt som kritik, men som årsager til, at det store materiale fra de bornholmske brandpletter kun i stærkt begrænset omfang har kunnet bruges ved nyere studier over de enkelte typer og deres datering. Det forklarer også, at kun ca. 10% af de af Vedel registrerede bæltehager har kunnet anvendes ved en omtale af typerne nedenfor, og at endnu færre har kunnet bidrage til undersøgelser af deres datering for førromersk jernalder.

Ud fra Nr. Sandegård og med støtte i flere vigtige arbejder fra tyske og polske kolleger (Kostrzewski 1919 og andre, se Hachmann 1960) er det nu muligt at bringe en oversigt over de bornholmske typer af bæltehager, deres tid og tilblivelsessted. I dette afsnit vil blive anvendt nogle forkortelser af vigtigere henvisninger, nemlig: Vedel = 1873 og 1886, Ko. = Kostrzewski 1919, Bo. = Bohnsack 1938 og Ha. = Hachmann 1960. For de polske lokalgrupper er brugt de ovenfor anvendte betegnelser (s. 89 med kort fig. 30).

Bæltehagerne fra Bornholm kan deles i en række typer, som er vist i skematisk form fig. 40.

Type A. Enkel bæltehage (dvs. smedet i et stykke), hvor den brede ende afsluttes i to spiraler (Vedel 1886, fig. 100). Fra Bornholm kendes 4 stykker, men typen er ikke fundet på Nr. Sandegård. Dens øvrige forekomst er usædvanlig: den nordlige del af den svenske vestkyst (Fredsjö 1952, 302), et enkelt stykke fra Östergötland (Arne 1905) og egnene omkring Oslo-fjorden, hvorfra hele 8 eksemplarer er lokaliseret (Hinsch 1951, 58. – Nybruget 1978). Hidtil er den ikke fundet andetsteds i Skandinavien.¹¹ I Vestsverige og Norge er den – som på Bornholm – gennem gravfund med per. I-nåle sikkert dateret til ældre førromersk tid. Typens oprindelse og hjemsted synes endnu ikke fastlagt, trods forskellige forslag. Man har peget på Niedersachsiske egne (Schwantes 1911, fig. 22), polske og (tidligere) østpreussiske fund (E. Petersen 1929, 67. – Kostrzewski 1955, fig. 396-97); alle eksemplarer herfra er lidt ældre og kunne teoretisk være forbilleder for de bornholmske (dels fase Wessenstedt i Vest = Montelius per. VI, dels Hallstatt C i øst = Montelius V/VI). Men de har efter illustrationerne kun en vis lighed med de nordiske. De er nemlig langt spinklere og i regel lavet af bronzetråd, hvad der gør dem mindre egnede til bæltehager end de svært smedede skandinaviske eksemplarer. Derfor har stykkerne fra Tyskland og Polen muligvis haft en helt anden anvendelse end de bornholmske.

Type B1. Enkel bånd- eller linseformet bæltehage (dvs. med største bredde nær midten); den afsluttes i begge ender med hager, som vender i samme retning (Vedel 1886, fig. 101. – Ko. type Ia. – Ha. pl. V, 1). Efter ældre opfattelse ligner de stærkt og er

måske afledt af de små tungeformede bæltehager fra ældre førromersk tid. Disse har en vid udbredelse fra den nordvesttyske Jastorf-Kultur til næsten alle grupper i det nordlige Polen. I yngre førromersk tid er typen på fastlandet kun almindelig i område 4a (Oder-Persante). Den er kendt i flere eksemplarer fra Bornholm i både ældre og yngre førromersk tid. Mindst tre grave på Mandhøj, Ibsker sogn, er fra den ældre periode; de stammer fra brandgrave i røser (Vedel 1886, 278). I røse *r* fandtes to bæltehager sammen med en stor jernnål med bøjning på stilken. I røse *gg* lå dele af en mindst 10 cm lang bæltehage sammen med en svær jernnål (afbildet Klindt-Jensen 1957a, fig. 40, 3). Under røse *kk* fandtes en brandplet, hvori en bæltehage og en jernnål med fladt hovede. I det vigtige gravfelt ved Kanegård i Knudsker sogn (Vedel 1886, 311 f.) samt på enkelte andre pladser med fund fra ældre førromersk tid er flere B1-bæltehager fundet, men det kan ikke dokumenteres, om de stammer fra de tidlige grave eller fra yngre anlæg, der er til stede på de samme pladser. Fra yngre førromersk tid har man enkelte sikkert daterede fund, således i den af Klindt-Jensen undersøgte røse fra Mandhøj (nr. 67), hvor en sekundær brandgrav indeholdt en bæltehage sammen med skår af et lerkar, lignende Nr. Sandegårds fase 1-keramik (afbildet Klindt-Jensen 1957a, fig. 40, 13 og fig. 183, 5; ganske vist er bæltehagen her vist sammen med ældre oldsager, men teksten (anf. st. 48) daterer karret til yngre førromersk tid). – I Nr. Sandegård er en B1-bæltehage fundet i grav 536, dateret til fase 1 (eller måske 2). I sikre fase 2-fund og i fase 3 forekommer denne type ikke.

Type B2 er som B1 enkel med to hager, men bøjlen er bredest nær den ene hage (Vedel 1886, fig. 102-103). Formen kan ved fragmenterede eksemplarer forveksles med bæltehager af type F; kun hvis kroge ved den brede ende er velbevaret, er en sikker bestemmelse mulig. I Nr. Sandegård grav 62 og 161 er B2-stykker dateret til fase 2. Fra det ældre materiale kendes typen i adskillige eksemplarer, men en sikker datering er i dag vanskelig at give: nogle stykker synes at stamme dels fra fase 1- dels

¹¹ E. Nylén har publiceret et efter hans mening tilsvarende stykke (Nylén 1957, 65), der afsluttes i fire spiraloprullede jerntråde. Den modsatte ende er afbrudt. Stykket lå som eneste gravgods i en stenboks med ubrændt lig ved Nr. Kvinneby på Öland, (hvor skeletgrave kan forekomme i per. I). Bestemmelsen kan diskuteres; man vil snarest rekonstruere det som en af de smykkenåle, der dels forekommer i Kujavien (Polen), dels i det østlige Jylland (Kostrzewski 1958, 159 f. – J. Jensen 1969, 159 f.).

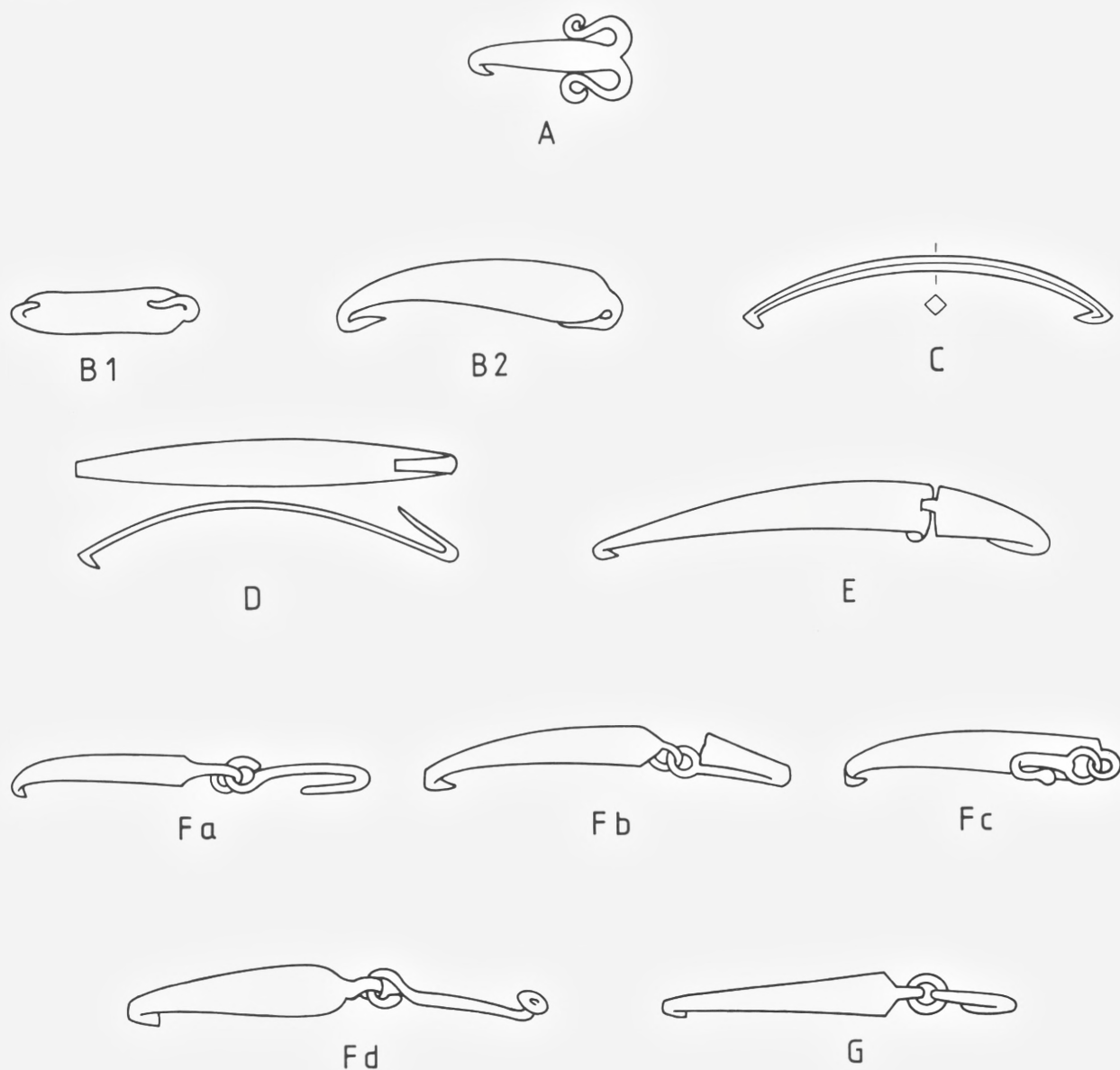

Fig. 40. Bæltehager fra ældre og yngre førromersk jernalder, fundet på Bornholm. Skemaet omfatter både lokale og importerede stykker. (AL del.).

fase 2-grave. – Efter publikationerne synes denne variant kun at forekomme på Bornholm.

Type C er enkel og med to hager i samme retning, men bøjlen er ganske smal og kantet, dvs. med kva-

dratisk eller rhombisk tværsnit. (Vedel - - Ko. type IIa. – Ha. pl. V, 2). Formen er karakteristisk for område 5 (Oder-Warthe) og var hidtil ikke kendt fra Bornholm. I Nr. Sandegård grav 352 foreligger et velbevaret stykke sammen med fragmenter af to fibler, hvoraf den ene er af type K, dvs. at dateringen er fase 2.

Type D er enkel og båndformet, men de to hager er bøjet hver til sin side. (Vedel -, – Ko. type Ib. – Bo. fig. 5. – Ha. pl. 5,3). Formen er almindelig i det polske område 4, hovedsagelig i 4b. Fra Bornholm har den ikke været publiceret før; i Nr. Sandegård grav 44 er fundet et stykke sammen med en formentlig fase 2-fibel og et lille bikar. Blandt det ældre fundstof foreligger et ikke bemærket eksemplar fra Sortegård i Ibsker sogn (Vedel 1886, 323), men gravens nummer kan ikke identificeres (Nat. Mus. nr. C 1182).

Type E er to-leddet, båndformet og forsynet med to hager, der er bøjet i samme retning. Nær bøjens midte – ikke præcis i midten – findes et hængsel, således at stykket kan bøjes her. (Vedel 1873, pl. 2, 10. – Vedel 1886 -, – Ko. 51, fig. 39. – Bo. 28. – Ha. pl. 5, 8). Formen er meget almindelig i område 4 og del af 5, og svarer her til fase 2 i tid. Typen er ikke fundet på Nr. Sandegård, men i det ældre materiale har Vedel registreret mindst 4 eksemplarer (Himmelhøj, Ibsker sogn, grav 69 (udateret), Kanegård, Knudsker sogn, grav A 41 (med tre fibler, hvor en af type K), Mandhøj, Ibsker sogn, grav 159 (med bikar, ikke bevaret), Kannekegård, Bodilsker sogn, grav A 46 (ikke bevaret).

Type F er tvedelt, dvs. består af en lang, tresidet bøjle med hage i den spidse ende og en øsken i den anden, hvortil krogen er fastgjort (Vedel 1886, fig. 104-108. – Ko. 54, fig. 41. – Bo. 30, note 7). Typen er som nævnt (s. 82) en ren bornholmsk lokalform, der dog i fire eksemplarer er fundet i område 4a. F-typen er på Bornholm dateret til faserne 1, 2 og 3, medens de polske ikke kan tidsfæstes nærmere. Den kan opdeles i fire varianter:

Type Fa har sit korte stykke udformet som en langstrakt, tynd og jævnt tilspidset krog (Vedel 1886, fig. 107). Den forekommer almindeligt.

Type Fb afsluttes med en bred, flad, nærmest trekantet hage i stedet for en tynd krog. (Vedel 1886, fig. 105). Også den forekommer hyppigt.

Type Fc afsluttes med en kort stang, hvis tynde krog ender i en lidt bredere skive. (Vedel 1886, fig. 106). Det er en ret sjælden variant.

Type Fd afsluttes som den foregående i en skive,

der sidder på en kort, ombøjet stilk (Vedel 1886, fig. 108). Også den forekommer sjældent.

De fire varianter er ikke samtidige. En nærmere datering giver de nyere udgravninger, da de nødvendige oplysninger ikke kan aflæses af det ældre materiale. Det er foreløbigt kun muligt at bestemme alderen på de hyppigt forekommende typer Fa og Fb, idet sluttede fund med de andre endnu er alt for få.

På Nr. Sandegård forekommer type Fa i 10 daterede grave, hvoraf de ni er fra fase 2, og den sidste fra fase 3. Type Fb er her fundet i fem daterbare grave, én fra fase 2, tre fra fase 3 samt én fra fase 4 (nr. 591).

I det publicerede katalog over Slusegård-pladsen (Klindt-Jensen 1978) er beskrevet ca. 23 bæltehager, hvoraf nogle dog er for fragmenterede til en typebestemmelse. Hele 15 stykker af type Fb foreligger i fibel-daterede grave fra fase 3 (og overgangen til fase 4). Type Fa synes derimod ikke omtalt, hvad der svarer til, at fase 2 ikke er sikkert repræsenteret på hele gravpladsen. Oplysningerne fra de to store og nu tilgængelige pladser støtter således hinanden.

Varianterne Fc og Fd er som nævnt sjældne. Fc er fundet to gange på Nr. Sandegård, i det ene tilfælde i en fase 2-grav (nr. 415). Et relativt velbevaret stykke fra grav 493 er af type Fd, ligeledes fra fase 2. På Slusegård er fundet to eksemplarer af Fc (grav 141 og 300). Fd synes ikke at være fundet her.

Med støtte i enkelte oplysninger fra såvel det ældre som andet af det nyere materiale er det muligt at skitsere en relativ kronologi for de tre almindelige lokaliteter på Bornholm: B2 er ældst, idet den forekommer i faserne 1 og 2 (sandsynligvis hyppigst i fase 1). Fa er almindelig i fase 2, men kan forekomme i den efterfølgende tid. Fb er den yngste, idet den er almindelig i fase 3, sjælden i fase 2. Det betyder, at den lokale udvikling inden for bæltehagerne sker i omtrent samme tempo som inden for keramikken og de af udefra kommende, modebestemte fibelformer. Det bør gentages, at de tre faser fra yngre førromersk tid er defineret ud fra fibelformer og keramik, og at grænserne mellem dem ikke

bliver fælles med de ændringer, der er konstateret for bæltehagernes udvikling.

Som kort omtalt tidligere, er bæltehagen den type i det kvindelige udstyr, som klarest definerer grænsen mellem faserne 3 og 4, dvs. yngste førromersk og tidlig romersk tid. De få eksempler på forekomst af bæltehager i sikre romertidsfund (især fra Slusegård) er ikke flere end de overgangsfænomener, der træffes gennem hele oldtiden ved de af forskningen definerede periode-skel.

Type G er tre-delt, dvs. at bæltehagens bøjle ikke er forbundet direkte med krogen i den modsatte ende, men at der mellem dem findes en selvstændig ring, som de er smedet sammen med (Vedel - . - Ko. 55. - Bo. 31. - Ha. pl. 1-3). Formen forekommer almindeligt syd for Østersøen, hvor der regnes med to undertyper og flere varianter. De fleste fund stammer fra område 4. På Bornholm er den lige så sjælden som typerne C, D og E og betegner ligeledes en fremmed form. Dens forekomst her kræver dog en lidt udførligere omtale. I grav 442 fra Nr. Sandegård foreligger et om ikke velbevaret, så dog sikkert *type G*-stykke, hvor bøjle og krog hver for sig er fastgjort til en ring. Krogen afsluttes i en trekantet plade, hvad der nøje svarer til et polsk fundstykke (Bohnsack 1938, Taf. 3, 5); *type G* er således kendt på Bornholm. Tilsyneladende er det ikke nogen ny iagttagelse, da typen i ældre litteratur er omtalt fra et andet fund, nemlig Store Bjergegård i Vestermarie sogn (Schumann 1898, 35 og Stjerna 1905, 73, herefter Kostrzewski 1919, 57).¹² Schumann nævner blot, at han har set den i museet i

Rønne, medens Stjerna omtaler findestedet og taler om *stykker*. Begge må have været i museet. I 1988 fik jeg lejlighed til at gennemgå Bornholms Museums fund fra pladsen og fandt to stykker, der kunne tydes som *type G*, men som var dækket af rust på de afgørende steder. De blev derefter udlånt til studium og røntgenfotoografering på Nationalmuseet. Resultatet blev, at der var tale om ét stykke af *type Fa* og ét af *Fb*. Med andre ord er *type G* ikke repræsenteret i dette fund.

12 På Store Bjergegård findes en stor, nu fredet gravplads med bl.a. røser, bautasten og (oprindeligt) talrige brandpletter. De sidstnævnte er kun omtalt kort hos Vedel (1886, 303 og 1897, 123 samt 159). De første oplysninger handler om godt et hundrede grave, som blev fundet ved opdyrkning og delvis gennemført af lodsejeren, hvorefter J. A. Jørgensen indsamlede nogle få sager, der nu findes i Nationalmuseet (nr. C 3301-06). Derefter foretager Bornholms Museum i 1895 udgravning af 133 brandpletter, efter at ejeren påny havde dyrket et stykke jord op; oplysninger herom findes kun i Ankers manuskript, medens fundene er indført som løsfund i Bornholms Museums protokol. 1896 udgraver H. Anker yderligere ca. 116 grave, hvorom beretning ligeledes kun er bevaret i hans optegnelser. Året efter undersøger Jørgensen og Anker påny et antal brandpletter; der findes en kortfattet beretning af Jørgensen i Bornholms Museum; men beretningen synes at omfatte både den sidste undersøgelse og Ankers fra 1896, uden at der er refereret til sidstnævnte. Beretningen ledsages af et kort med angivelse af pladsen for 304 grave, men der er ingen mulighed for sammenligning mellem kortet og Ankers private optegnelser og fundnumre. Fundene fra 1896 og 97 er indført samlet i museets protokol (nr. 857-946); heller ikke her er det muligt at henføre de enkelte fund til Ankers rapporter. Efter oldsagerne har pladsen været anvendt gennem hele yngre førromersk jernalder og ældre romertid.

Tillæg IV

Fremmede bæltebeslag og smykker i førromersk tid på Bornholm

A. Svenske bæltegarniturer

Bæltebeslag, dvs. både bæltebånd og dupper til afslutning af den frit nedhængende del, er i yngre førromersk tid et almindeligt udstyr i kvindegrave på Gotland og Öland samt i de fundrige landskaber Öster- og Västergötland. De svarer således både med hensyn til funktion og tid til bæltehagerne fra Bornholm og landskaberne syd for Østersøen. Tilsvarende er der tale om mange varianter, der dels kan være ældre og yngre udformninger og dels geografisk prægede særtyper. Det rigeste materiale stammer fra Gotland og er indgående studeret af Nylén (1955, 452 ff.), hvorved det både har været muligt at skelne mellem fire kronologiske grupper og samtidigt definere forholdet til de nært beslægtede, men alligevel lidt anderledes udformede typer fra Öland (Nylén 1955, 489 ff.). Bæltebeslag fra de fastlands-svenske provinser har været drøftet af forskellige forskere i forbindelse med fund-publikationer, men et tilsvarende klart billede er det endnu ikke lykkedes at bringe, bortset fra den vigtige iagttagelse, at hovedparten af fundene henholdsvis fra Öster- og Västergötland hver har sine lokale former, klart forskellige fra de gotlandske og ölandske. Sandsynligvis er der i nogle tilfælde eksempler på, at garniturer kan findes uden for deres typiske »område«, ganske som det er lykkedes at påvise polske bæltehager i bornholmske fund og tilsvarende et lille antal Bornholmer-typer i området øst for Oder. Et oplagt eksempel herpå er et formentlig ölandsk bæltegarniture i en grav fra Hals, Buskerud i det sydlige Norge (Hinsch 1951, 64, fig. 8).

Fra Bornholm kendes to, måske tre, fund af svenske bæltegarniturer, hvoraf de to sikre kan publiceres her for første gang.

1. *Bæltebeslag* af bronze (fig. 41). Den store ring er nærmest rhombisk i tværsnit; beslaget, der skal fastholde bæltet, består af en mindre ring, hvortil er fastgjort et uformet tværstykke og en knapformet afslutning. Både hovedring og tværstykke er fint ornamenteret. Hele stykket er velbevaret, men let forbrændt. Det stammer formentlig fra en brandplet, men der foreligger kun oplysning om, at det er fundet ved Simblegård i Klemensker sogn (Bornholms Museum 2470). – Stykket svarer nøje til et bæltebeslag fra Bölaholm i Västergötland (Moberg 1941, pl. XIX, 1. – Oxenstierna 1945, 81, fig. 66), og der kendes flere paralleller fra samme landskab (Oxenstierna 1945, fig. 65. – Sahlström 1948, 88, fig. 114. – Sahlström 1951, 19, fig. 20).

Det bør dog nævnes, at svenske forskere har gjort opmærksom på en meget lignende bæltebånd fra Lottorf i Sydslesvig (Almgren 1914, 7, fig. 8 (efter tyske publikationer)), og ved den lejlighed nævnt, at der skulle være tale om et isoleret fund fra Slesvig. Det har ved et nu forøget materiale vist sig, at nært beslægtede stykker forekommer både i Slesvig og Holsten og i et så stort antal, at direkte kontakt forekommer tvivlsom; der kan ellers ikke påvises fælles former her og i Västergötland. (Se Hingst 1964, 164, fig. 10. – Behrends 1968, 38 (15 eks., de fleste afbildet)).

Stykket fra Simblegård har sine nærmeste sidestykker blandt de västgötske ringe og må stamme herfra.

2. I den hidtil upublicerede gravplads Blancs Hotel I, Sandvig sogn (ovenfor s. 77), foreligger i grav cy flere stærkt ødelagte rester af et *bæltegarniture* af jern. Efter røntgenfotografier kan følgende dele identificeres: 1. Fragmenter af én, måske to ringe,

ca. 3,2 cm i udvendig diameter. 2. Dele af to beslag, hvert bestående af et fladt bånd med pånittet tværstang og afsluttet i en rund skive med – såvidt ses – en halvrund eller knapformet overside. 3. Remendedup dannet af tynd, snoet stang, der i den ene ende er udvidet og splittet op (til fastgørelse af bæltet) og i den anden afsluttet i en lille, næsten cirkelformet øsken. – Hele stykket er forsøgt rekonstrueret på fig. 42, dvs. som et dobbelt bæltebeslag. Nære paralleller til selve beslaget findes på Öland (Beskow Sjöberg (ed.) 1987, 274. Bo gård, grav 7). Ganske vist kendes et lignende beslag fra Västergötland (Kyrkbacken, Horn, Sahlström 1948, 39, fig. 46), men dets endedup er af lokal form – flad og rektangulær; kun selve beslaget kan her være fremmed, da det klart adskiller sig fra de lokale former (omtalt ovenfor under nr. 1). Det bør også nævnes, at et beslægtet bæltebeslag er fundet i Uppland (Sörling 1942, 295, fig. 23), men er her et unikt stykke.

Ende-duppen fra Blanchs Hotel kan med større sikkerhed bestemmes som ölandsk. I præcis samme form fandtes ét sammen med det lige nævnte beslag i grav 7 fra Bo gård, endvidere i grav 10, Övre Ålebäck (Bæhrendtz 1896, 114, fig. 109) samt fra Hulterstad (Åberg 1923, 91, fig. 142). Et enkelt stykke foreligger fra Gotland (Nylén 1955, fig. 294:1), men er efter Nylén (1955, 491) et fremmed stykke. – Den eneste provins, hvor beslægtede endedupper, dvs. tynde snoede stænger med rund eller tresidet afslutning, forekommer, er Östergötland, men her er bæltebeslagene af en helt anden form (eks. Sörling 1942, 274. – Oxenstierna 1945, 76, fig. 63. – *Fornvännen* 1916, tillväxt 1915, 52, fig. 10-11). – Herefter kan det samlede garniture fra Blanchs Hotel bestemmes som et ölandsk produkt.

3. To brudstykker af et *kompliseret bæltégarniture* stammer fra Kanegård grav 31 og er publiceret først af Vedel (1886, fig. 169-70), siden af Klindt-Jensen (1953, fig. 36). Stykkerne er ikke blot unikke på Bornholm, men synes uden direkte paralleller i udlandet. Klindt-Jensen foreslår (1953, 57), at de kan »gå tilbage på« keltiske bæltelukker, hvad Moberg (1954, 21, note 95) med rette betvivler. Deko-

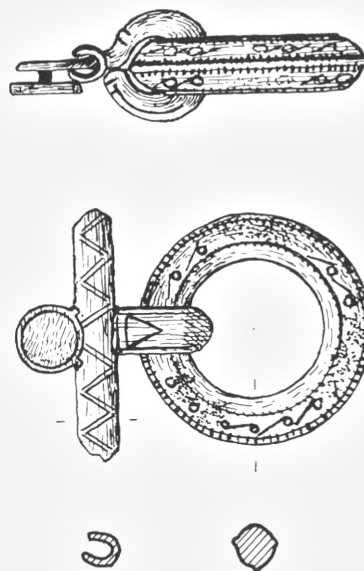

Fig. 41. Bæltering af bronze, typisk for Västergötland. Fundet ved Simblegård, Klemensker sogn. Bornholms Museum. 1:1. (HØ del.).

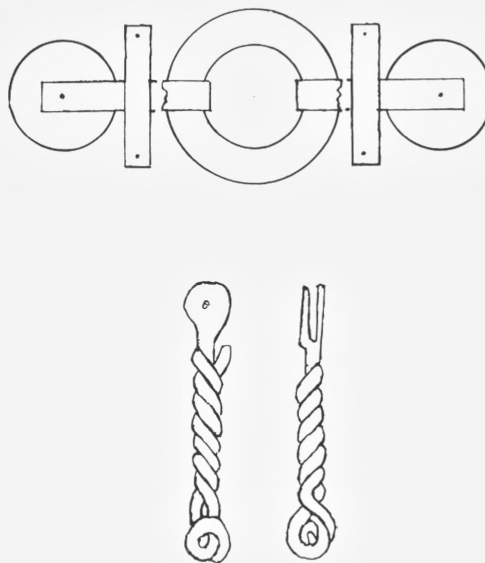

Fig. 42. Rekonstruktion af bæltégarniture af jern, typisk for Öland. Fundet i brandplet ved Blanchs Hotel. Bornholms Museum. 3:4. (HØ del.).

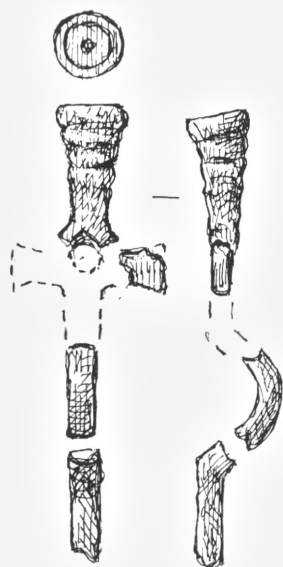

Fig. 43. Rekonstruktion af nordtysk »vingenål« af bronze, fundet i brandplet 60 på Mandhøj, Ibsker sogn. Nationalmuseet. 3:4. (HØ del.).

rationen på et af fragmenterne (Klindt-Jensen 1953, fig. 36a) svarer mere til ornamenterne på flere af de mellemsvenske halsringes endekugler, hvad der kunne tyde på, at hele beslaget stammede herfra. Det er foreløbig ikke muligt at bestemme dets hjemsted, men intet tyder på, at dette er Bornholm.

B. Nåle, ringe og andre smykker

4. Ringnål af bronze fra Nr. Sandegård grav 36 (pl. 31) er den hidtil eneste fra Bornholm. Samme type kendes i større tal fra to forskellige områder. Dels forekommer den i Nord- og Midtjylland samt det vestlige Fyn (Becker 1961, 257, kort fig. 232), hvor enkelte, sikre fund daterer den både til per. II og IIIa. Dels kendes den fra det sydøstlige Holsten, hvor jeg har noteret fem lokaliteter i kredsen Eutin, Stormarn og Segeberg. (Karakteristiske stykker er afbildet Hingst 1964, 159, fig. 7a-b). Alene på den store gravplads Schwissel, Kr. Segeberg, er fundet mindst fire stykker, hvis datering er lignende, dvs. lidt upræcis, som de danske (Behrends

1968, 37). Desuden stammer to enkeltfund fra henholdsvis Midtsjælland og Vestsåne (Stjernquist 1947, 85, fig. 2a). – Eksemplaret fra Nr. Sandegård er dateret til fase 2; det kan ikke afgøres, fra hvilket af de to hovedområder, det stammer, da stykkerne her ikke kan skelnes fra hinanden. Derimod kan det siges, at det ikke hører til den mellemsvenske gruppe af ringnåle, som er lagt kraftigere.

5. To stærkt fragmentariske vingenåle (Flügelnadeln) af bronze stammer fra brandplet 60 på Mandhøj, Ibsker sogn. Vedel nævner, men afbilder ikke stykkerne, derimod en stor bæltehage af type B2, der fandtes i samme grav (Vedel 1886, 326 og fig. 103). Et brudstykke af den ene nål er (efter en skitse i Nationalmuseets inventarprotokol) senere afbildet (ukorrekt) (Larsen 1949, 49, fig. 3,2). En tegning af det ene stykke er i delvis rekonstruktion vist fig. 43. – Der er i fundet bevaret to nålehoveder af konisk form, og det ene viser herunder en gennemboring. Desuden kan mindst et fragment tydes som en af de tværstillede »vinger«, ligesom nålen viser en bøjning af stilken. – Vingenåle udgør en vidt udbredt gruppe af smykkenåle, der dog viser klare regionale variationer. I Sydjylland og Slesvig forekommer således en særlig kraftig type (eks. S. Müller 1895, nr. 71), medens der i Holsten dels forekommer nåle med enten et meget slankt, konisk eller et cylinderformet hovede med flere vulste (eks. henholdsvis Behrends 1968, grav 862 og 1683 over for grav 1177, 1190, 1281). De samme typer findes i det vestlige Mecklenburg (eks. Keiling 1969, kort 8). En anden variant er typisk for Mecklenburgs østlige dele og det vestlige Pommern (Keiling 1969, kort 8 og Seyer 1982, fig. 37), et kulturområde, der blev defineret af Eggers (1936, 136) som en »vestpommersk formkreds«. Her har vingenålene et bredt, konisk hovede og herunder en stilk med enkelt krumning (eks. Eggers 1936, 136. – Keiling 1969, Taf. 72a). Længere øst- og sydpå, især øst for Oder, findes beslægtede typer, hvor nålestilken er erstattet af en art hage (Hachmann 1960, pl. 4, nr. 5-6). – Kostrzewski, der allerede havde beskrevet de fleste af de nævnte varianter af vingenåle, har kendt stykkerne fra Mandhøj, men henført dem til de østlige

typer med hageformet nål (1919, 79-80, note 5). – Rekonstruktionen fig. 43 viser, at der i stedet for er tale om den form, hvis hjemsted er det østlige Mecklenburg og Vest-Pommern.

6. *Syv ensartede bælte- eller prydbeslag* af bronze kendes fra et depot på Nylars præstegårds jord i Nylarsker sogn (fig. 44). Fundet er publiceret af Klindt-Jensen (1953, 58, fig. 37) og i tilslutning til W. Krämers bestemmelse (1950, 84 f.) henført til områderne omkring mellemste Elbe. Formen er derefter behandlet og dens udbredelse kortlagt, først af Krämer (1961, 313), senere af Th. Voigt (1968, 196 med note 17 og kort fig. 34). Selv om der nu kendes flere varianter, stammer de fleste fra et begrænset område i det sydlige Hannover med tilgrænsende dele af Sachsen og Brandenburg; enkelte stykker er nået til Böhmen og Bayern, hvor nogle af de bedste paralleller til Nylars-stykkerne er fundet i det keltiske oppidum Manching (Krämer 1961, fig. 6, 8).

7. *To sæt skiveformede pladenåle* af typen Müller 1895, fig. 68, afbildet Müller 1933, fig. 29, er formentlig fundet i Vestermarie eller Nylarsker sogne. Stykkerne er indsendt til Nationalmuseet 1841 (Mus. nr. 6488) sammen med fund nr. 6 ovenfor og andre oldsager, men efter museets protokol er det ikke helt klart, hvorvidt der er tale om et samlet fund. Pladenåle af denne type kendes hovedsagelig fra de danske øer og i to eksemplarer henholdsvis fra Østjylland og Skåne (Müller 1933, 21).

8. *Halsringe med kugleformede ender* foreligger i to forskellige former fra Bornholm.

a. Fra Kanegård, Knudsker sogn, grav C 133 (Vedel 1886, 315) er i en brandplet fundet to ornamenterede endekugler fra en halsring (Vedel 1886, fig. 178. – Moberg 1954, fig. 15, 2) sammen med to kuglefibler (som Vedel 1886, fig. 117), en bæltehage og fragmenter af et bronzekar (?). Vedel tolkede kuglerne som knapper, men Moberg (1941, 128) gav den rigtige forklaring.

b. Fra en brandplet på Store Bjergegård i Vestermarie sogn (se ovenfor 123) stammer et større brudstykke af en halsring med en lille, massiv endekugle (Bornholms Museum). Stykket er (dårligt) afbildet (Larsen 1949, 51, fig. 4, 7), men er her

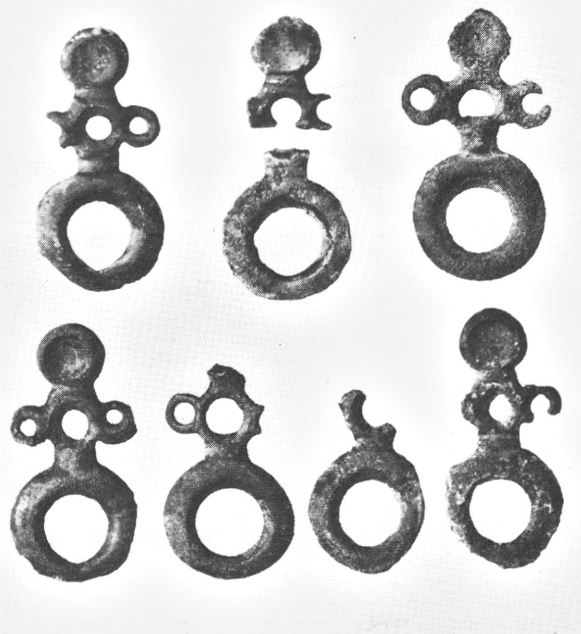

Fig. 44. Samlet fund af bronzebeslag fra Mellem-Elbeområdet, fra Nylarsker. Nationalmuseet. 3:4. (LL fot.).

fejlbestemt. Moberg har på grundlag af en arbejds-tegning (Moberg 1954, 35, note 122) henført det til kuglehalsringe af sin type fig. 27-28. (Originalen savnes for tiden).

Den store og formrige gruppe af kuglehalsringe har gentagne gange været studeret, såvel med hensyn til herkomst, kronologi og den ofte rige, keltisk inspirerede ornamentik (S. Müller 1933, 12 ff. – Klindt-Jensen 1953, 52 ff. – Moberg 1954, 22 ff.). Gruppen hører hjemme i de østlige dele af Sydskan-dinavien (De danske øer og Skåne) samt hele Mellem-sverige. Det er lykkedes at lokalbestemme flere varianter, men begge de bornholmske stykker hører til former, som hidtil ikke har kunnet stedfæstes inden for hovedområdet. På Bornholm må de anses for at være importerede.

9. *Kroneformet halsring*. Ved Dyndalegård i Rø sogn er fundet en ofte omtalt, velbevaret halsring (Vedel 1897, fig. 17. – Kostrzewski 1919, 73. – S.

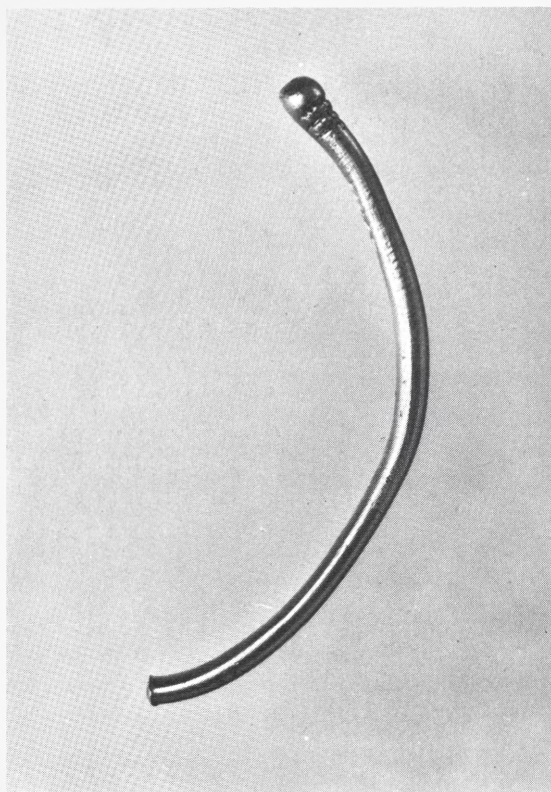

Fig. 45. Brudstykke af hals- eller arming af guld, antagelig fra Fyn eller Sjælland. Fundet i Nyker sogn. Nationalmuseet. 1:1. (LL fot.).

Müller 1933, 11, nr. 75). Fundforholdene er uklare, men stykket er ikke forbrændt og stammer derfor næppe fra en grav. De fleste nordiske eksemplarer af kroneformede halsringe er vstdanske, men stykket fra Bornholm har en tyndere og højere ring end disse og svarer nøje til en vidt spredt gruppe østlige varianter, fra Østtyskland, over Polen og videre mod sydøst. Så længe der ikke foreligger en samlet behandling af denne østlige gruppe og dens varianter, kan hjemstedet for den bornholmske ring ikke bestemmes nærmere.

Derimod er halsringe med kølleformede ender (»Kolbenenden-halsringe«) – en mellem- eller vestpommersk type – hidtil ikke fundet på Bornholm, skønt dette er omtalt to gange i nyere litera-

tur. Moberg nævner (1941, 98) en sådan ring fra Mandhøj, grav 60, og citeres af Hachmann (1960, 220). Mobergs henvisning til både grav- og museumsnummer gælder imidlertid de to brudstykker af vingenåle, der er omtalt ovenfor nr. 5, hvilket allerede er korrigeret (Larsen 1949, 48). Til gengæld er her henvist til en halsring med kølleformede ender fra St. Bjergegård (Larsen 1949, 48 og fig. 4, 7), men dette stykke er i virkeligheden den ovenfor nævnte halsring med små kugleformede ender (nr. 7b).

10. Hals- eller arming af guld. Et gammelt fund af en sådan ring er i den ældre litteratur dateret til sen jernalder. (Nat. Mus. nr. 11497, Vedel 1886, 394, nr. 28). Stykket er afbildet fig. 45. Der er tale om et 10,5 cm langt brudstykke af en massiv ring med næsten cirkelformet tværsnit, afsluttet i en kugle. Ved overgangen til denne er ringen ornamenteret med en dybere fure og enkelte stregmønstre. Brudfladen er hamret flad, hvilket kan være sket i nyere tid. Ringen er fundet ved Åbygård i Nyker sogn og indsendt til museet 1851 af finderens søster, efter at han selv var afgået ved døden. Efter arkivalierne skulle ringen være fundet på eller nær gårdens jord. – Ringen hører til en lille, særpræget gruppe af finger-, arm- og halsringe af guld fra yngre førromersk jernalder. Knap to eksemplarer er så ens udformede, at man kan tale om regulære typer (som eksempelvis guldringene fra yngre romertid og folkevandringstid). Et vist fællestræk ved de førromerske stykker ses i ringenes afslutninger, der enten er kugleformede, koniske, eliptisk fortykkede eller består af fire sammenloddede kugler. I nogle tilfælde er midterpartiet af de større ringe splittet op i snoede tråde. De fleste ringe er ornamenteret med indpunslede mønstre af forskellig art. Den tekniske udførelse er god, ofte fremragende. Dette forhold og hele gruppens heterogene karakter er nok årsag til, at man først meget sent er blevet opmærksom på den (S. Müller 1933, 35. – Albrechtsen 1954, 100). Den teknisk høje, ja kunstneriske kvalitet har været årsag til, at man har foreslået en klassisk oprindelse eller antaget dem for keltiske produkter (Brøndsted 1960, 74), skønt det ikke er lykkedes at finde direkte

forbilleder. Ringene bør snarere opfattes som nordiske (som allerede antydnet af Sophus Müller 1933, 35), og værkstedet (eller værkstederne) søges enten på Fyn eller Vestsjælland, hvorfra 8 af de 9 hidtil kendte og stedfæstede fund stammer. Det sidste stammer fra Ånga på Gotland (Almgren 1914, pl. 6, 85. – Nylén 1955, 506). Hertil kommer så det bornholmske stykke fig. 45.

Kun to stykker foreligger i et sikkert dateret fund, den kendte vogngrav fra Langå på Øst-Fyn (Sehested 1878, pl. 38. – Albrechtsen 1954, 100 og pl. 4), der ved sin keramik kan henføres til per. IIIa. – Man bør være opmærksom på et næppe tilfældigt forhold, at de fire ringe fra det østlige Sjælland, Bornholm og Gotland alle er defekte, dvs. at en større eller mindre del er hugget af.

De ti ovenfor omtalte grupper af fremmede smykker fra bornholmske fund er omtalt så udførligt, dels

fordi der i flere tilfælde er tale om nye eller bedre lokaliserede former, og dels fordi hele mønstret er et andet end ved de i Tillæg III beskrevne bæltehager. Ganske vist drejer det sig i begge tilfælde om smykker eller andet (formentlig) kvindeligt udstyr. Ser man på hjemstederne for de ti nu omtalte grupper af smykker, er der tale om vidt forskellige nordiske eller europæiske områder, hvorfra der hidtil ikke kendes samtidige bornholmske særtyper. Man kan her tolke deres forekomst på Bornholm som resultat af enten handel, gaver eller varebytte. Det er anderledes med bæltehagerne, hvor man kan konstatere udveksling af nordpolske former og tilsvarende særtyper inden for et mere begrænset område (mellem Oder og Persante). Derfor kan bæltehagerne som allerede nævnt selv ved en forsigtig tolkning forklares som gensidige, samfundsmæssige kontakter, mest nærliggende som ægteskabelige forbindelser mellem familier syd og nord for Østersøen.

Litteratur

Forkortelser

<i>Aarb.</i> :	<i>Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie</i> , København.
<i>Kuml.</i> :	<i>Kuml.</i> Årbog for Jysk Arkæologisk Selskab. Århus.
<i>KVHAA</i> :	Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Stockholm.
<i>MLUHM</i> :	<i>Meddelanden från Lunds Universitets Historiska Museum</i> . Lund.

- Albrechtsen, E., 1954: *Fynske jernaldergrave I. Førromersk Jernalder*.
- Albrechtsen, E., 1973: *Fynske jernaldergrave V. Nye fund*. Fynske Studier X. Odense.
- Almgren, O., 1914: *Die ältere Eisenzeit Gotlands I*. KVHAA.
- Ament, H., 1973: *Das fränkische Gräberfeld von Rübenach*. Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit, Serie B, Nr. 7.
- Andersen, K., 1982: *Maglemosehytterne ved Ulkestrup Lyng*. Nordiske Fortidsminder B7. København.
- Andersen, N. H. & Madsen, T., 1977: Skåle og bægre med storvinkelbånd fra yngre stenalder. Overgangen mellem tidlig- og mellemneolitikum. *Kuml.*, 131-160.
- Andersen, S. H., 1978: Flade, skælhuggede skiver af Brovst-type. Fremstillingsteknikken af de tidligste tværpile i Jylland. *Kuml.*, 77-98.
- Aner, E. & Kersten, K., 1977: *Die Funde der älteren Bronzezeit des nordischen Kreises in Dänemark, Schleswig-Holstein und Niedersachsen*. Band III. Bornholms, Maribo, Odense und Svendborg amter. København/Neumünster.
- Arne, T. J., 1905: Graffältet vid Ljunga, Östergötland. *Meddelanden från Östergötlands Fornminnesförening*.
- Arwidsson, G., 1942: *Vendelstile. Email und Glas im 7.-8. Jahrhundert*. Valsgärdestudien I. Uppsala.
- Bagge, A. & Kjellmark, K., 1939: *Stenåldersboplatserna vid Siretorp i Blekinge*. KVHAA.
- Balcer, B., 1983: *Wytworczosc Narzedzi Krzemiennych w Neolicie ziem Polski*. Wrocław.
- Bardon, L. & Bouyssonie, J., 1906: Outils écaillés par percussion. *Revue de l'École d'Anthropologie de Paris*.
- Baudou, E., 1960: *Die regionale und chronologische Einteilung der jüngeren Bronzezeit im Nordischen Kreis*. Studies in North-European Archaeology 1. Stockholm.
- Bech, J.-H., 1979: Overbygårdskælderens. Datering af keramikken. *Kuml.*, 141-165.
- Bech, J.-H., 1980: Late Pre-Roman Iron Age in Northern Jutland in the Light of Excavations at the Vogn Cemetery in Mosbjerg, Vendsyssel. *Die vorrömische Eisenzeit im Kattegatt-Gebiet und in Polen. Symposium in Göteborg*, 68-84.
- Becker, C. J., 1939: En Stenalderboplads paa Ordrup Næs i Nordvestsjælland. Bidrag til Spørgsmaalet om Ertebøllekulturens Varighed. *Aarb.*, 199-280.
- Becker, C. J., 1947: Mosefundne Lerkar fra yngre Stenalder. Studier over Tragtbægerkulturen i Danmark. *Aarb.*, 1-318.
- Becker, C. J., 1948: Die zeitliche Stellung des Hjortspring-Fundes innerhalb der vorrömischen Eisenzeit in Dänemark. *Acta Archaeologica* XIX, 145-187.
- Becker, C. J., 1949: Hafted Neolithic Celts II. With Observations on a New Funnel-Beaker Type from Zealand. *Acta Archaeologica* XX, 231-248.
- Becker, C. J., 1950: Den grubekeramiske kultur i Danmark. *Aarb.*, 153-274.
- Becker, C. J., 1951a: Maglemosekultur paa Bornholm. *Aarb.*, 96-177.
- Becker, C. J., 1951b: Førromersk jernalder i Danmark. *Finska Fornminnesföreningens Tidskrift* LII, 1, 29-50.
- Becker, C. J., 1952: Die nordschwedischen Flintdepots. Ein Beitrag zur Geschichte des neolithischen Fernhandels in Skandinavien. *Acta Archaeologica* XXIII, 31-79.
- Becker, C. J., 1953: Zwei Frauengräber des 7. Jahrhunderts aus Nørre Sandegaard, Bornholm. *Acta Archaeologica* XXIV, 127-155.
- Becker, C. J., 1954: Die mittel-neolithischen Kulturen in Südschweden. *Acta Archaeologica* XXV, 49-150.
- Becker, C. J., 1955: Smykkefundet fra Ørby. Et glimt fra Sjællands glemte storhedstid. *Fra Nationalmuseets Arbejdsmark*, 26-34.
- Becker, C. J., 1961: *Førromersk jernalder i Syd- og Midtjylland*. Nationalmuseets Skrifter, Større Beretninger VI.
- Becker, C. J., 1962: Das eisenzeitliche Gräberfeld Nørre Sandegaard auf Bornholm. *Germania* 40, 317-330.
- Becker, C. J., 1975: Hovedlinier i Bornholms oldtidshistorie. *Bornholmske Samlinger*, 1-41. (Også *Hoops Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* Bd. III, 297-313. Berlin 1978).
- Becker, C. J., 1980a: Bidrag til katalog i G. Weisgerber (ed.): *5000 Jahre Feuersteinbergbau. Die Suche nach dem Stahl der Steinzeit*. Veröffentlichungen aus dem Deutschen Bergbau-Museum Bochum, Nr. 22, 457-470.
- Becker, C. J., 1980b: Om grubekeramisk kultur i Danmark. Korte bidrag til en lang diskussion (1950-1980). *Aarb.*, 13-33.
- Becker, C. J., 1980c: Vendsyssel während der vorrömischen Eisenzeit. *Die vorrömische Eisenzeit im Kattegatt-Gebiet und in Polen. Symposium in Göteborg*, 54-67.
- Becker, C. J., 1982: Siedlungen der Bronzezeit und der vorrömischen Eisenzeit in Dänemark. *Offa* 39, 53-71.
- Becker, C. J., 1986: Nørre Sandegård og Snogebæk. En boplads

- og en gravplads på Bornholm med fund fra stridsøksekulturen. C. Adamsen & K. Ebbesen (red.): *Stridsøksetid i Sydkandinavien. Beretning fra et symposium 28.-30.X.1985 i Vejle*. Arkæologiske Skrifter 1, 22-32. København.
- Becker, C. J., 1988: Sydkandinavisk flint i nordsvenske fund fra mellem- og sen-neolitik tid. *Iskos 7* (XVII Nordiska arkeologmötet i Åbo 1985), 43-53. Helsingfors.
- Behrends, R.-H., 1968: *Schwissel. Ein Urnengräberfeld der vorrömischen Eisenzeit aus Holstein*. Offa-Bücher 22.
- Behrens, G., 1947: *Merowingerzeit*. Römisch-Germanisches Zentralmuseum zu Mainz, Katalog 13.
- Bender Jørgensen, L., 1986: *Forhistoriske Textiler i Skandinavien. Prehistoric Scandinavian Textiles*. Nordiske Fortidsminder B9. København.
- Beskow Sjöberg, M. (ed.), 1987: *Ölands Järnåldersgravfält I*. Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska Museer, Stockholm.
- Bohnsack, D., 1938: *Die Burgunden in Ostdeutschland und Polen während des letzten Jahrtausends v. Chr.* Quellenschriften zur ostdeutschen Vor- und Frühgeschichte 4. Leipzig.
- Boulancier, M. C., 1909: *Le Cimetière Franco-Méovingien et Carolingien de Marchélepot (Somme)*. Paris.
- Brézillon, M., 1968: *La Dénomination des Objets de Pierre Taillée. Matériaux pour un vocabulaire des préhistoriens de langue française*. IVe supplément à Gallia Préhistoire. Paris.
- Brinch Petersen, E., 1966: Klosterlund – Sønder Hadsund – Bøllund. Les trois sites princiaux du Maglémosien Ancien en Jutland. Essai de Typologie et de Chronologie. *Acta Archaeologica XXXVII*, 77-185.
- Brinch Petersen, E., 1971: Sværdborg II. A Maglemose Hut from Sværdborg Bog, Zealand, Denmark. *Acta Archaeologica XLII*, 43-77.
- Brinch Petersen, E., 1973: A Survey of the Late Palaeolithic and the Mesolithic of Denmark. S. K. Kozłowski (ed.): *The Mesolithic in Europe. International symposium on the Mesolithic in Europe*, Warsaw, 77-127.
- Broholm, H. C., 1952: *Danske Oldsager III. Ældre Bronzealder*. København.
- Brøndsted, J., 1936: Danish Inhumation Graves of the Viking Age. A Survey. *Acta Archaeologica VII*, 81-228.
- Brøndsted, J., 1960: *Danmarks Oldtid. 3. Jernalderen*. 2. udg. København (= *Nordische Vorzeit. Band 3. Eisenzeit in Dänemark*, Neumünster 1963).
- Bæhrendtz, F., 1896: Graffältet vid Öfre Ålebäck. KVHAA *Månadsblad* bd. 9, 107 f.
- Bøe, J. & Nummedal, A., 1936: *Le Finnmarkien. Les origines de la civilisation dans l'extrême-nord de l'Europe*. Instituttet for sammenlignende kulturforskning, Serie B, Skrifter XXXII. Oslo.
- Cederskiöld, L., 1950: En håleggad yxa av Kristianstadsflinta. *Fornvännen*, 363-364.
- Craddock, P., et al., 1983: The trace element composition of polished flint axes as an indicator of source. *Archaeometry* 25. London.
- Csallány, D., 1961: *Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mittel-donaubecken*. Archaeologica Hungarica, Series Nova 38.
- Dąbrowska, T., 1988: *Wczesne Fazy Kultury Przeworskiej* (Frühstufen der Przeworsk-Kultur). Paustwowe Muzeum Archeologiczne, Warszawa.
- Davidson, K., 1973: Neolitiske lerskiver belyst af danske fund. *Aarb.*, 5-72.
- Ebbesen, K., 1985: Bornholms dysser og jættestuer. *Bornholmske Samlinger*, 175-211.
- Ebbesen, K. & Mahler, D., 1979: Virum. Et tidlignolitisk bopladsfund. *Aarb.*, 11-61.
- Eggers, H. J., 1936: Das Gräberfeld von Langenhagen, Kr. Saatzig. *Monatsblätter der Gesellschaft für pommersche Geschichte und Altertumskunde* 50, 7/8. Stettin.
- Ekström, G., 1936: Skånes moränområden. *Sydsvenska Geografiska Sällskapets Årsbok*.
- Engelen, F. H. G. (ed.), 1981: *Third international symposium of flint. Mai 1979, Maastricht*. Staringia no. 6. Nederlandse Geologische Vereniging.
- Ethelberg, P., 1986: *Hjemsted – en gravplads fra 4. og 5. årh. e.Kr.* Skrifter fra Museumsrådet for Sønderjyllands Amt 2. Haderslev.
- Faussett, B., 1856: *Inventorium Sepulchrale*. London.
- Fettich, N., 1932: *Der zweite Schatz von Szilágy-Somlyó*. Archaeologica Hungarica 8.
- Florin, S., 1958: *Vråkulturen. Stenåldersboplatserna vid Mogetorp, Östra Vrå och Brokvarn*. KVHAA.
- Fredsjö, Å., 1952: Forngraverna i Härlanda. *Göteborg Musei Årstryck* 1951-52, 302 ff.
- Frödin, O., 1916: Några lerkärl från Bornholms stenålder. *Fornvännen* 11, 181-200.
- Garscha, F., 1970: *Die Alamannen in Südbaden. Katalog der Grabfunde*. Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit, Serie A, Bd. 11.
- Glob, P. V., 1944: Studier over den jyske Enkeltgravkultur. *Aarb.* 1-283.
- Glob, P. V., 1969: *Helleristninger i Danmark*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter VII.
- Gry, H. & Søndergaard, B., 1958: *Flintforekomster i Danmark*. The Danish National Institute of Building Research and the Academy of Technical Sciences. Committee on Alkali Reactions in Concrete. Progress Report D 2. Copenhagen.
- Gräslund, B., 1974: Relativ datering. Om kronologisk metod i nordisk arkeologi. *Tor XVI*. Uppsala (= *The Birth of Prehistoric Chronology*, Cambridge 1988).
- Grönwall, K. A., 1903: Flintens naturlige Forekomst paa Bornholm og de bornholmske Stenalderredskaber. *Aarb.*, 316-319.
- Grönwall, K. A., 1912: *Die Faziesentwicklung der Mukronatenkreide im Baltischen Gebiete*. Sveriges Geologiska Undersökning C, nr. 240.
- Grönwall, K. A., 1916: *Kortbladet Bornholm*: Danmarks Geologiske Undersøgelse, I. Rk., Nr. 13.
- Hachmann, R., 1960: Die Chronologie der jüngeren vorrömischen Eisenzeit. *41. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*.

- Hansen, M., 1984: Urnebrandgrube med jernfibula fra Markvænget i Vesthimmerland. *Hikuin* 10, 117-122. Århus.
- Helbæk, H., 1952: Preserved Apples and *Panicum* in the Prehistoric Site at Nørre Sandegaard in Bornholm. *Acta Archaeologica* XXIII, 107-115.
- Helbæk, H., 1954: Prehistoric food plants and weeds in Denmark. A Survey of Archaeobotanical Research 1923-1954. J. Iversen (ed.): *Studies in Vegetational History in Honour of Knud Jessen*. Danmarks Geologiske Undersøgelse II. rk., nr. 80, 250-261.
- Henriksen, B. B., 1976: *Sværdborg I. Excavations 1943-44. A Settlement of the Maglemose Culture*. Arkæologiske Studier III. København.
- Henriksen, B. B., 1980: *Lundby-holmen. Pladser af Maglemose-type i Sydjylland*. Nordiske Fortidsminder B6. København.
- Hingst, H., 1964: *Die vorrömische Eisenzeit. Vorgeschichte Schleswig-Holsteins*, Bd. 2, 147 ff. Neumünster.
- Hinsch, E., 1951: Førromersk jernalder i Norge. *Finska Fornminnesföreningens tidskrift* LII, 51-71.
- Hvass, S., 1985: *Hodde. Et vestjysk landsbysamfund fra ældre jernalder*. Arkæologiske Studier VII. København.
- Høiland Nielsen, K., 1986: Zur Chronologie der jüngeren germanischen Eisenzeit auf Bornholm. Untersuchungen zu Schmuckgarnituren. *Acta Archaeologica* 57, 47-86.
- Jensen, J., 1965: Ulbjerg-graven. Begyndelsen af den ældre jernalder i Jylland. *Kuml*, 23-33.
- Jensen, J., 1969: Ein thrako-kimmerischer Goldfund aus Dänemark. *Acta Archaeologica* XL, 159-184.
- Jørgensen, E., 1968: Sønder Vilstrup-fundet. En gravplads fra ældre jernalder. *Aarb.*, 32-90.
- Jørgensen, E., 1975: Tuernes mysterier. *Skalk* 1975, nr. 1, 3-10. Århus.
- Jørgensen, G., 1977: Acorns as a Food-Source in the Late Stone Age. *Acta Archaeologica* 48, 233-238.
- Jørgensen, G., 1981: Korn fra Sarup. Med nogle bemærkninger om agerbruget i yngre stenalder i Danmark. *Kuml*, 221-231.
- Jørgensen, L., 1987: En bornholmerpige fra 700-årene – familiegavnlæggelser i 1000 år. *Nationalmuseets Arbejdsmark*, 75-86.
- Jørgensen, L. B., se Bender Jørgensen, L.
- Kapel, H., 1958: Bagå O, »Marienlyst«. *Bornholmske Samlinger* XXXVI, 131 ff.
- Keiling, H., 1969: *Die vorrömische Eisenzeit im Elde-Karthane-Gebiet (Kreis Perleberg und Kreis Ludwigslust)*. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte der Bezirke Rostock, Schwerin und Neubrandenburg 3.
- Klindt-Jensen, O., 1935: En Stenalderboplads i Grisby. *Bornholmske Samlinger* XXIII, 212-218.
- Klindt-Jensen, O., 1953: *Bronzekedlen fra Brå. Tidlige Keltiske Indflydelser i Danmark*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter III. Århus.
- Klindt-Jensen, O., 1957a: *Bornholm i folkevandringstiden*. Nationalmuseets Skrifter, Større Beretninger II. København.
- Klindt-Jensen, O., 1957b: Oldtiden. R. Nielsen & Th. Sørensen (red.): *Bogen om Bornholm*, 89-139. Haderslev.
- Klindt-Jensen, O., 1958: Udgravninger på Bornholm 1816-24. *Bornholmske Samlinger* 36, 145-170.
- Klindt-Jensen, O., 1975: *A History of Scandinavian Archaeology*. London.
- Klindt-Jensen, O., 1978: *Slusegårdgravpladsen. Bornholm fra 1. årh. f. til 5. årh. e.v.t.* Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XIV, 1-2. Århus.
- Koch, U., 1977: *Das Reihengräberfeld bei Schretzheim*. Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit, Serie A, Bd. 3.
- Kostrzewski, J., 1919: *Die ostgermanische Kultur der Spätlatènezeit*. Mannus-Bibliothek Nr. 18. Berlin.
- Kostrzewski, J., 1955: *Wielkopolska w Pradziejach*. 2. udg. Biblioteka archeologiczna 7. Warszawa – Wrocław.
- Kostrzewski, J., 1958: Studien über die ältere Eisenzeit in Polen. *Acta Archaeologica* XXIX, 51-94.
- Kostrzewski, J., 1965: *Zur Frage der Siedlungstätigkeit in der Urgeschichte Polens von der Mitte des II Jahrtausends v. u. Z. bis zum frühen Mittelalter*. Instytut Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk, Wrocław.
- Król, d., 1986: Remarks on the flint industry of the Rzucewo Culture. T. Malinowski (ed.): *Archeologia Interregionalis. Problems of the Stone Age in Pomerania*. Warszawa.
- Krämer, W., 1950: Ein aussergewöhnlicher Latènefund aus dem Oppidum von Manching. *Reinecke-Festschrift*, 84-95. Mainz.
- Krämer, W., 1961: Fremder Frauenschmuck aus Manching. *Germania* 39, 305-322.
- Königsson, L.-K., 1973: Annan flinta. *Tor* XV, 1972-73, 48-52.
- Larsen, K. A., 1949: Bornholm i Ældre Jernalder. *Aarb.*, 1-214.
- Larsson, L., 1983: Karlsfält. A Settlement from the Early and Late Funnel Beaker Culture in Southern Scania, Sweden. *Acta Archaeologica* 54, 3-71.
- Larsson, L., 1988: Mortuary Building above Stone Age Grave. A Grave from the Battle Axe Culture at Ullstorp, Southern Scania, Sweden. *MLUHM N.S.* 7, 1987-88, 81-98.
- Larsson, M., 1984: *Tidigneolitikum i Sydvästskåne. Kronologi och bosättningsmönster*. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 4°, No. 17. Lund.
- Laursen, J., 1984: Danske kuglefibler. *Hikuin* 10, 127-136. Århus.
- Lind, B., 1984: Ellegård-graven. Et bornholmsk fund fra yngre germansk jernalder med smykkeopsætning. *Hikuin* 10, 247-260. Århus.
- Lindene Nielsen, J., 1975: Aspekter af det førromerske våbengravsmiljø i Jylland. *Hikuin* 2, 89-96. Århus.
- Lindqvist, S., 1932: Vendel-Time Finds from Valsgårde in the Neighbourhood of Old Uppsala. *Acta Archaeologica* III, 21-46.
- Lomborg, E., 1959: Fladehuggede flintredskaber i gravfund fra ældre bronzealder. *Aarb.*, 146-183.
- Lomborg, E., 1973: *Die Flintdolche Dänemarks. Studien über Chronologie und Kulturbeziehungen des südkandinavischen Spätneolithikums*. Nordiske Fortidsminder Bl. København.
- Lundegren, A., 1934: Kristianstadsområdets kritbildingar. *Geo-*

- logiska Föreningens i Stockholm Förhandlingar*. Bd. 56, nr. 397, 125-313.
- Malmer, M., 1962: *Jungneolithische Studien*. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, No. 2.
- Malmer, M., 1975: *Stridsyxekulturen i Sverige og Norge*. Lund.
- Malmros, C. & Tauber, H., 1975: Kulstof-14 dateringer af dansk enkeltgravskultur. *Aarb.*, 78-95.
- Marciniak, J., 1957: Cmentarzysko ciałopalne z okrezu późnolitańskiego w Wilanowie koło Warszawy. *Materiały starożytne* 2, 7-174.
- Martin, M., 1976: Römische und frühmittelalterliche Zahnstocker. *Germania* 54, 456-460.
- Mathiassen, Th., 1948: *Danske Oldsager I. Ældre Stenalder*. København.
- Mazière, G., 1984: La pièce esquillée, outil ou déchet? *Bulletin de la Société Préhistorique Française* 81, 182-187.
- Meaney, A. L., 1981: *Anglo-Saxon Amulets and Curing Stones*. British Archaeological Reports, British Series 96. Oxford.
- Moberg, C.-A., 1941: *Zonengliederungen der vorchristlichen Eisenzeit in Nordeuropa*. Lund.
- Moberg, C.-A., 1954: Between Horn and Ornavasso. Studies of Chronology and Style in the La Tène Period *Acta Archaeologica* XXV, 1-48.
- Müller, Sophus, 1895: *Ordning af Danmarks Oldsager III. Jernalderen*. København.
- Müller, Sophus 1933: *Oldtidens Kunst i Danmark. III. Jernalderens Kunst. Førromersk og romersk Tid*. København.
- Nerman, B., 1969: *Die Vendelzeit Gotlands*. II. Tafeln. KVHAA.
- Nerman, B., 1975: *Die Vendelzeit Gotlands*. I. Text. KVHAA.
- Nielsen, J.L., 1975: Aspekter af det førromerske våbengravsmiljø i Jylland. *Hikuin* 2, 89-96. Århus.
- Nielsen, K. H., se Høiland Nielsen, K.
- Nielsen, P. O., 1977: De tyknakkede flintøkser kronologi. *Aarb.*, 5-71.
- Nummedal, A., 1929: Noen stenredskaper fra Finnmark. *Universitetets Oldsaksamlings Skrifter* II, 17-34. Oslo.
- Nybruget, P. O., 1978: *Førromersk jernalder i Sørøst-Norge*. Upubliceret magister-avhandling, Oslo.
- Nylén, E., 1955: *Die jüngere vorrömische Eisenzeit Gotlands. Funde, Chronologie, Formenkunde*. Uppsala.
- Nylén, E., 1957: Till frågan om gravskicket under Nordens førromerska järnålder. *Tor* III, 65-80. Uppsala.
- Oldeberg, A., 1952: *Studien über die schwedische Bootaxtkultur*. KVHAA.
- Oxenstierna, E. C. G., 1945: *Die Urheimat der Goten*. Mannus-Bücherei 73.
- Petersen, E., 1929: *Die frühgermanische Kultur in Ostdeutschland und Polen*. Vorgeschichtliche Forschungen II, 2.
- Petersen, E. B., se Brinch Petersen, E.
- Petersen, P. V., se Vang Petersen, P.
- Pitou, D., 1985: *La Néropole de Nouviou-en-Pontieu. (Dép. du Nord)*.
- Ramskou, Th., 1952: Dévouverte nouvelle de signes cupelliformes et de roues solaires dans de tombeaux de l'âge du bronze. *Acta Archaeologica* XXIII, 132-138.
- Rostholm, H., 1986: Kornaftryk fra enkeltgravskulturen. C. Adamsen & K. Ebbesen (red.): *Stridsøksetid i Sydskandinavien. Beretning fra et symposium 28.-30.X.1985 i Vejle*. Arkæologiske Skrifter 1, 230-237. København.
- Sahlström, K. E., 1948: *Gravfältet på Kyrkbacken i Horns socken, Västergötland*. KVHAA Handlingar 60:2.
- Sahlström, K. E., 1951: Gravfältet i Mellby by, Kållands härad. *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift* V, 6, 1-77.
- Salomonsson, B., 1963: An Early Neolithic Settlement Site from S. W. Scania. *MLUHM* 1962-63, 65-122.
- Schumann, H., 1898: Die Waffen und Schmucksachen Pommerns zur Zeit des La Tène-Einflusses. *Beiträge zur Geschichte und Altertumskunde Pommerns (Lencke-Festschrift)*. Stettin.
- Schwantes, G., 1911: *Die ältesten Urnenfriedhöfe bei Uelzen und Lüneburg*. Die Urnenfriedhöfe in Niedersachsen I, 2.
- Sehested, F., 1878: *Fortidsminder og Oldsager fra Egnen om Broholm*. København.
- Seyer, H., 1982: *Siedlung und archäologische Kultur der Germanen in Havel-Spree-Gebiet in den Jahrhunderten vor Beginn u. Z.* Schriften zur Ur- und Frühgeschichte 34. Berlin.
- Sjöberg, M. B., se Beskow Sjöberg, M.
- Skaarup, J., 1979: *Flaadet. En tidlig maglemoseoplads på Langeland*. Meddelelser fra Langelands Museum. Rudkøbing.
- de Sonnevile-Bordes, D. & Perrot, J., 1956: Lexique typologique du Paléolithique supérieur. *Bulletin de la Société Préhistorique Française* 53, 408-412.
- Stenberger, M., 1943: *Das Grabfeld von Västerbjers auf Gotland*. KVHAA.
- Stjerna, K., 1905: Bidrag till Bornholms befolkningshistoria under järnåldern. *Antikvarisk Tidskrift för Sverige* 18, nr. 1.
- Stjernquist, B., 1947: Grave from Pre-Roman Iron Age, discovered at Barsebäck, Skåne. *MLUHM*, 83-92.
- Stjernquist, B., 1965: An Early Neolithic Settlement Site at Simris in S.E. Scania. *MLUHM*, 1964-65, 32-70.
- Stoll, H., 1939: *Die Alamannengräber von Hailfingen in Württemberg*. Germanischer Denkmäler der Völkerwanderungszeit IV.
- Strömberg, M., 1978: Three Neolithic Sites. A Local Seriation? *MLUHM N.S.* 2, 1977/78, 68-97.
- Strömberg, M., 1986: Signs of Mesolithic Occupation in South-East Scania. *MLUHM N.S.* 6, 1985-86, 52-83.
- Strömberg, M., 1988: Exchange Systems between Battle-axe Groups? Some reflections concerning certain finds from South-East Scania. *Trade and Exchange in Prehistory. Studies in Honour of Berta Stjernquist*. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, No. 16, 71-81.
- Sørensen, S. A., 1987: A Maglemosian Hut at Lavringe Mose, Zealand. *Journal of Danish Archaeology* 6, 53-62. København.
- Sörling, E., 1942: Ett gravfält från La Tène-tid i Sjögestad. *Fornvännen*, 264-298.
- Vang Petersen, P., 1984: Chronological and Regional Variation in the Late Mesolithic of Eastern Denmark. *Journal of Danish Archaeology* 3, 7-18. København.

- Vedel, E., 1870: Om de bornholmske Brandpletter. Begravelser fra den ældre Jernalder. *Aarb.*, 1-110.
- Vedel, E., 1872: Den ældre Jernalders Begravelser paa Bornholm. *Aarb.*, 1-184.
- Vedel, E., 1873: *Undersøgelser angaaende den ældre Jernalder paa Bornholm*. København.
- Vedel, E., 1886: *Bornholms Oldtidsminder og Oldsager*. København.
- Vedel, E., 1897: *Efterskrift til Bornholms Oldtidsminder og Oldsager*. København.
- Vedel, E., 1906: *Af mit Livs Historie*. København.
- Voigt, Th., 1968: Latènezeitliche Halsringe mit Schälchenenden zwischen Weser und Oder. (Ein Beitrag zu chronologischen, ethnischen, kulturgeschichtlichen und soziologischen Problemen in nördlichen Mitteleuropa). *Jahresschrift für mittel-deutsche Vorgeschichte* 52, 143-232.
- Watt, M., 1983: A Viking Age Settlement at Runegård (Grødby), Bornholm. An Interim Report of the Investigations 1979-82. *Journal of Danish Archaeology* 2, 137-148. København.
- Weisgerber, G. (ed.), 1980: *5000 Jahre Feuersteinbergbau. Die Suche nach dem Stahl der Steinzeit*. Veröffentlichungen aus dem Deutschen Bergbau-Museum Bochum, Nr. 22.
- Welinder, S., 1971: *Tidigpostglacialt Mesoliticum i Skåne*. Acta Arch. Lundensia, Ser. i 8°, Minore, No. 1. Lund.
- Werner, J., 1970: Zur Verbreitung frühgeschichtlicher Metallarbeiten (Werkstatt – Wanderhandwerk – Handel – Familienverbindung). *Early Medieval Studies I*. Antikvarisk Arkiv 38. KVHAA. Stockholm.
- Wyszomirska, B., 1988a: Flint Production and Flint Trade in Northeastern Scania. *Trade and Exchange in Prehistory. Studies in Honour of Berta Stjernquist*. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, No. 16, 83-95.
- Wyszomirska, B., 1988b: *Ekonomisk stabilitet vid kusten. Nymölla III. En tidigneolitisk bosättning med fångstekonomi i nordöstra Skåne*. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8°, No. 17.
- Ørsnes, M., 1966: *Form og stil i Sydkandinaviens yngre germanske jernalder*. Nationalmuseets Skrifter, Arkæologisk-Historisk række XI.
- Ørsnes-Christensen, M., 1955: Kyndby. Ein seeländischer Grabplatz aus dem 7.-8. Jahrhundert nach Christus. *Acta Archaeologica XXVI*, 69-162.
- Åberg, N., 1923: *Kalmar läns förhistoria*. Södra Kalmar län I. Kalmar.
- Aaris-Sørensen, K., 1988: *Danmarks forhistoriske dyreverden fra Istid til Vikingetid*. København.

English Summary

Archaeological investigations at Nørre Sandegård, Bornholm

I. Introduction

Bornholm is a large island lying in the middle of the Baltic, between southern Sweden and the coast of Poland. It is well known in the archaeological literature through E. Vedel's numerous excavations carried out roughly 1868-1900, which were published in two monographs. In the present century it was only after World War II that extensive excavations were carried out once more. For example, excavations were made at Nørre Sandegård, for the National Museum, in 1948 and 1950-52 by the author of this report. Although some results were published in preliminary form (Becker 1951a, 1953, 1962), these investigations resulted in such considerable finds from the Stone, Bronze and Iron Ages that a complete report is of more than purely local interest.

Nørre Sandegård, already known from Vedel's publications, lies right on the north-eastern coast of Bornholm, between the towns of Gudhjem and Svaneke. The terrain slopes down towards the shore; the upper parts of the field consist mainly of boulder clay, the lower partly of a late glacial beach terrace (9-18 m above present sea level) with gravel and sand, and below this level of post-glacial beaches. On the shore itself there is – as was undoubtedly the case throughout Late Glacial time – a short stretch of sandy beach suitable for the landing of boats. This must have been important for prehistoric settlement as almost the whole north-eastern coast of Bornholm consists of cliffs.

The Late Glacial terrace in particular would have been very suitable for settlement in mesolithic and neolithic times, and also in part of the Bronze Age; in the Early and Late Iron Age the area near the coast was used for burial grounds, i.e., settle-

ments must have moved up on to the higher-lying land.

The 1948-52 excavations concerned about 1700 m² of the lower part of the field, but only south-west of the road running from Gudhjem to Svaneke (fig. 4). In 1987-88, some 120 m farther west, was found a large cemetery dating from the Early and Late Iron Age, termed *Nørre Sandegård Vest*; this material will be published by the excavator, Lars Jørgensen, M.A. In 1948 the site was chosen because it was here, fifty years earlier, that the only known pottery from the Swedish Battle-axe culture had been found (see below), but the most important results from the later excavations were, surprisingly, finds from very different periods of the prehistory of Bornholm.

II. Flint as raw material

To a great extent the available raw materials, particularly flint, have stamped both mesolithic and neolithic finds from Bornholm. For more than 30 years the present writer has studied this subject for southern Scandinavia as a whole, but there is only little information on the results (Becker 1952, 1988), for which reason a survey is included here. The occurrences of flint embedded in rock in southern Scandinavia are briefly discussed, in part also that occurring in a secondary (moraine-transported) form. Finally information is given on the differences between types fresh from the rock and the worked pieces in archaeological finds, as far as it is possible to distinguish these by eye alone.

Six main flint types are found locally in southern Scandinavia (fig. 3).

1. Kristianstad flint (Maastrichtian) (fig. 2,1).

Occurring in eastern Scania and Blekinge, transported by glaciers to, e.g., Bornholm. Dark grey with numerous white dots. Fracture, dull. Generally only suitable for small tools.

2. Zealand Senonian flint (Maastrichtian) (fig. 2,2 and 3,D). Found in chalk in eastern Zealand and on Rügen, secondarily transported to the west and north-west, partly in very large flakes of white chalk (western Scania). Fracture, bright. Colour, black, more often dark grey to medium grey. The cortex is always thin with a smooth surface. When the cortex breaks (on working) the colour may be pale grey, except for a narrow zone just below the cortex (fig. 2,2a). An excellent raw material.

3. Jutland Senonian flint (fig. 2,3). Occurs in white chalk in northern Jutland (fig. 3,F-G). Colour, dark to medium grey. Fracture, bright. The cortex is thin with rough (porous) surface. This flint often shows numerous small white dots of different sizes. This type is not secondarily discoloured. Quality as no. 2.

4. Senonian flint of Hov type (fig. 3,E). Occurs in a small area of Thy (north-westernmost Jutland). At present not distinguishable from the Zealand type (no. 2).

5. Dull Danian flint (chert) (fig. 2,5). Occurs in Danian deposits in Jutland, Zealand and south-western Scania (fig. 3,C). Fracture, dull. Colour, pale grey to grey. Larger pieces often used for mesolithic and neolithic axes, but not for cutting tools. In moraine deposits in, for instance, eastern Scania and on Bornholm, one may find small pieces of dull Danian, but often of finer quality; these originate from eastern occurrences (Swedish archaeologists often call this Baltic flint).

6. Bright Danian flint (fig. 2,6). Found as type 5. Heterogeneous group of flint, fracture dull to almost bright. The crust is often thick, irregular and with partly silicified transition to bed-rock. The colour is light to dark grey. Can be used for large tools if of good quality, but the far more frequently occurring poor qualities are only suitable for small objects.

It should be noted that in settlement material one

always finds a number of small flint flakes that cannot be distinguished according to type.

7. »Palaeocene« spherical flint (fig. 6) is included in this work, although it is not a primary type. These are 3-6 cm large, tightly rolled pieces probably of Senonian age originally, but secondarily deposited in Palaeocene beaches somewhere east of Bornholm, from where the flint was transported by glacier to, for instance, Bornholm, Scania and farther west. In quality it corresponds to good Senonian flint. It is just termed »spherical« flint in the following.

III. The Mesolithic

Six mesolithic settlements were found and excavated at Nørre Sandegård together with a site called Melsted (fig. 4), about 130 m north-west of Nørre Sandegård. The whole material has been published in detail (with illustrations mostly from Melsted) (Becker 1951a), and therefore these sites are only briefly mentioned here. In 1951 the finds could be divided into two different groups called, respectively, »Melsted« (all finds excepting settlement II) and »Sværdborg« (site II). Melsted gave a carbon-14 dating for hazel nuts of 6240 ± 130 BC (K. - 586) (Early Maglemosian time). Settlement II corresponds typologically to phase 3 of the Zealand Maglemosian culture (Late Maglemosian): the Nørre Sandegård site is stratigraphically later than settlement IIa of the Melsted group.

All settlements lay on the late glacial sand terrace, 10 to 13 m above sea level, but the contemporary coastline is estimated to have lain some 500 to 600 m outside the present one. In 1987 yet another site of the Melsted group (no. V a) was found: this lay ca. 100 m west of the others and on level 24 m, but it was not investigated any further.

The Melsted and Nørre Sandegård settlement no. I were both rich in finds and contained entirely unmixed layers in the lower levels. All other sites had been disturbed by later structures. A special find was pit 475 containing a hoard of 79 pieces of spherical flint (a few showing slight signs of working) as well as two typical core scrapers (fig. 6).

Both groups only used locally-occurring flint, i.e., spherical flint, Kristianstad flint and small blocks of Danian flint from the east. However there are obvious differences both regarding the choice of raw material and certain types. The Melsted group used a good 90 % spherical flint, mainly for microliths, core scrapers and knives (pls. 1-11) but not for flake scrapers. Later studies have shown that this group can be directly compared with other southern Scandinavian finds from the Early Maglemose culture, in spite of the differences given by the raw materials.

The Sværdborg group chiefly made use of dull Danian flint and Kristianstad flint, particularly for microliths (fig. 9). Among the other tools a number of »retouchoirs« are of importance, some of them polished after fashioning (pl. 12). In addition mention should be made of graters on flakes, small discoid scrapers, and one keeled scraper (pl. 13). Flint core and pointed axes occur in both groups, but because of the nature of the raw materials they are few in number and of poor size.

In both groups there occur large numbers of squamous flakes (*pièces écaillées*) (pl. 7,i-o). Problems relating to this type are discussed and the author definitely considers most of these objects to be proper tools, whose function corresponded to that of the graters, that is to say the working of bone and antler.

IV. The Neolithic

Throughout the Early and Middle Neolithic, five different culture groups are represented, but only two by a material rich enough to indicate actual settlements (fig. 10), namely an early phase of TRB (Funnel Beaker culture) and the Swedish-Norwegian Battle-axe culture. There are no finds safely dating from the Late Neolithic. Even from the two large groups only the remains are preserved of thin cultural layers in the sand (no pits) because the whole area has been much disturbed by structures of the Bronze and Iron Ages. Therefore all the neolithic groups can only be described on the basis of types known already, in particular the pottery,

while the tools of flint and other rock types can only exceptionally be associated with these groups.

1. Siretorp group (TRB culture, EN period C)

Over the whole site were found numerous potsherds (pls. 14-17) particularly from funnel beakers, which by virtue of shape and decoration are identical with finds from eastern Scania and bordering areas of Blekinge, and therefore called after the large settlement at Siretorp. The Bornholm settlement, which is the hitherto largest find from this island, confirms an older theory about close contacts with these very areas of Sweden. Of tools, small fragments of imported thin-butted axes (Zealand Senonian flint), of Limhamn axes, transverse arrow-heads and scrapers presumably belong here.

2. Virum group (TRB culture EN C, Megalithic group)

Only one clay pot belongs safely to this group (pl. 18, 362).

3. TRB culture, MNI

Parts of two coarse funnel beakers (type D) and a small piece of a finely decorated »Troldebjerg« bowl (pl. 18), respectively, were found at a distance of 56 m from each other. These must be the result of a short period of residence here.

4. Pitted-ware culture

A complete miniature pot (pl. 18,D) lay hidden in a little pile of small shore stones. Scattered around the site were two typical arrow-points with shaft-tongue (pl. 22,u,y), and two sherds from large decorated pots (pl. 18,301). In this case too these objects must represent fortuitous use of the site.

5. Swedish-Norwegian Battle-axe culture (Boat-axe culture)

Represented by sherds of at least 25 pots (pls. 19-21) and a few tools. The finds lay scattered over the whole area: in a few cases traces of a thin culture layer were noted. In contrast to the TRB layers, sherds of a single pot were generally found at each spot and there was remarkably little flint waste. All

pottery belong to the latest phase of the culture and have (with the exception of two coarser jugs) close parallels in southern Swedish material. Of tools, mention must be made of a faceted polishing stone of red quartzite (fig. 12), as well as bits of heavy, thick-butted gouges (pl. 25,1745). The three large pots (pl. 19, I-III) were published in 1916 by Frödin, who considered that they might have originated from destroyed graves, a supposition accepted by other scholars. The recent investigations indicate that pots I-III originate from the settlement. Up to now the graves known on Bornholm have all been stone cists (Becker 1986).

Other Neolithic tools

As mentioned, it was only possible to associate types known already with the different neolithic groups. Because of the lack of good raw materials, imported axes, etc., must have been recycled to an unusually large extent. Of particular interest among the neolithic tools are squamous flakes (pls. 24-25), produced by the neolithic groups too. The safest evidence is three flakes made from polished flint axes, as well as a scraper of imported Senonian flint. Reference can also be made to the occurrence of 61 such tools, all originating from areas where no mesolithic flint has been found. Neolithic pieces are on average 0.5-1.0 cm larger than the certain mesolithic examples. However it is impossible to determine which neolithic group used these objects.

Pits with charred plants remains

Pits 311 and 399 contained such remains, but otherwise only yielded a few neolithic sherds. Both pits were covered by stone barrows dating from the Early Bronze Age, and 399 contained, for example, sherds of battle-axe pottery. No. 399 has been carbon-14 dated to 1920 ± 100 BC (K. 585), uncalibrated. The material has been published (Helbæk 1952). Most important were the finds from 399: the contents consisted mainly of split and dried crab apples (some 300), a little grain (ca. 34% wheat, ca. 66% barley), a single grain of millet and a little weed material. The dating suits either the Battle-

axe culture or the Late Neolithic, but the latter is not represented on the site. The find is of considerable interest and the composition of cultivated grain corresponds to new results from the late Jutland Battle-axe culture.

V. Bronze Age

Early Bronze Age »Røser«

The term »røser« (pl. røser) is applied to very low cairns. Generally they occur in eastern Scandinavia. Three certain (and one uncertain) have been found (fig. 14): these are termed V.34-37, (V=Veddel 1897, who used the same numbers). At that time only no. 34 was considered a cairn: the others had already been destroyed by modern cultivation. V.34: 16 m in diameter, central grave, Montelius per. III (pl. 26). – V.35: at least 18 m wide, central grave, two stone cists (nos. 334a and 414), secondary grave with burnt bones and finds from per. II (pl. 26). – V. 36: 15-16 m wide. Central grave, per. III (pl. 26,361). – V.37: Structure uncertain, no central grave ascertained.

»Røser« are well known in the literature, but the majority are small, generally 3-4 m wide, and dated to the Late Bronze and very Early Iron Ages. The large ones dealt with here: only a few are as early as period II (Montelius), rather more are III. It is important that the oldest specimens are found in the same localities on Bornholm as large barrows of the type occurring in the rest of Denmark.

Urn graves from the Late Bronze Age (per. IV-VI) (pls. 26 and 27,1-2) were noted in eight cases, either as secondary installations in the »røser«, or situated close to them. Only grave 351 (fig. 16-17) is unusual in that the under-side of the covering-slab shows cup-shaped depressions that must have been made in connection with the burial. – Modern cultivation has certainly destroyed several graves of this type.

Cremation pits from the Late Bronze Age. Among the many Iron Age cremation pits, six graves were distinguished by their pottery and could be dated to per. VI (pl. 27,3-7). Of these, a few were urn-cre-

mation pits. Several structures without finds could be of the same age. The safely dated per. VI graves lie in a small group west of »røse« V.36. This has neither topographical nor chronological contact with the cremation pits of the Early Iron Age. Grave 403 is considered a »bell-grave«, a type known from northern Poland. However the large covering pot had been crushed at the time of the burial.

Bronze Age settlement remains. Scattered over the site were 12 pits with markedly fire-embrittled stone, a usual bronze age type. A few of them were found beneath the »røser« and hence must date from the Early Bronze Age, others contained a little pottery from the Late Bronze Age. Moreover sherds of settlement pottery from the same periods were found sporadically (pl. 28), but there were no signs of post-holes or traces of house sites.

VI. Early Iron Age

One important result was the (almost) total excavation of a cemetery with cremation pits of the Pre-Roman and Early Roman Iron Age, the first that it has been possible to investigate since Vedel's extensive excavations in the 19th century. The grave form itself is well known from these excavations (Vedel 1886), and Nørre Sandegård yielded only little new information: for example, a number of small, vertically-set stones (miniature »bauta« stones) (fig. 20) and one »røse« proper (no. 194), the first dating from the Late Pre-Roman period.

As a rule a cremation pit is 30-60 cm wide and half as deep, filled with charcoal and other remains from the funeral pyre, burnt bones as well as grave goods. These objects were burnt too and often deposited in an incomplete state. Only about a third of the graves contained grave gifts.

Relative dating. On the basis of finds, the Iron Age cremation pits are divided into four chronological phases; later an attempt will be made to fit these into a common Nordic chronology.

Phase 1 is characterized by local brooch types with balls on the pin, and sherds of one medium-

sized clay pot. A belt hook of type B1 (see Appendix III) was found. As the phase is poorly represented – also in the older excavations – a small excavation at Tofte is reported upon (Appendix II), in which a number of phase-1 graves were investigated in 1951 (pl. 52).

Phase 2 is represented by graves with brooches of Kostrzewski's type K and contemporary shapes. In addition there are belt hooks of types B2 and F (in the main Fa). A few imported objects occur (nos. 36, 44, 352, 442). The graves often contain sherds of one medium-sized jug or bowl, as well as a small beaker in some cases. With the support of a large, as yet unpublished find from Blanch's Hotel, the pottery can be divided into a series of types, which are all quite coarse, undecorated, and have a thin rim at the mouth (fig. 25). The pottery is decidedly local, i.e., without parallels in Poland, southern Sweden or Denmark.

Phase 3 is characterized by brooches of Kostrzewski's types M-O, as well as belt hooks of type F, of which Fb occurs most frequently. Sometimes the equipment is richer: crescent-shaped and single-edged knives, tweezers and iron pins, spindle weights of bone and a few glass beads. The medium-sized jugs and bowls appear no longer, only quite small pots, now sometimes decorated, having a thickened, faceted rim.

Phase 4 here denotes graves dating from the whole of the Early Roman period, with its brooches and (more rarely) other types of ornament. There may be one or more clay pots. The only weapon grave (no. 520) on the site, which contained a single-edged sword, dates from this phase.

The relative datings of the Pre-Roman phases in relation to western Danish chronology can only be determined on the basis of common metal types. Here they are evaluated following Hachmann (1960): phase 3 corresponds exactly to the western Danish period IIIb (even if the boundary to Early Roman = phase 4 is difficult to determine clearly in both cases). Phase 2 falls with certainty within western Danish IIIa, whereas phase I with its many purely local types is more difficult to place.

The present writer suggests that the phase corresponds to an early section of western Danish IIIa. The problems concerning a period II on Bornholm are not discussed, and neither is the preceding period I (with its characteristic pins and belt hooks), as this is not represented at Nørre Sandegård.

Topography of the burial ground

A total of 501 cremation pits was noted (this includes Late Bronze examples). Thirty-five graves had been excavated earlier, while an unknown number have been destroyed in older excavations. On the other hand, the site is virtually totally excavated. Hence the distribution of the individual phases can be studied (fig. 27). Phase 1 comprises only 11 safely dated structures that lie scattered and in association with the large cairns of the Bronze Age. As from phase 2 two different cemeteries can be distinguished. In the northern area an obvious horizontal stratigraphy can be noted beside cairn 35, where phases 2 and 3 continue on from a few phase-1 graves, but where phase 4 is not represented. The southern burial ground does not start beside any »røse«, but apparently in grid square no. XXXVII, from where it more irregularly spreads through phases, 2, 3 and 4. A corresponding horizontal stratigraphy is known from the Pre-Roman period in Jutland (fig. 29), but does not seem so clearly visible at other burial grounds on Bornholm (both older excavations and available information from more recent investigations). The occurrence of two near-lying, but contemporary burial grounds is known from Jutland. Although there are as yet too few parallels, the theory is advanced that it can be a case of two societies (»twin villages«) that for reasons of economy sited their settlements close to each other, and which had a common area for the burial of the dead even though, in the present case, there is an equally clear separation.

The society behind the cemeteries

Although the burial grounds are just about totally excavated, it would be unsafe to draw any conclu-

sions about the size of the societies from the grave numbers. In many graves the burnt bones were not preserved, or were so poorly preserved that no age determination could be made, i.e., it is impossible to tell if children were buried here too. Only roughly a third of the graves contained grave goods, and even fewer can be dated with certainty to the phases – whose absolute ages are only estimated moreover. Nevertheless for phases 2 and 3, an attempt was made to calculate the size of the two societies. These two phases together lasted about 150-200 years. The northerly cemetery comprised at least 260 cremation pits (88 dated \times 3, i.e., an estimate of the number of undated graves in the same zone). According to the calculations generally used, this gives a population of about 40 people, corresponding to six farmsteads – that is a small village. In like manner the southerly cemetery gives about 200 graves over 400 years, corresponding to a population of about 15 individuals. As both sites show the same richness (or rather paucity) of grave goods, and both include graves of both males and females, the sites may have been burial grounds for two small villages. It must be emphasized that these calculations are very roughly based. According to other studies, the settlement form on Bornholm during the Early Iron Age was large or small villages.

Appendices to Early Iron Age

I. Cremation pit No. S.I (pl. 50). Found ca. 120 m west of the 1948-52 excavations. Belongs to the »Nørre Sandegård Vest« cemetery investigated in 1986-87.

II. Cemetery at Tofte, Klemensker parish. Rescue excavation of part of large burial ground; 40 cremation pits investigated (fig. 39). All dated graves originate from phase I (pl. 52). Published in support of considering this phase as a chronological unit at Nørre Sandegård.

III. The Pre-Roman belt hooks from Bornholm. An

investigation was made of both the older and the available recent material from the whole island because this very common type of artifact has not been dealt with recently (fig. 40).

Type A. Found on Bornholm, along the western coast of Sweden, and around the Oslo fiord, but not south of the Baltic. Several finds are dated to Period I. Earlier theories about a connection with apparently related Mont. VI bronze objects are hardly probable.

Type B1. Widely distributed in northern Germany, Poland and on Bornholm, where a few finds are dated to phase 1.

Type B2. A special Bornholm type, probably developed from B1; dated finds here are from phases 1 and 2.

Type C. Polish type, most finds originate from the Oder-Warthe region. One example from Bornholm (Nørre Sandegård 352, phase 2).

Type D. Polish type from the region of the Lower Vistula. Two specimens from Bornholm (Nørre Sandegård 44, probably phase 2, and Sortegård, Ibsker parish).

Type E. Polish type from large areas of the northern regions. Four specimens in the older Bornholm material.

Type F. A local Bornholm type which can be divided into four variants. Fa is common, most of the dated finds are phase 2, a few phase 3. Fb is likewise common, but most of these specimens originate from phase 3, a few from phase 2. The Fc and Fd variants are more rare.

Type G. Polish type, as a rule found in the northern coastal regions around the lower Oder. One specimen from Bornholm (Nørre Sandegård 442). Earlier information in the literature about it occurring too at Store Bjerpegård in Vestermarie parish must be corrected after recent X-ray studies; the two items from this site are, respectively, types Fa and Fb.

The few finds of Polish belt hooks on Bornholm must be seen in connection with four finds of the Bornholm type F in the area east of the lower Oder (fig. 30). This is interpreted as reciprocal marriage-

connections as in other, but not correspondingly well documented examples from elsewhere in Europe. – Belt hooks do not occur north of Bornholm (i.e., in Scania, on Gotland and Öland), where they are replaced by belt rings in many local versions.

IV. Other imported ornaments for women from the Late Pre-Roman Iron age. Although the equipment in graves is scarce (for ritual reasons) and hoards are virtually unknown, there are some imported pieces of jewelry of which several are hitherto unpublished, or incorrectly identified.

1. A richly decorated belt fitting of bronze (fig. 41) is of a type well known in Västergötland, Sweden. It was found (probably in a cremation pit) at Simblegård in Klemensker parish.

2. A fragmented belt set of iron (fig. 42) has been reconstructed. It presumably originates from Öland and was found in a cremation grave at the cemetery Blanch's Hotel I in Allinge parish.

3. A frequently illustrated belt set must be imported, but at present we cannot with certainty say from where. It was found in cremation grave 31 at Kanegård in Knudsker parish (Vedel 1886, figs. 169, 70).

4. A penannular brooch of bronze originates from either northern or central Jutland, or was imported from eastern Holstein where the type is also found. From Nørre Sandegård grave 36 (phase 2).

5. Fragments of two »Flügelnadeln« of bronze (fig. 43) belong to a variant occurring in eastern Mecklenburg and western Pomerania. Found in cremation grave 60 at Mandhøj in Ibsker parish, and discussed earlier but assigned to other variants of this form.

6. Seven identical belt fittings (?) of bronze (fig. 44) can be traced to central Germany (southern Saxony or Brandenburg). They were found together in a bog at Nylars vicarage, Nylarsker parish.

7. Two pairs of disc-shaped bronze brooches (Müller 1933, fig. 29) – known from Scania, Zealand and Jutland – are perhaps found in or near

Vestermarie parish. According to the archives of the National Museum the information is uncertain.

8. Two different neck rings with spherical terminations originate, respectively, from central Sweden (Kanegård, grave C 133 (Vedel 1886, fig. 178)) and eastern Denmark (with Scania). However these pieces cannot be traced with complete certainty.

9. A crown-shaped neck ring of bronze (Vedel 1897, fig. 17) belongs to a group that is widely distributed in eastern and south-eastern central Europe. As this continental group has not been investigated, no more accurate origin can be given for this item. The ring is an older find from Dyndalegård in Rø parish and hardly comes from a cremation grave.

10. A fragment of a neck- or arm-ring of gold (fig. 45) belongs to a group of gold ornaments presumably manufactured on the Danish islands. The object originates from Åbygård in Nyker parish and has up to now been dated to Migration period.

In the literature it is reported that »Kolbenenden neckrings« were also found on Bornholm. This information results from erroneous identifications.

Common to the imported pieces is the fact that they come from widely differing areas, where no special Bornholm types are known. Their occurrence on Bornholm can therefore be explained in several ways, without there being any evidence for a definite interpretation.

VII. Late Iron Age (Migration Period)

Inside the area investigated three graves were found and a grave investigated by Vedel was located. These belong to a cemetery that stretched down towards the shore, and where several graves were investigated during the 1880's (Vedel 1897, p. 140). As mentioned, investigations were made in 1986-87 of a new, large cemetery only ca. 100 m west of the 1948-52 excavations. Neither this nor the older graves north-east of the road are discussed.

No. 33, disrupted grave containing a skeleton with an iron knife: dating Migration or Viking

period. No. V.36, investigated by Vedel and now accurately located. The grave was inserted in a »røse« of the Bronze Age. It was that of a man and contained one double-edged and one single-edged sword, as well as a shield boss.

In addition two graves of women were found, nos. 397 and 426. Both were published in detail (Becker 1953), for which reason only supplementary information is given in any detail. The graves are of the usual type from the Late Migration period on Bornholm, i.e., wide plank coffins in which the dead were laid in a sleeping position with head to the north. Abundant grave goods, though not richer than so many earlier finds from north-eastern Bornholm. The graves date from the first phase of the Late Migration period (early seventh cent. AD).

Grave 397 (fig. 31). Illustrated on pls. 53-54. Of special interest is the bead-ornament, which (except for the centre part) it proved possible to reconstruct. The object consists of four rows of beads, 93 in all, mainly yellow and red, dull beads of glass flux (typical of the period), a few transparent glass beads, and 9 spiral or tubular pieces of bronze. The four rows of beads are arranged according to size and colour: they were fastened at both ends to a triangular piece of bronze with hook for attaching to the garments. Hitherto this termination device has been interpreted incorrectly: it is a local Zealand-Bornholm type found only in the period in question.

Grave 426 (fig. 32) contained a corresponding beaded ornament having 119 beads in five rows, a bronze brooch, an iron knife as well as two unusual items. One was a cylindrical box of bronze, decorated on all sides, and containing four reels of thread. Only three such objects are known from the Nordic area (2 from Bornholm, 1 from Zealand), but the closest parallels are the contemporary »work boxes« from Anglo-Saxon graves. The Danish objects were produced locally.

The second important find is a toilet set where the items have been identified as tweezers, ear spoon, a lance-shaped tool of bronze and an awl (?)

of iron. A new study has proved that similar sets were found in two contemporary graves investigated earlier (Kobbe Å 2 and Lousgård 35), but not elsewhere in Nordic finds. The lance-shaped items correspond to so-called tooth-picks from the Frankish-Alemannic area. However the Bornholm toilet sets are produced locally.

Remains of textiles were found in both graves. Together with other Nordic material they have been published by Bender Jørgensen (1986). It appears that the finds from this small area on the north-eastern coast of Bornholm contained valuable textiles, some of Nordic (Norwegian?) origin, some of Frankish-Alemannic origin. These new

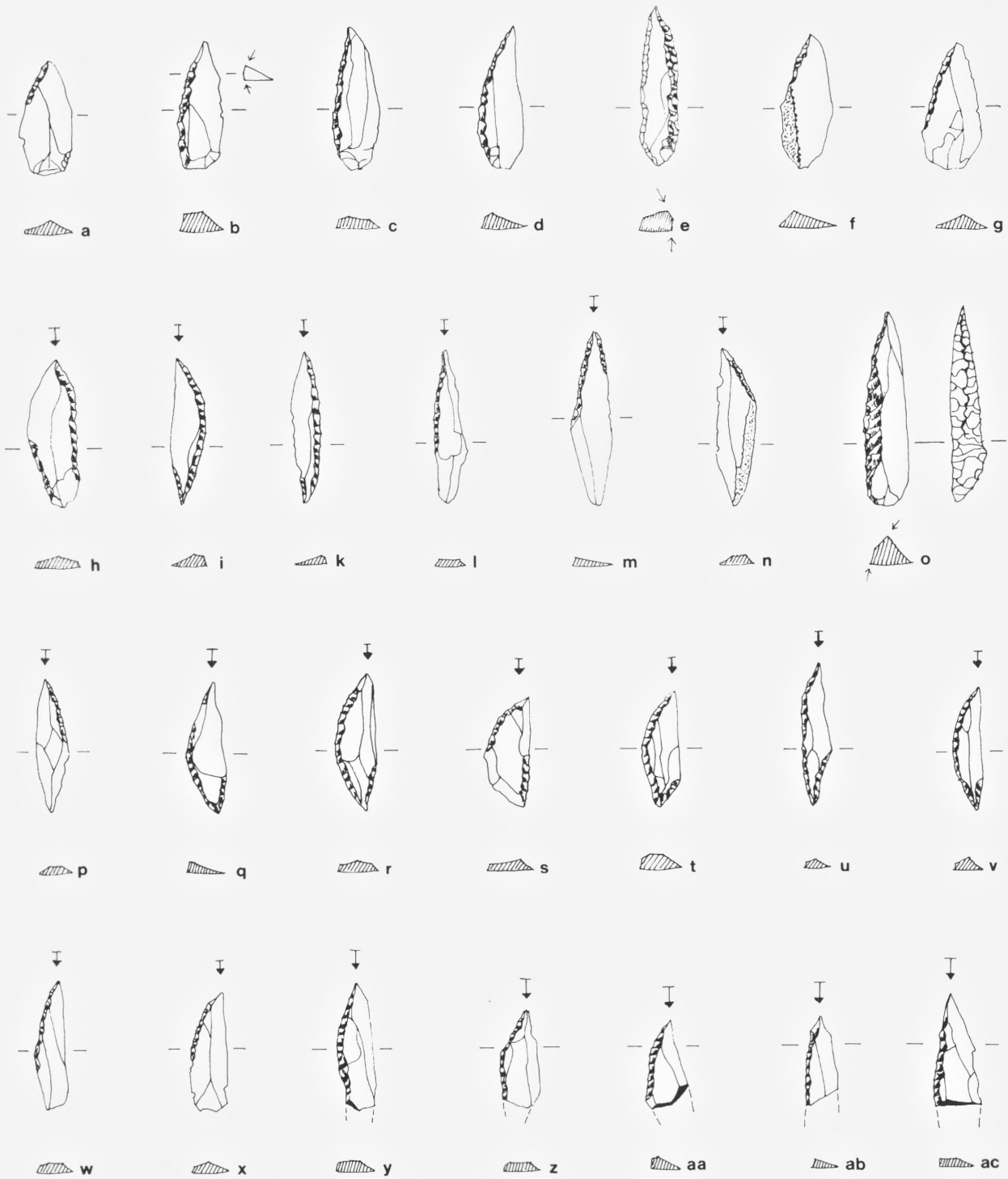
finds and observations confirm an earlier theory relating to this group of rich graves found inside a small area of Bornholm: the numerous signs of foreign contact might be evidence of a trading centre, being a link in the long-distance European trade from western Europe through the Baltic to central Sweden, sometime between AD 600 and 800.

VIII. Recent times

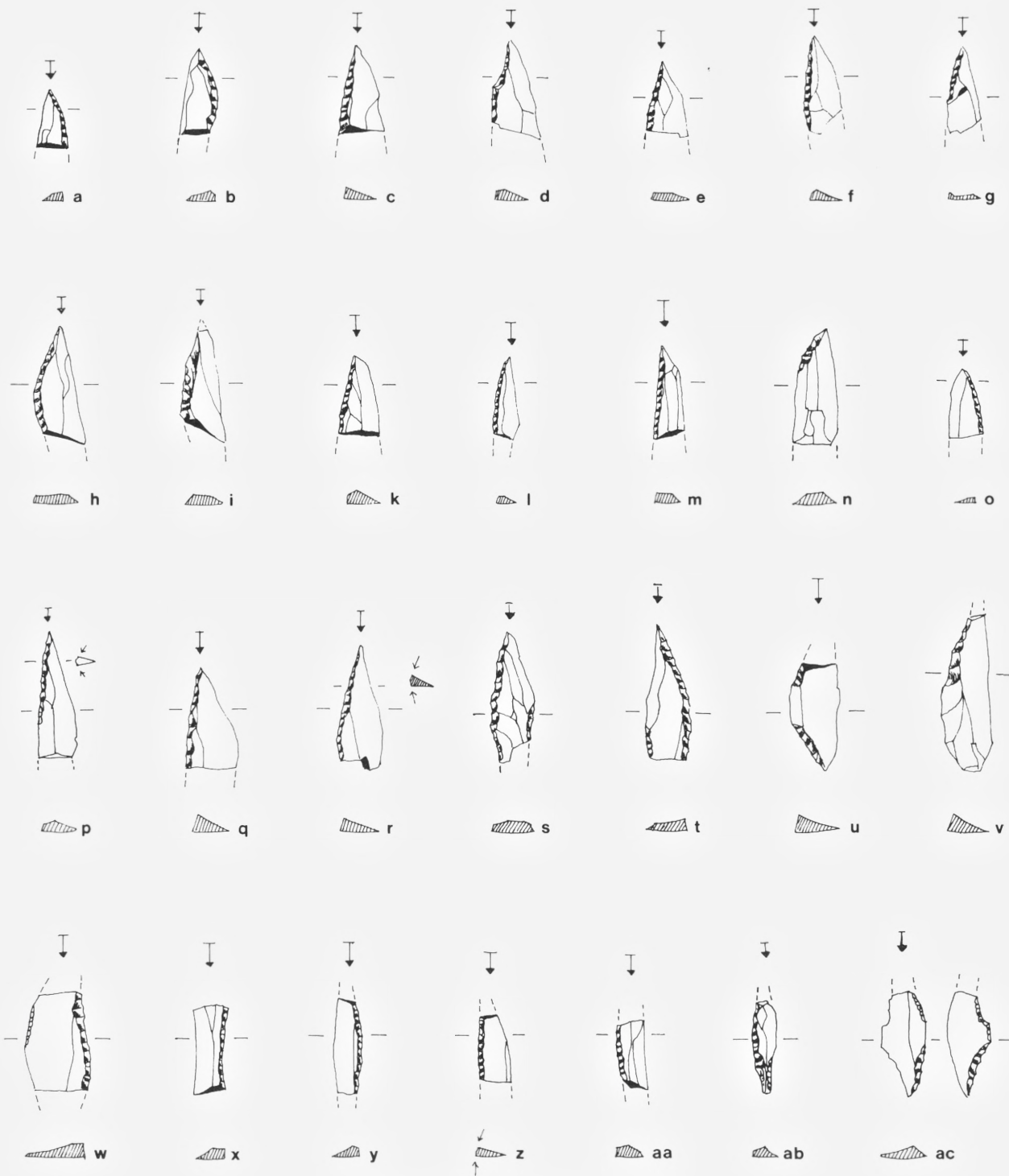
In the large »røse« V.35 were found six graves containing skeletons, some in wooden coffins. Finds of a few bronze buttons date them to the 17th to 19th centuries AD.

Planche 1-54

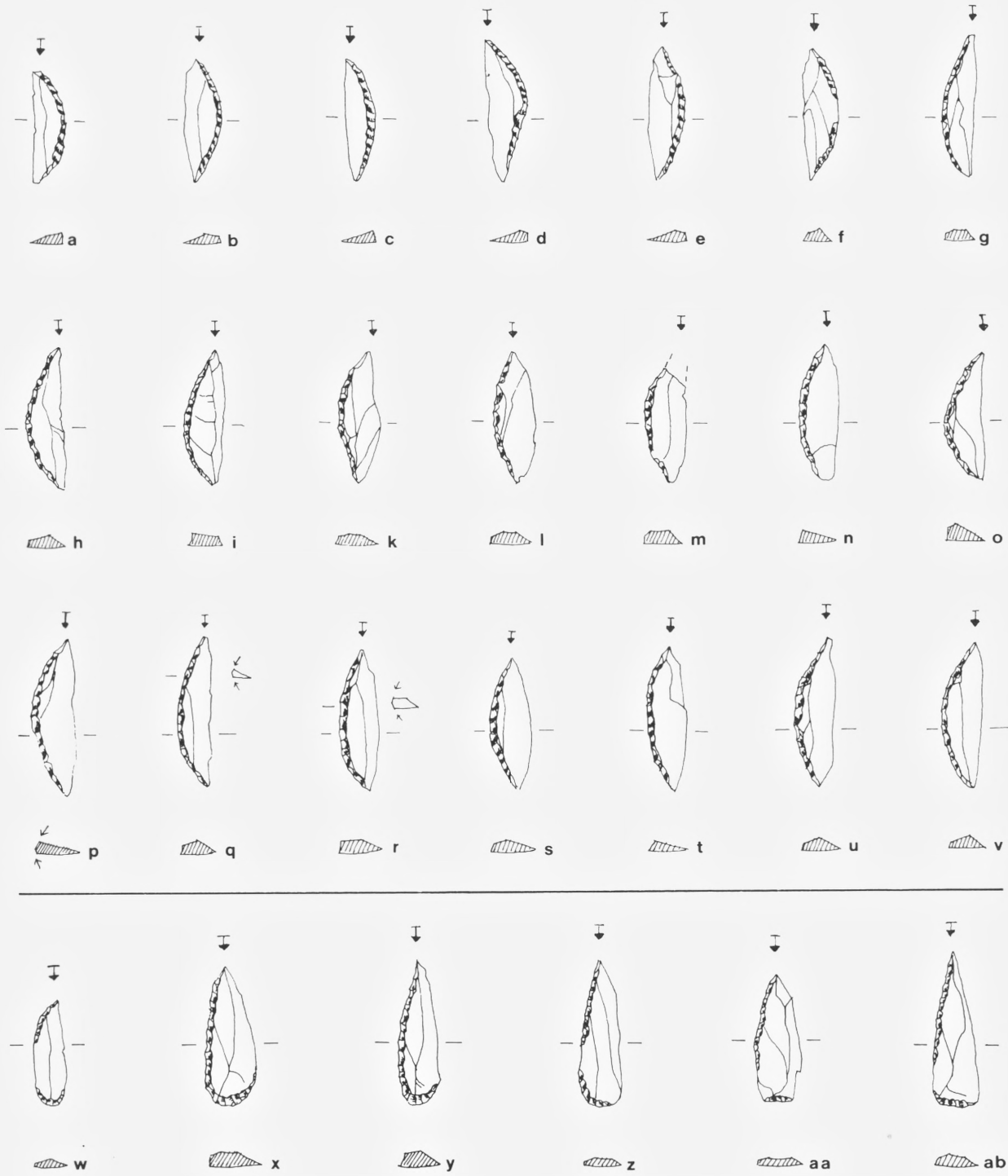
Samtlige genstande er (med undtagelse af pl. 52) fra Nørre Sandegård. De store tal på plancherne er fundenes numre (jfr. hovedplanen). Signaturer i underskrifterne angiver tegneren (se forordet).

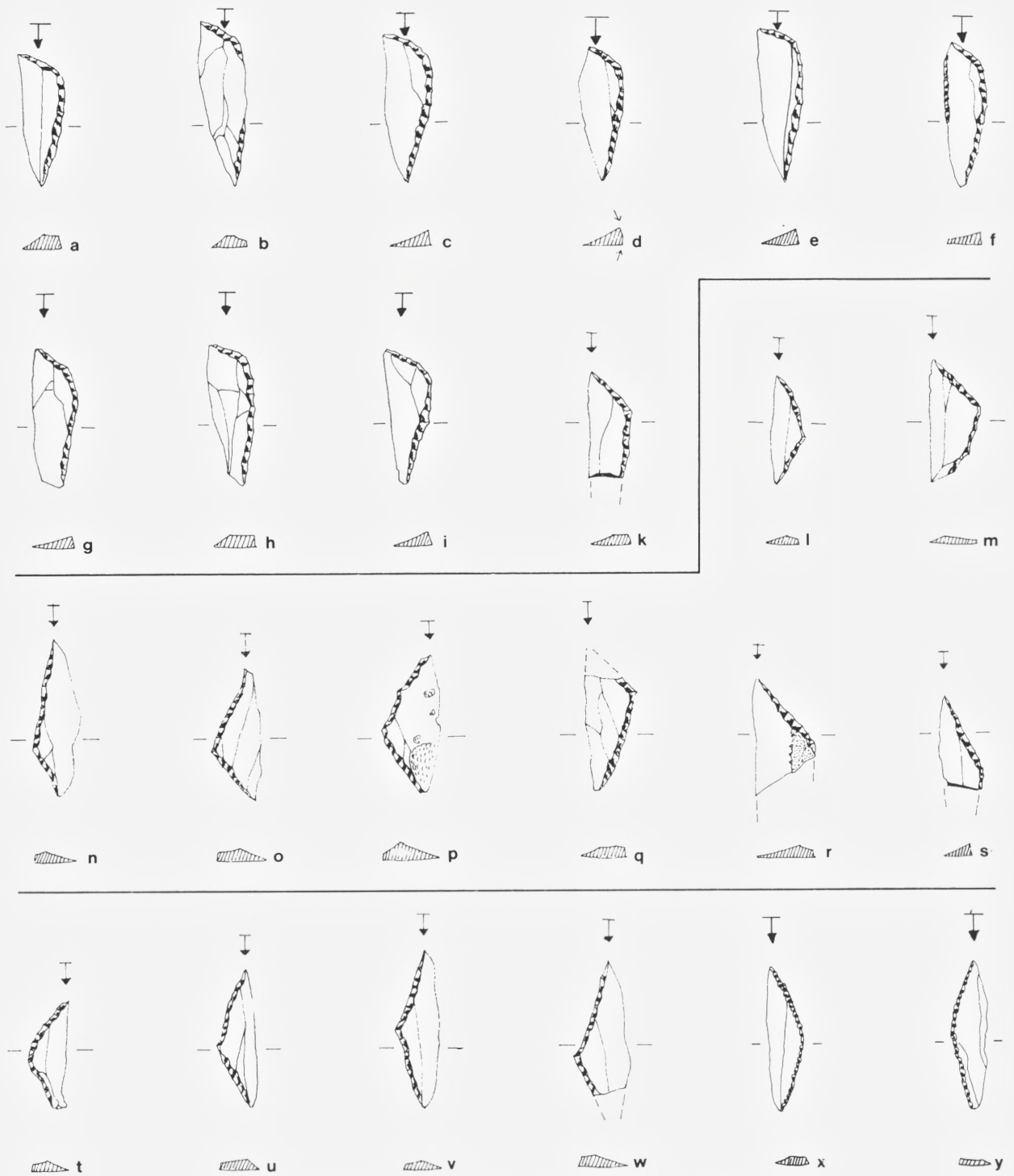
1. Boplads I. Mikroliter af type 1. 1:1. (EBP).

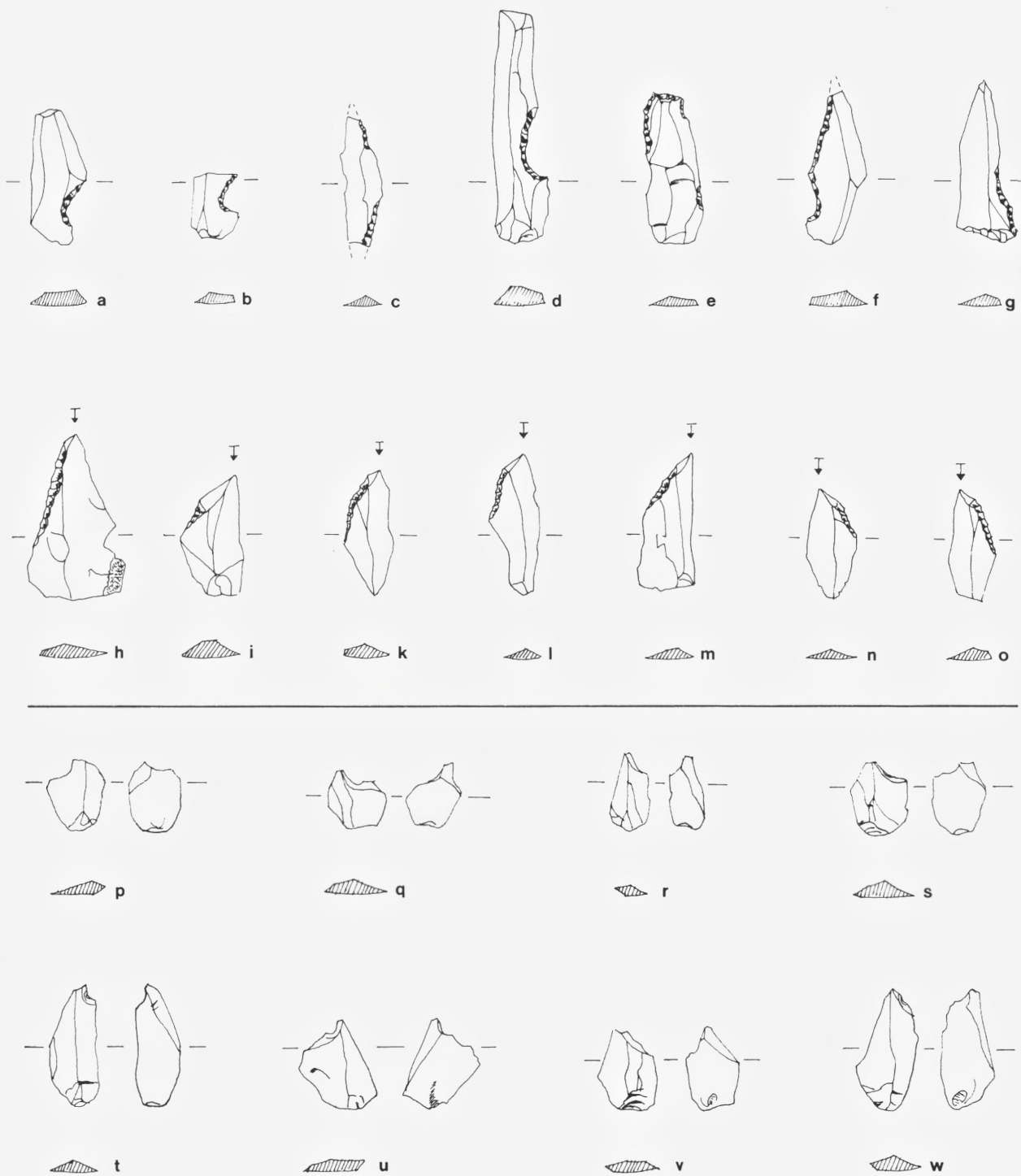
2. Boplads I. Mikroliter af type 1. 1:1. (EBP).

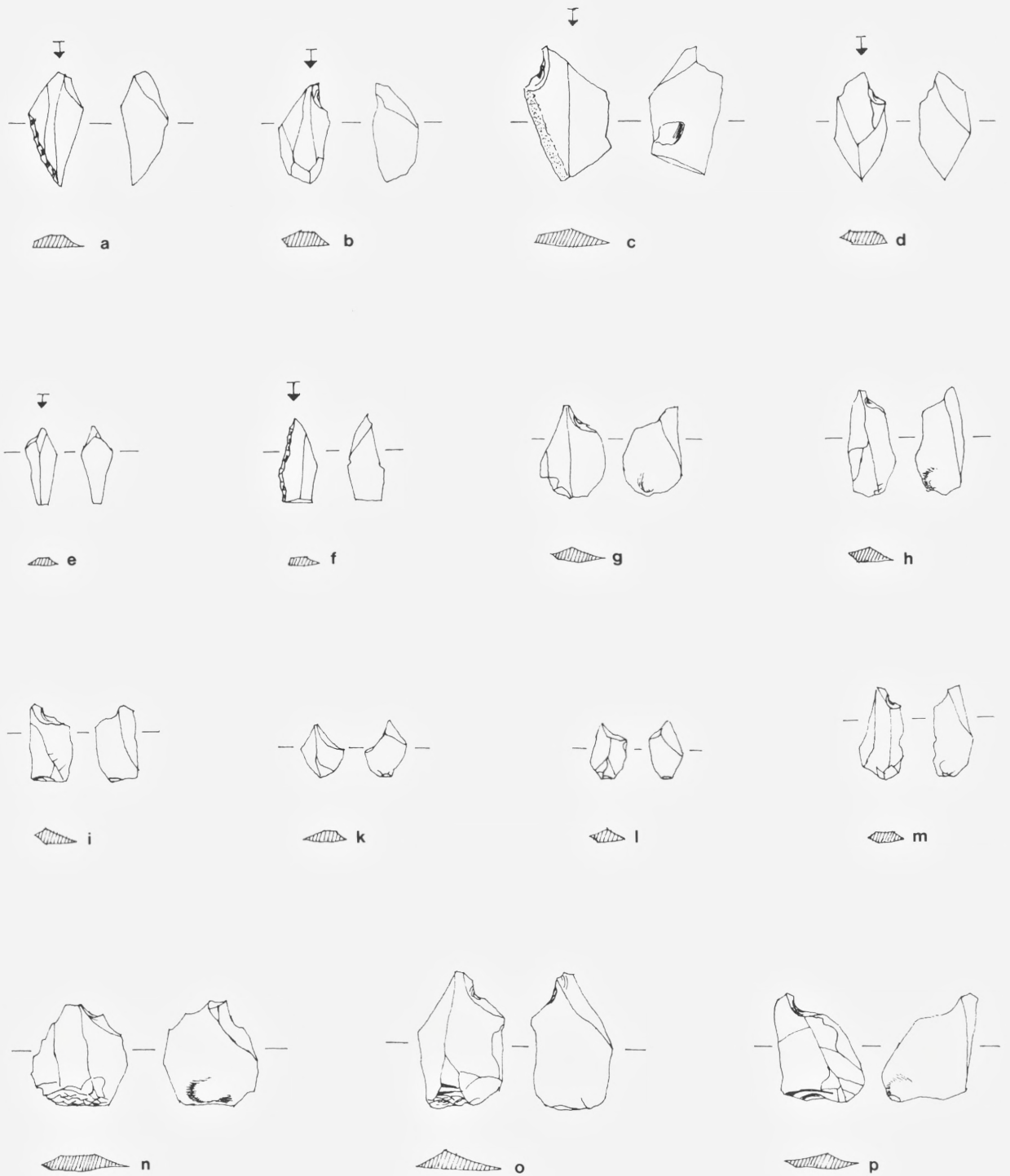
3. Boplads I. Mikroliter. a-v type 2, w-ab type 3. 1:1. (EBP).

4. Boplads I. Mikroliter. a-k type 4, l-s type 5, t-y type 6. 1:1. (EBP).

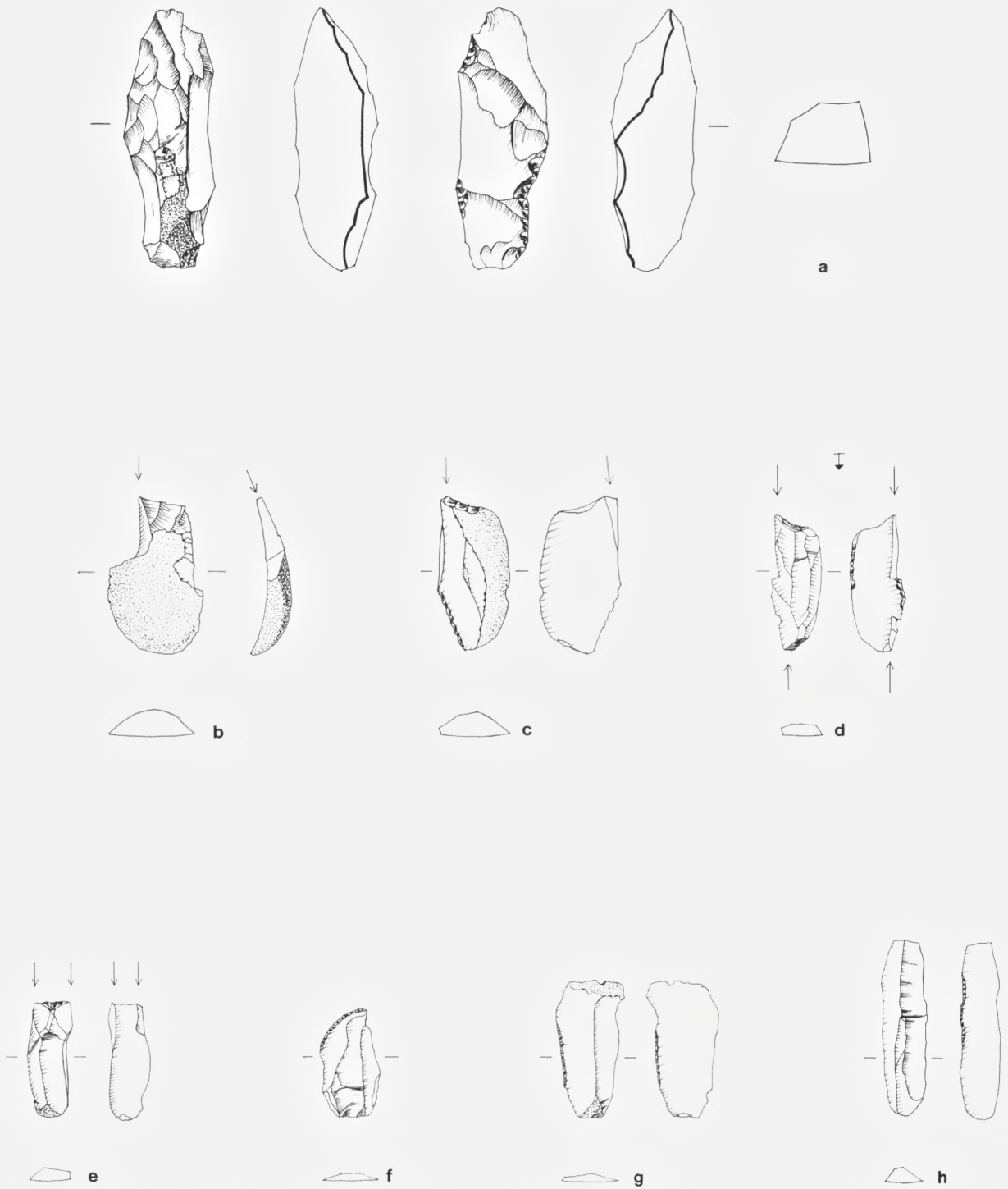
5. Boplads I. a-o forarbejder til mikrolitter, p-w mikrostickler. 1:1. (EBP).

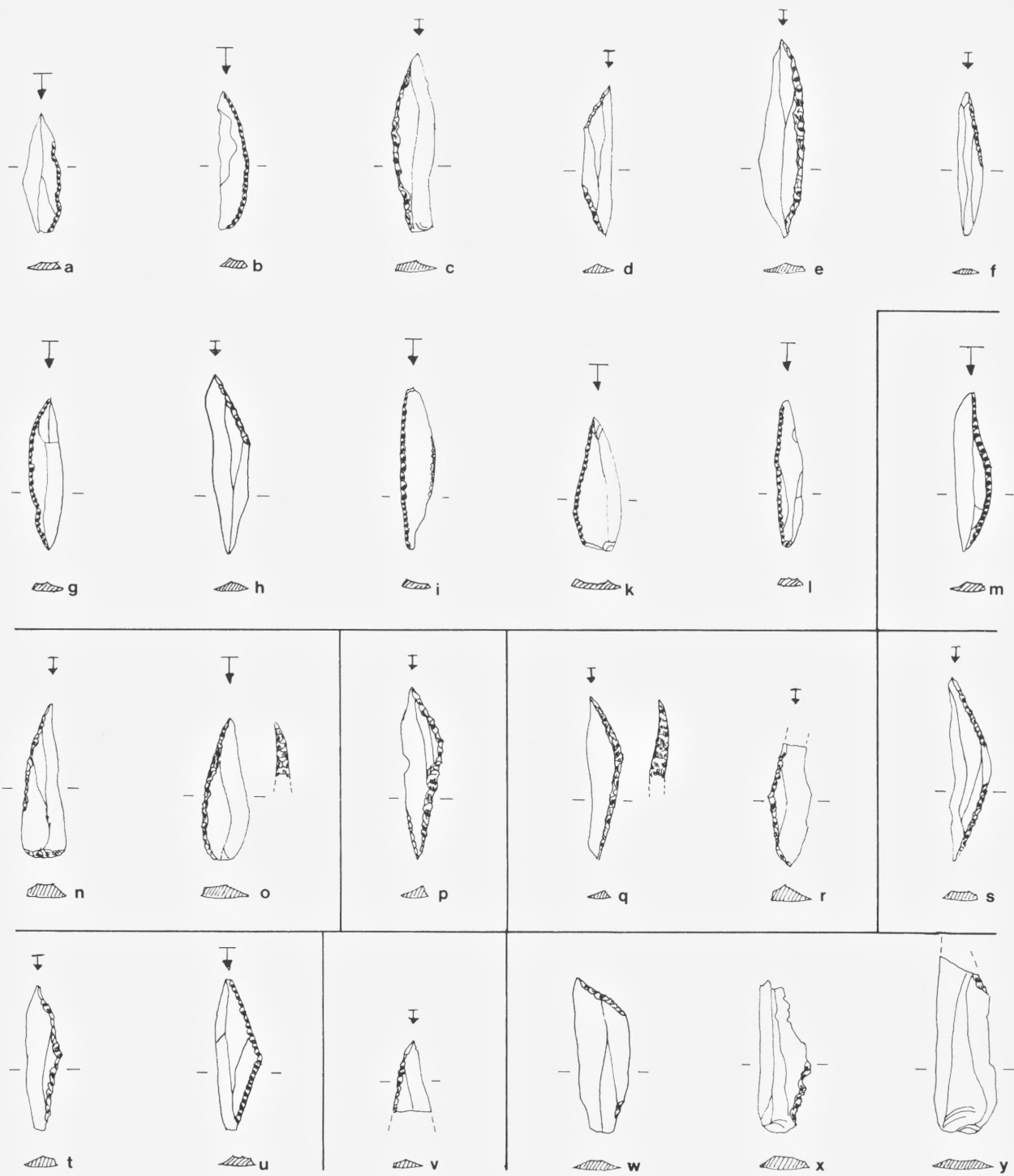
6. Boplads I. Mikrostickler. 1:1. (EBP).

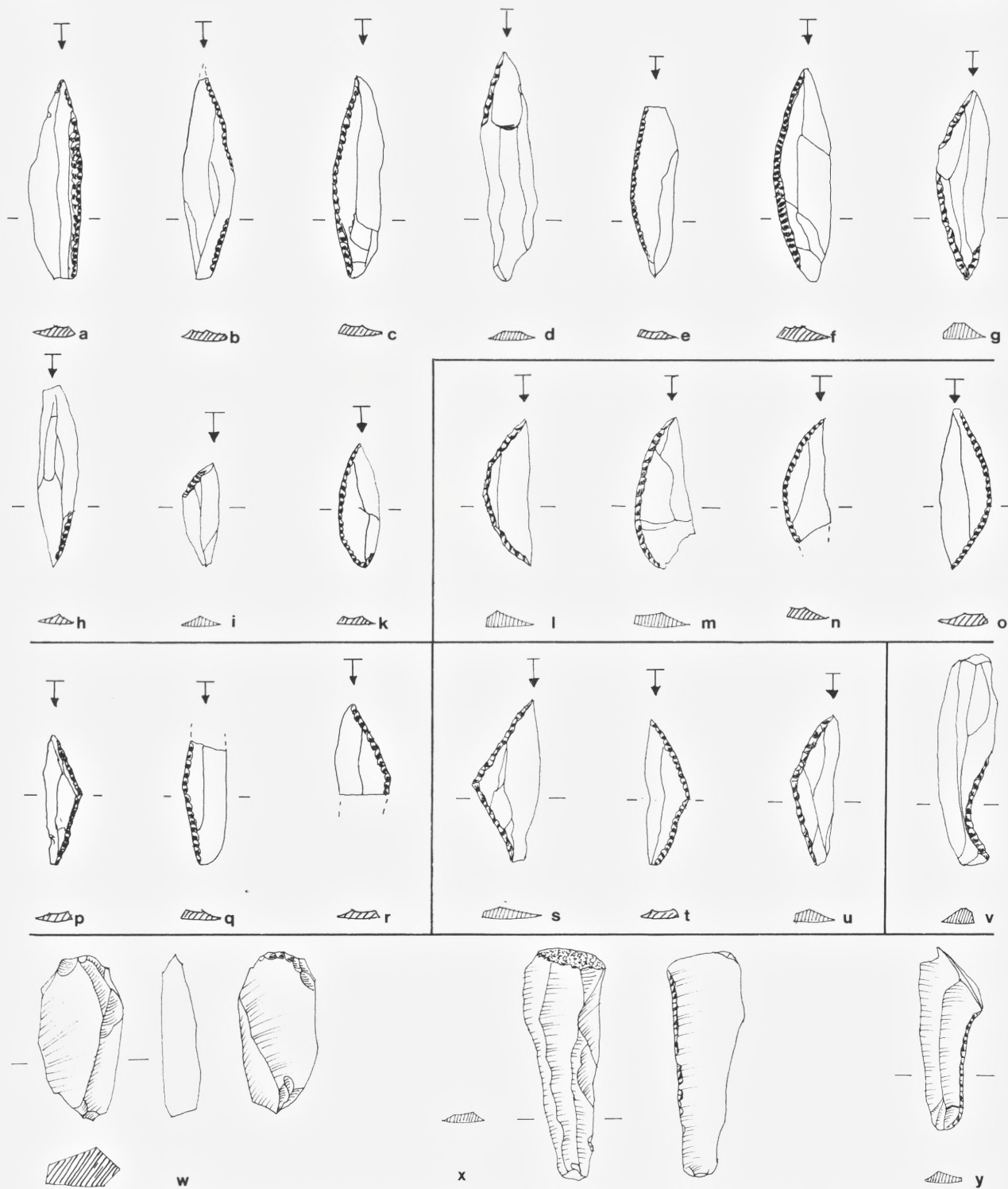
7. Boplads I. a-e blokskrabere, f-h mikroflækker med tvær-retouche, i-o skælhuggede redskaber. 2:3. (EBP).

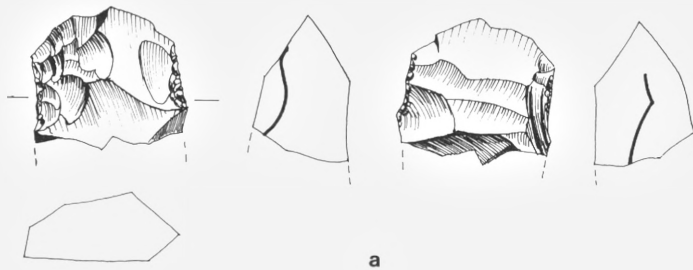
8. Boplads I og IIa. a kernekøse fra IIa, b-e stikler fra I, f-h flækker med retoucheret ryg (knive), fra I. 2:3. (EBP).

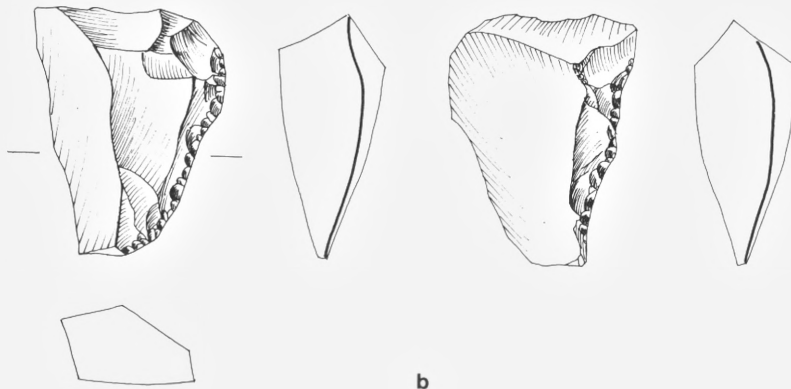
9. Boplads IIa. Mikroliter og forarbejder. 1:1. (EBP).

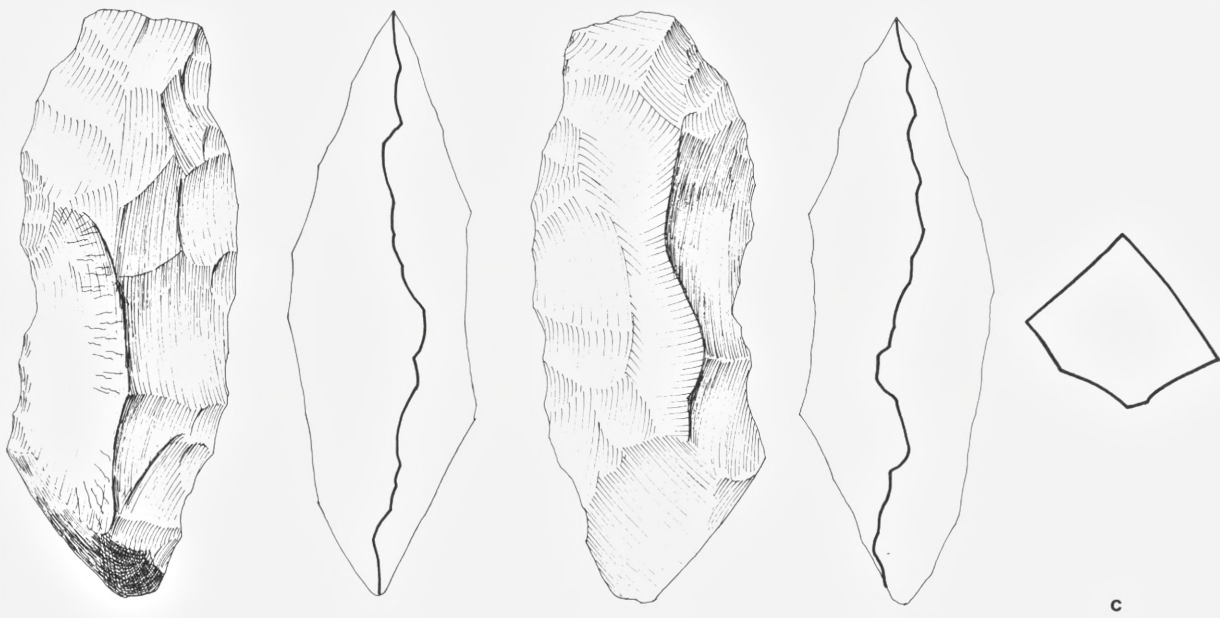
10. Boplads III. a-v mikroliter og forarbejder, w-y mikroflækker med tvær- eller rygretouche. 1:1. (EBP).

a

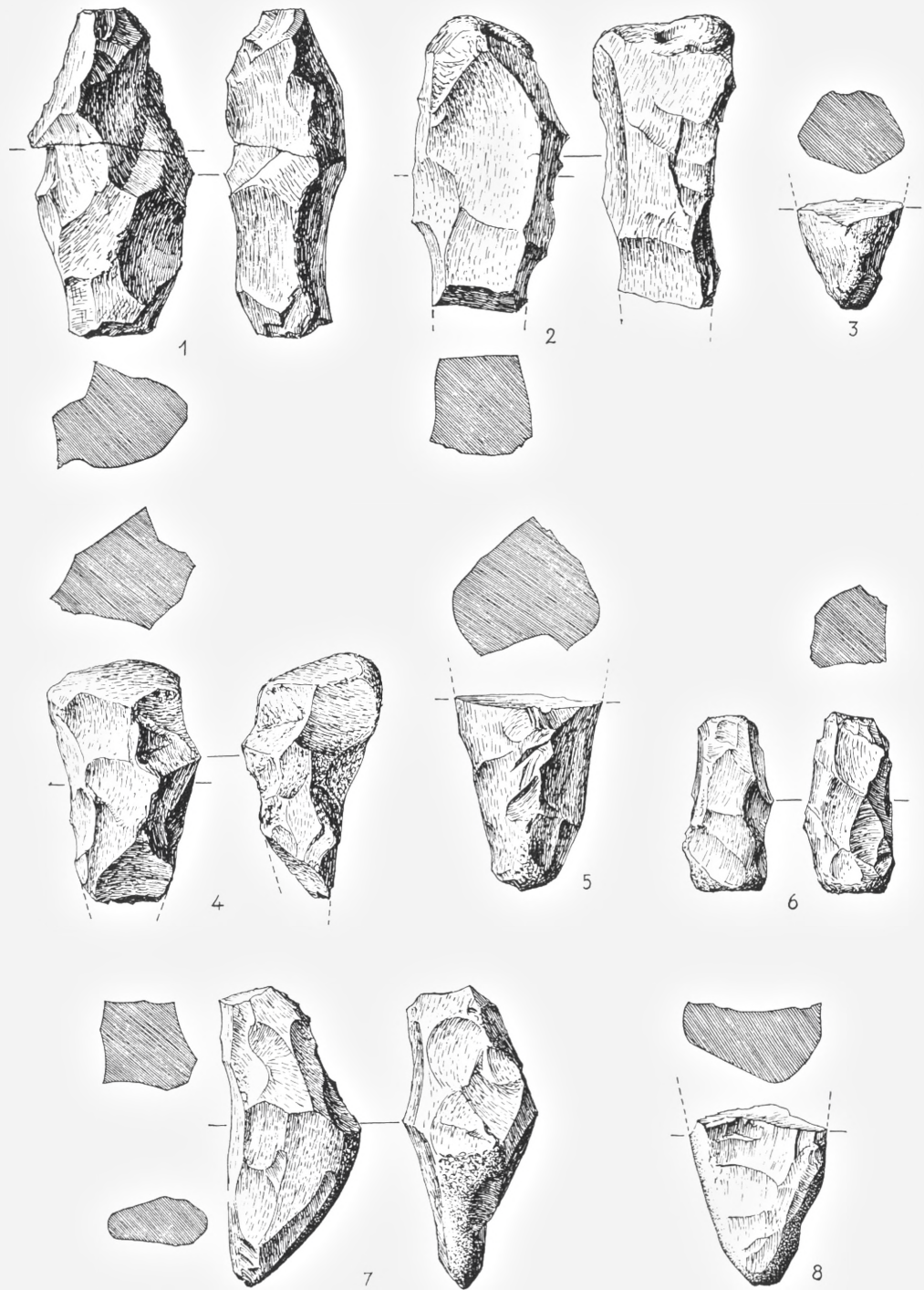

b

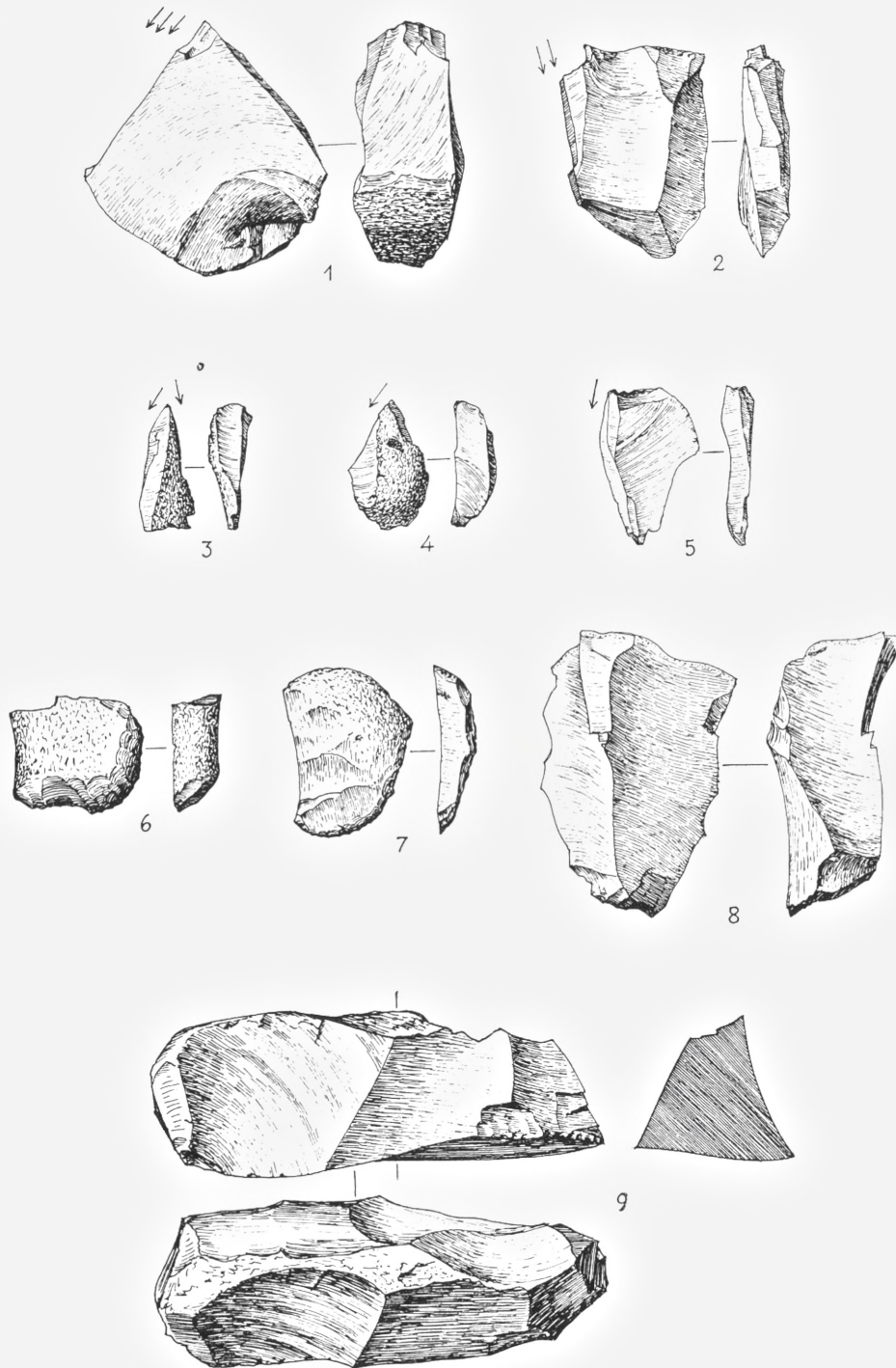

c

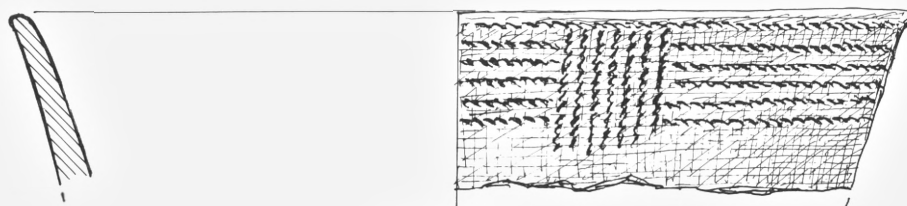
11. Boplads III. a-b fragmenter af økser, c kerneøkse. 2:3. (EBP).

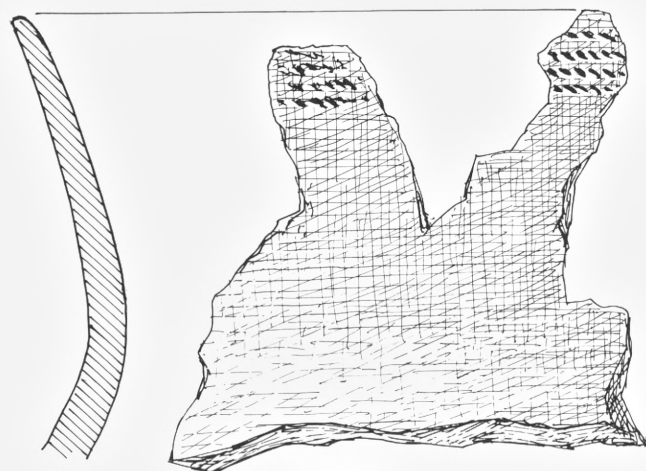
12. Boplads II. 1-2 spidsøkser (?), 3-8 tryk- og tilhuggersten (7-8 slebne). 2:3. (BBC). (Efter Aarb. 1951).

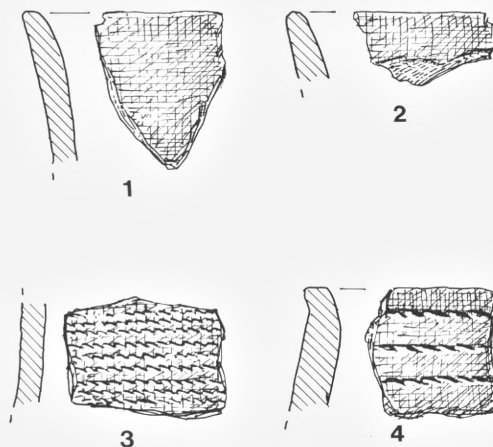
13. Boplads II. Stikler og skrabere. 2:3. (BBC). (Efter Aarb. 1951).

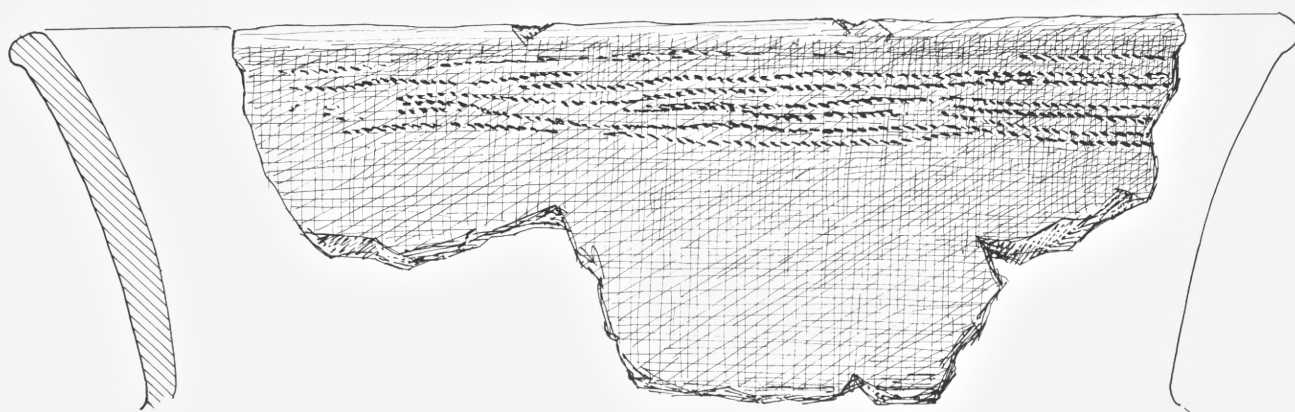
C 6185

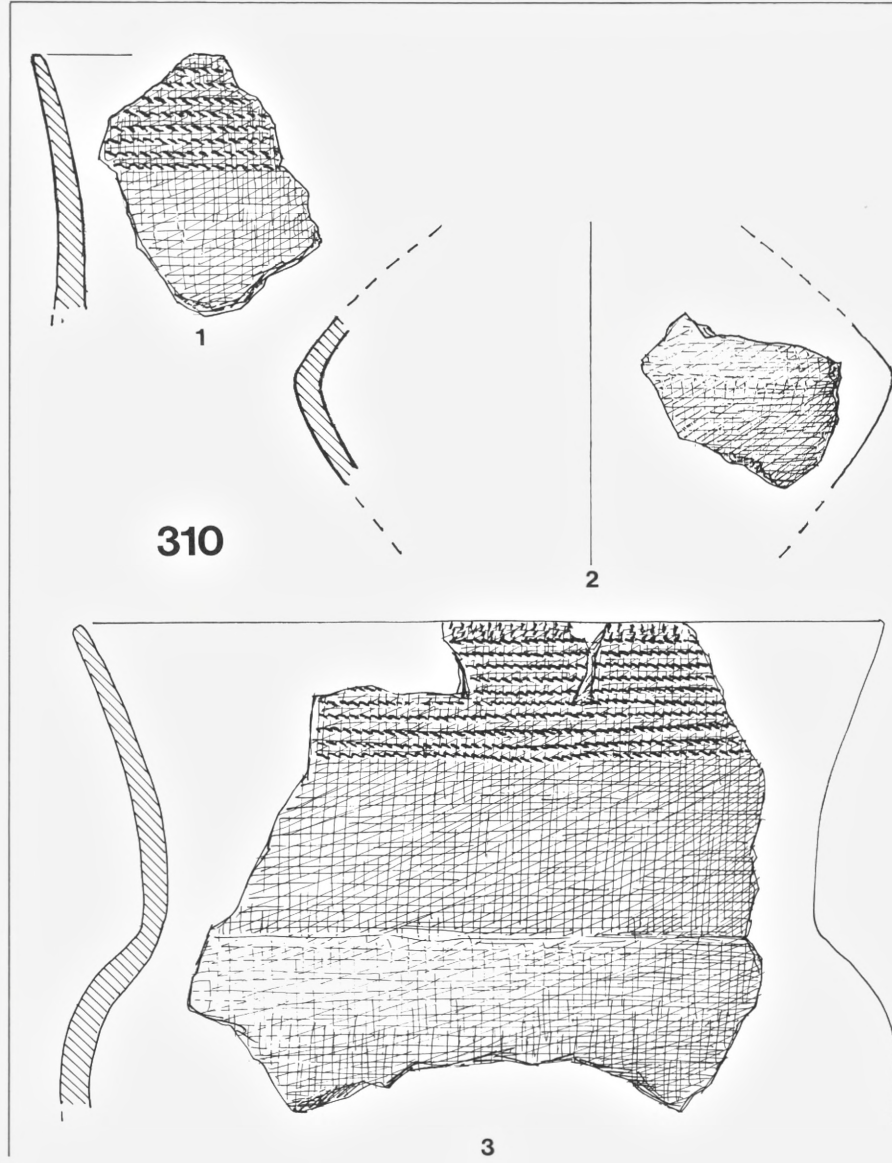
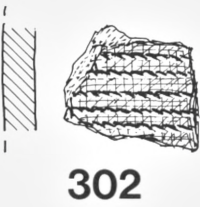
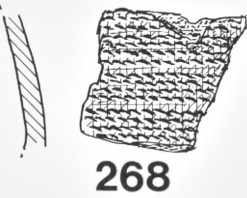
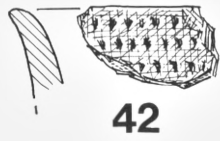
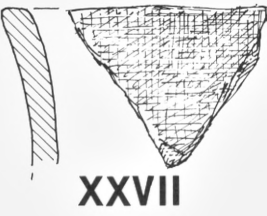
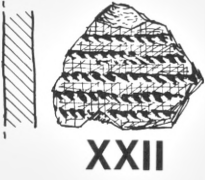
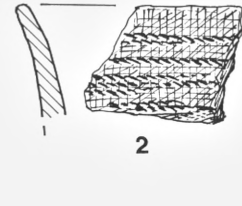
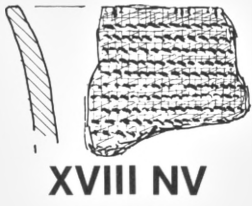
1948

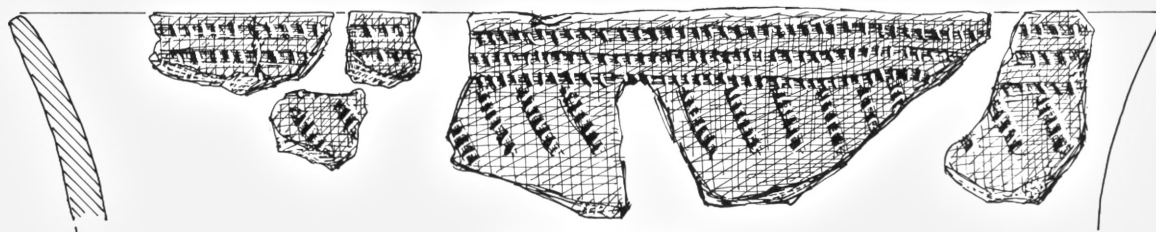
XVII SV

5

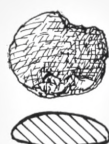
15. Keramik, Siretorp-gruppen. Nr. 310 samlet fund. 1:2. (HØ).

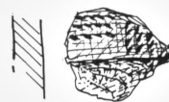
92, 147, 366

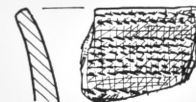
1948 a

1948 b

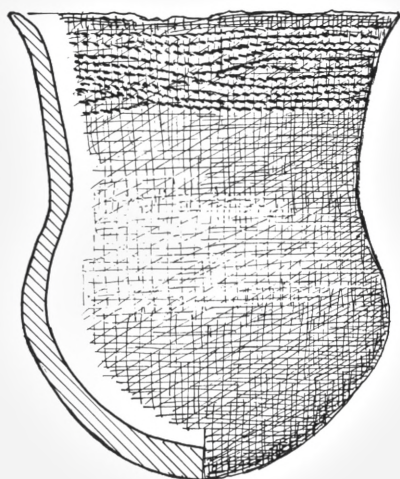

1

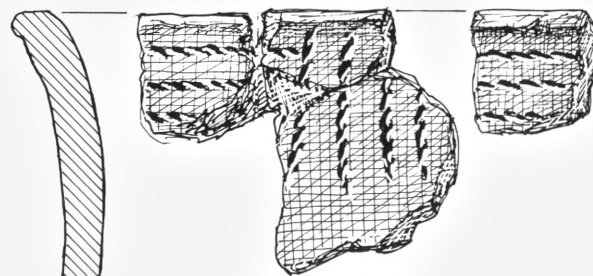
2

128

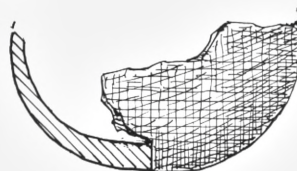

1

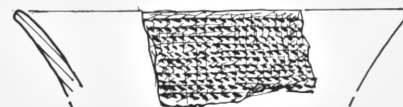
113

128, 310

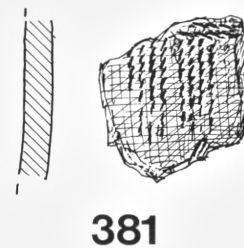
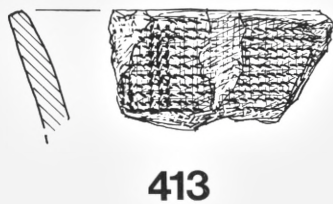
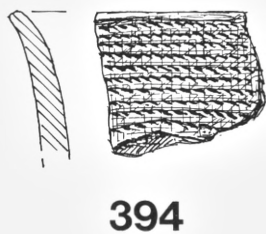
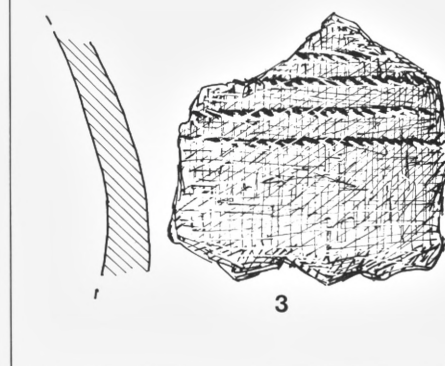
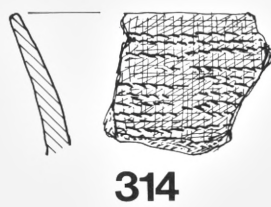
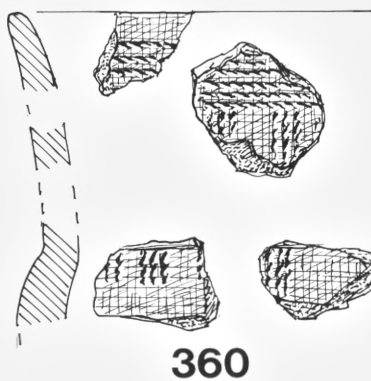
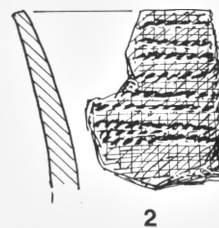
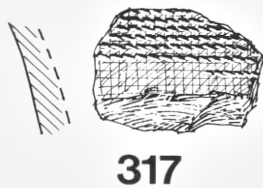
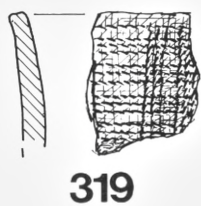
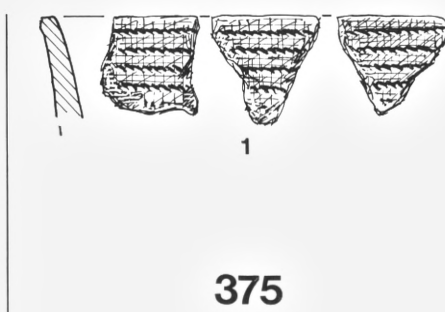
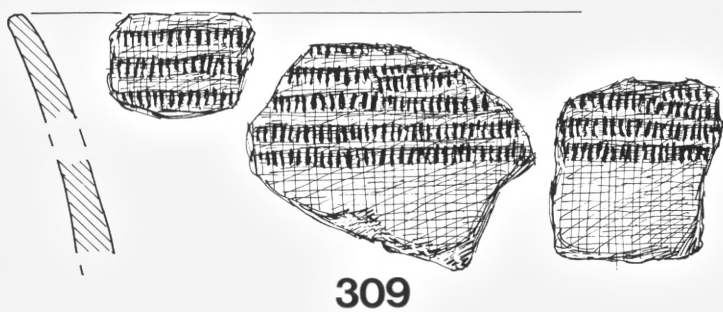

2

3

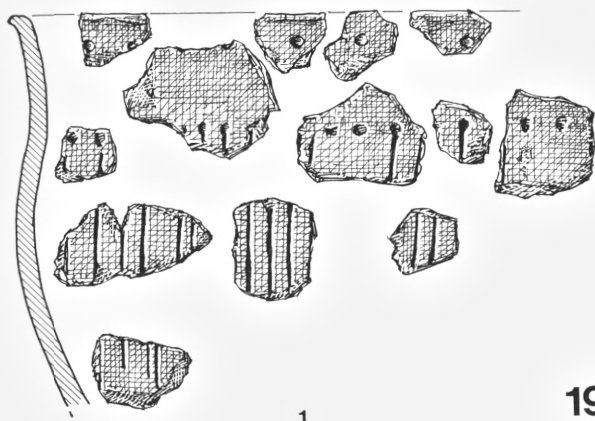
16. Keramik, Siretorp-gruppen. Nr. 113 og 128 er to samlede fund. Nr. 92, 147 og 366 er dele af ét tragtbæger. 1:2. (HØ).

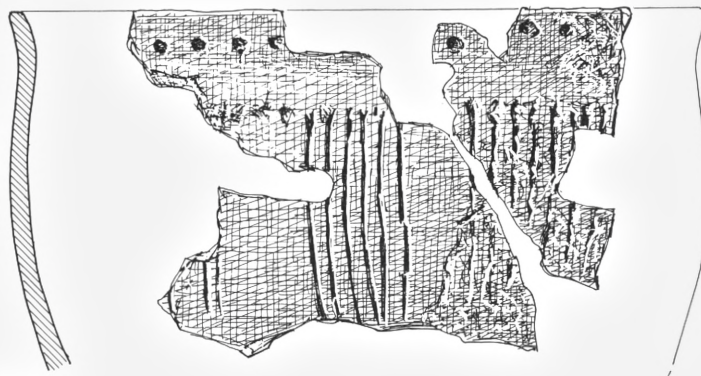
17. Keramik, Siretorp-gruppen. Nr. 375 er et samlet fund. 1:2. (HØ).

362

1

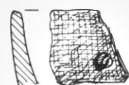

2

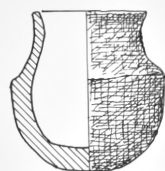
1948 E

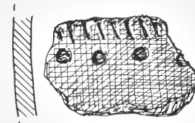
412

XXVI SV

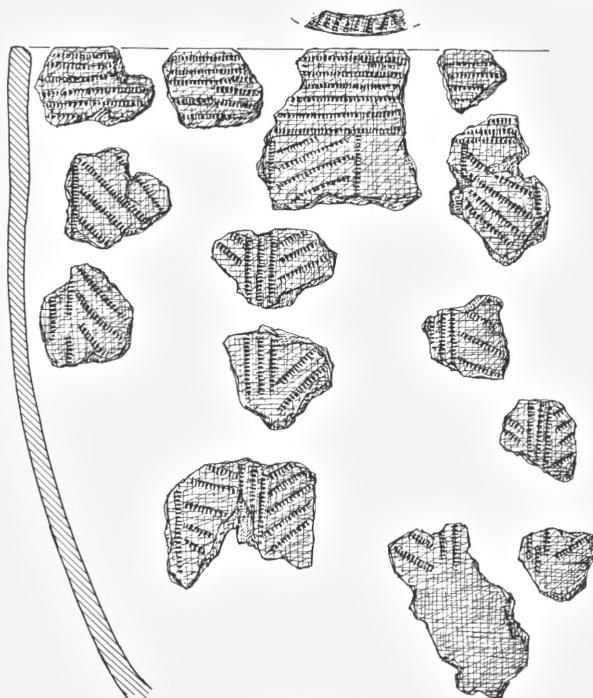
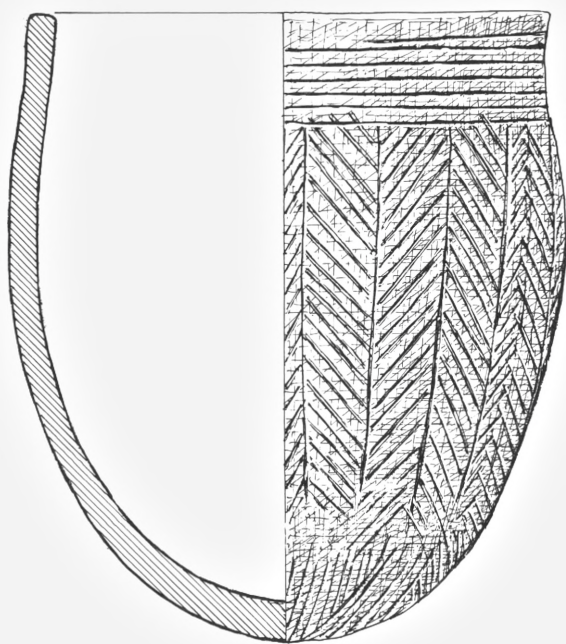

1948 D

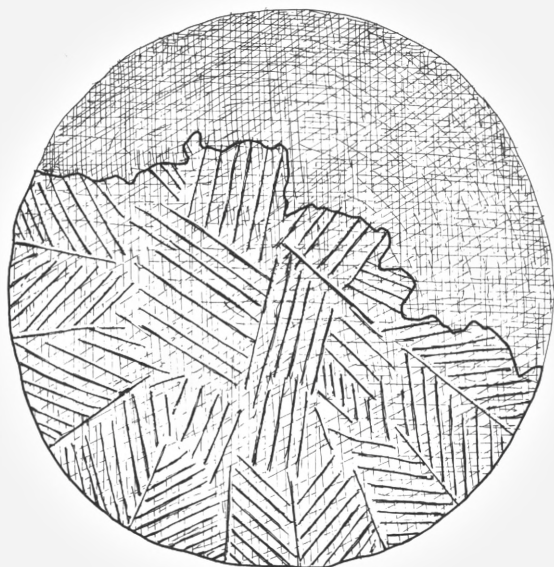

301

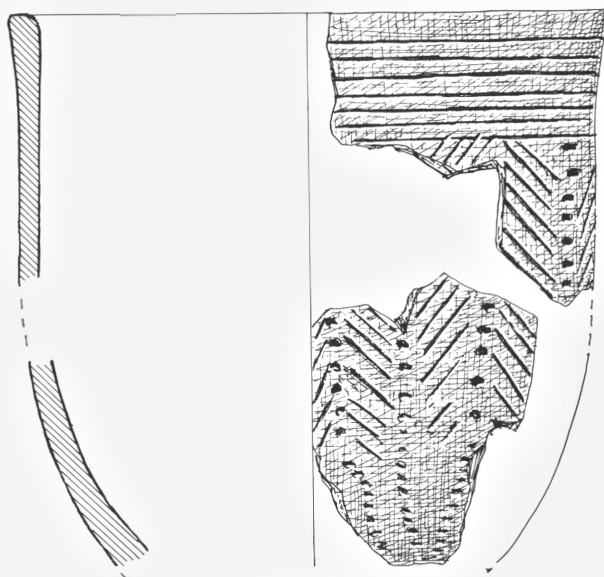
18. Nr. 362 tragtbæger Virum-gruppen (TN C). 1948 E, 412 og XXVI SV mellem-neolitisk tragtbægerkultur (per. I).
1948 D og 301 Grubekeramisk kultur. 1:3. (HØ).

kar II

kar I

kar III

19. Keramik, stridsøkse-kultur. Kar I-III er de samme stykker, som er publiceret af Frödin 1916 (dog delvis nyrestaurede). 1:3. (HØ).

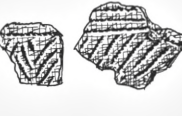
148

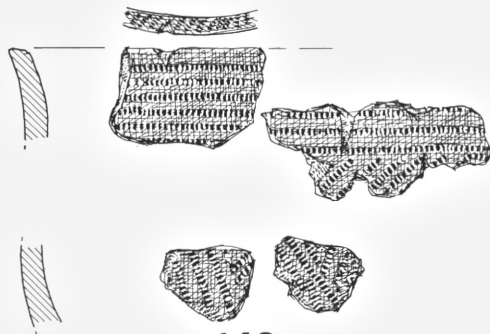
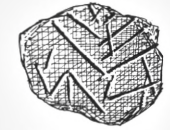
123₁

123₂

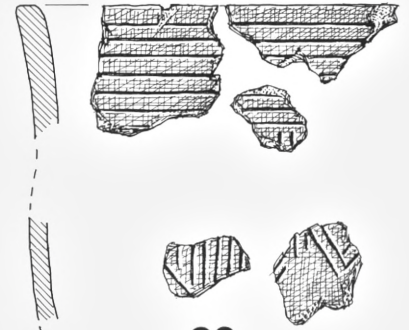
316

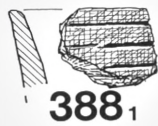
142

313

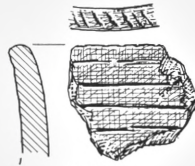
92

388₁

388₂

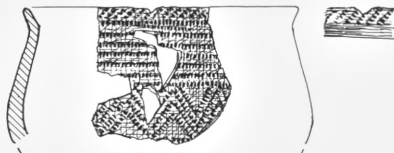
388₃

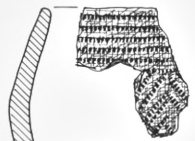
146

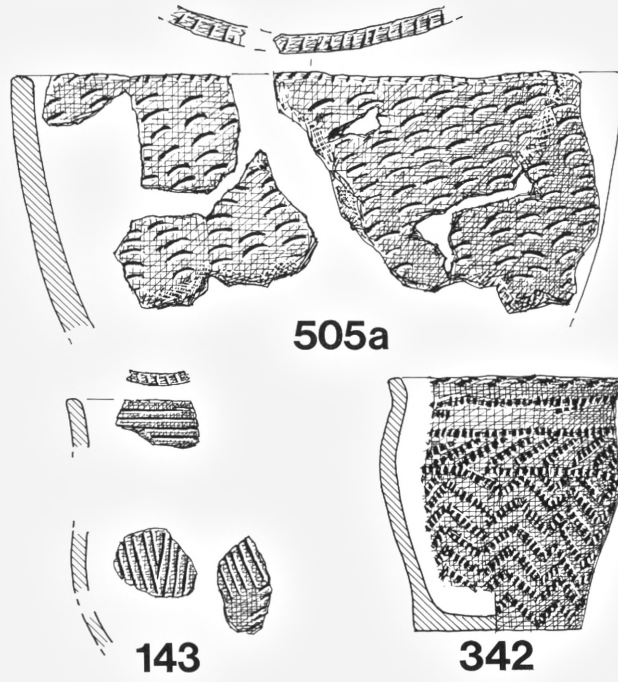
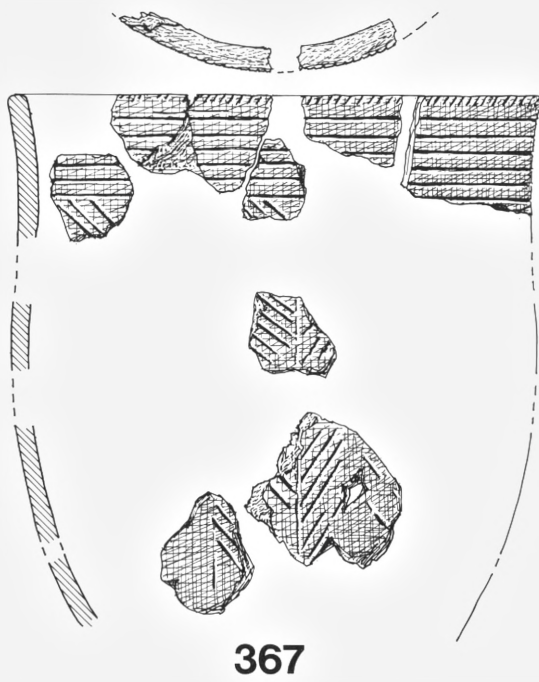
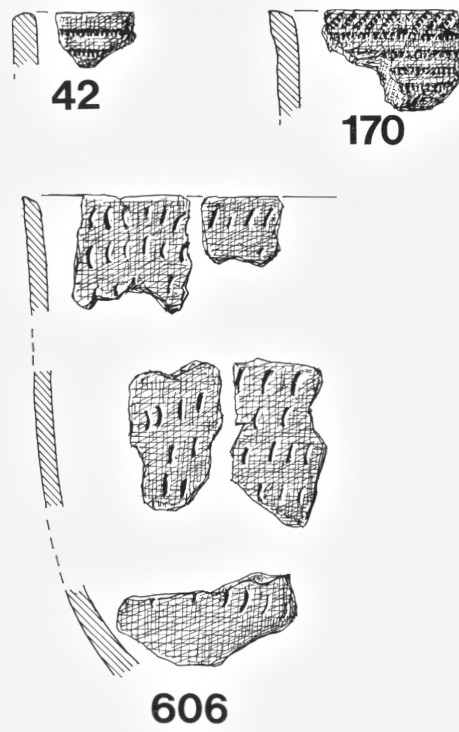
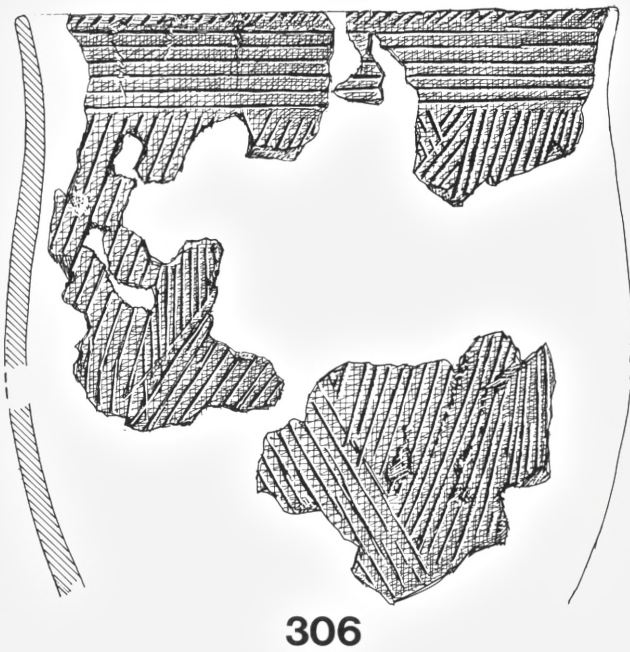
380

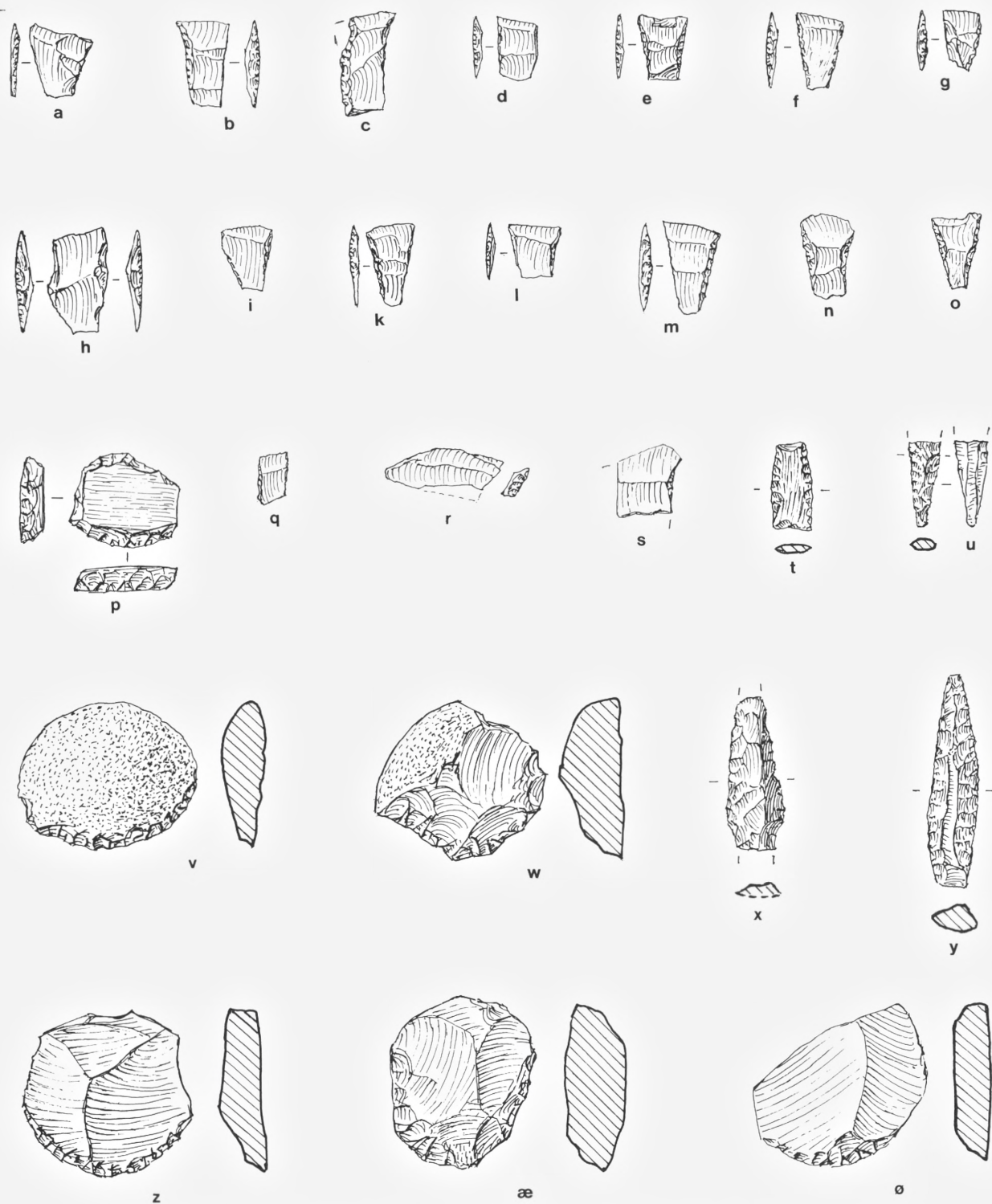
312

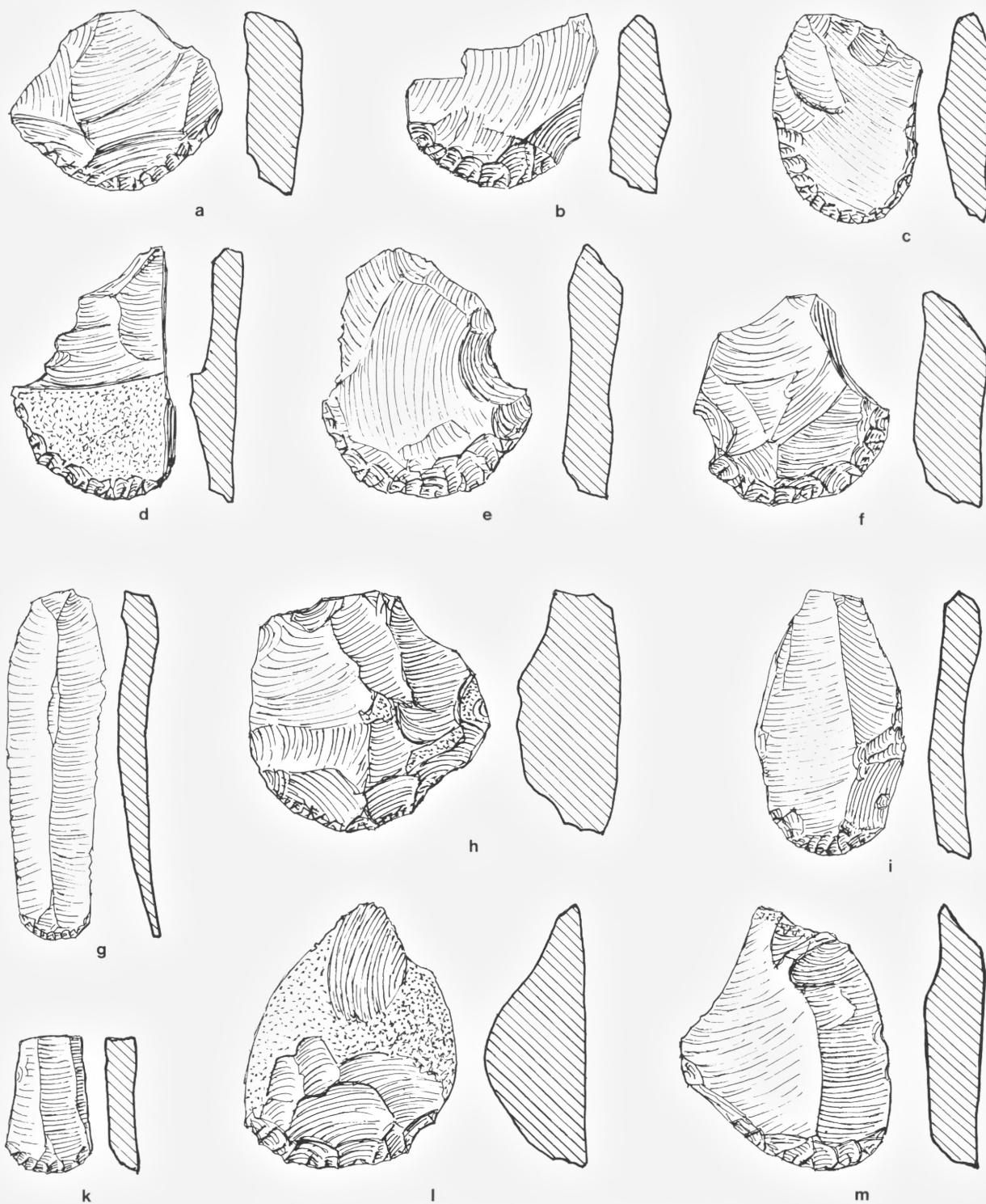
394

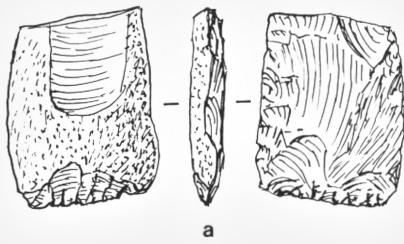
21. Keramik, stridsøkse-kultur. 1:3. (HØ).

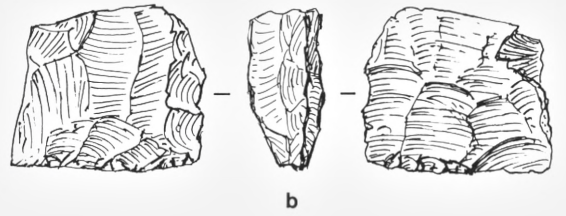
22. Flintredskaber. a-o tværpile. p skraber lavet af sleben økse. r-s forarbejder til tværpile. t pil, sen-neolitisk eller bronzealder. u, x og y grube-keramiske pile, resten skiveskrabere. 2:3. (HØ).

23. Skrabere. g og k flækkeskrabere, resten skiveskrabere. 2:3. (HØ).

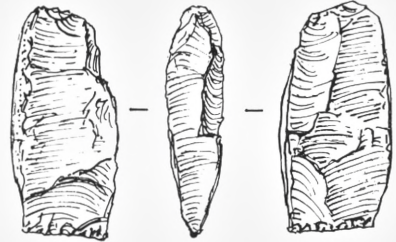
a

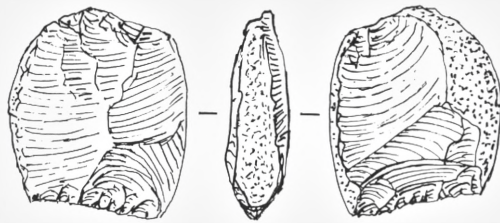
b

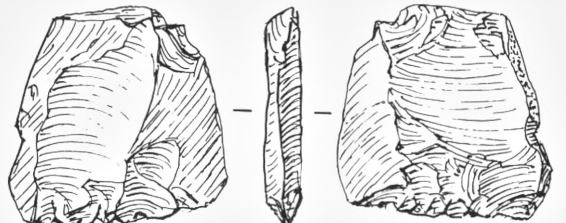
c

d

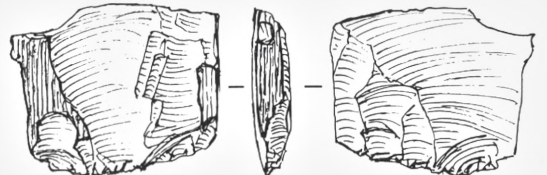
e

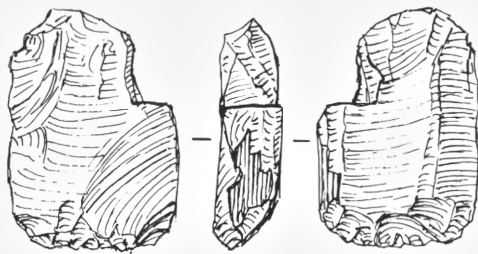
f

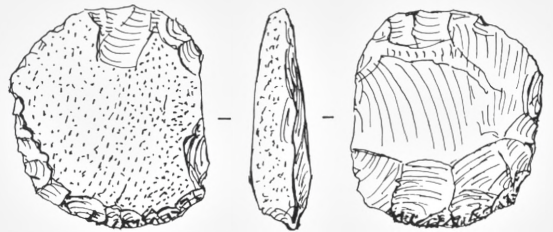
g

h

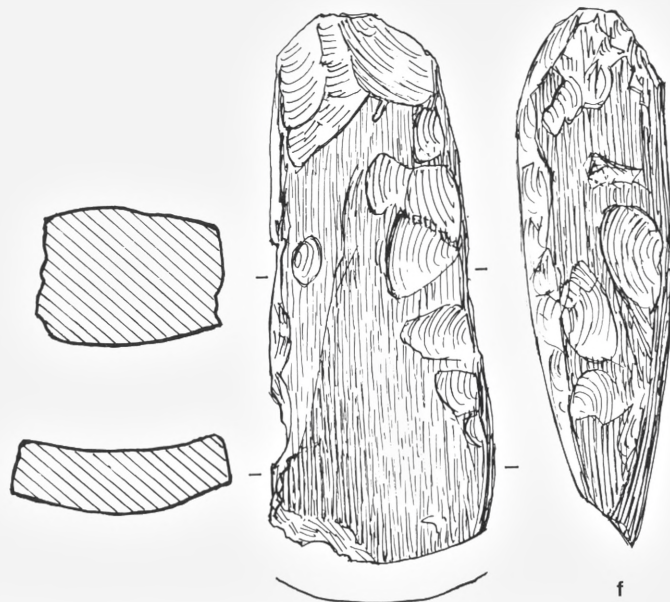
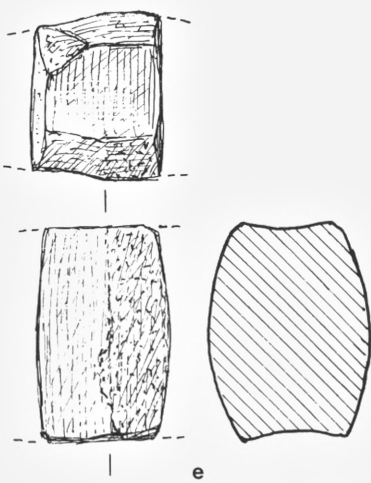
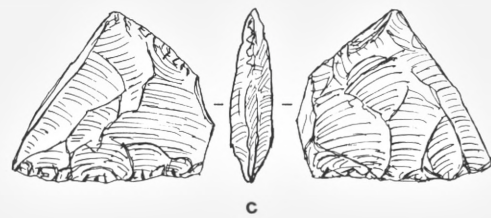
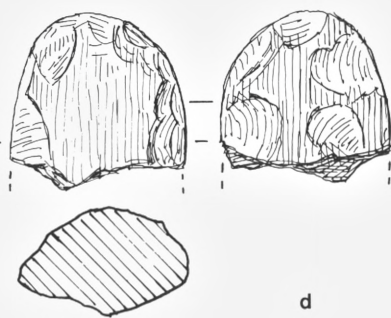
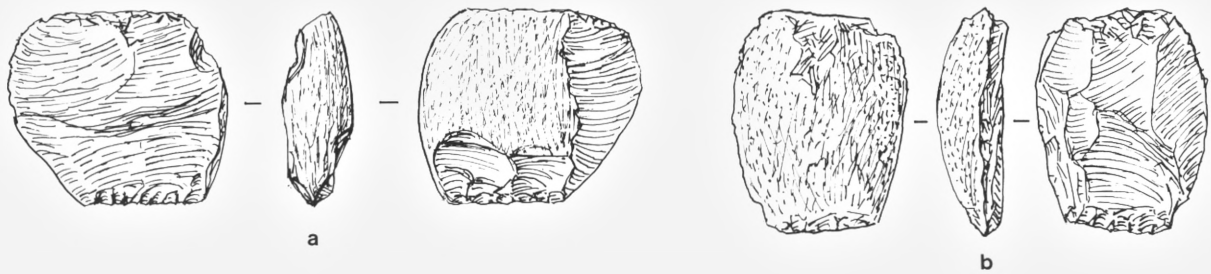

i

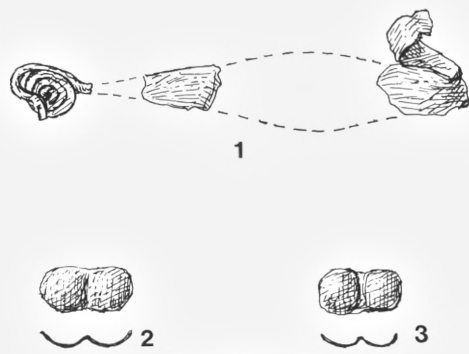

k

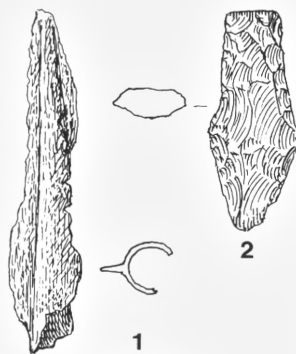
24. Skælhuggede redskaber, antagelig alle neolitiske. g, h og i lavet af slebne redskaber, k af neolitisk skiveskraber. 2:3. (HØ).

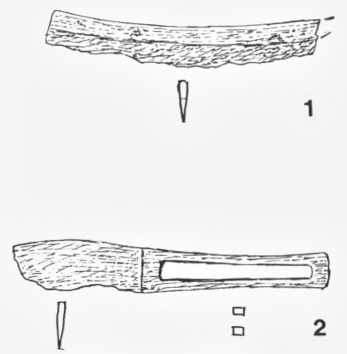
25. a-c skælhuggede redskaber. d nakke af Limhamn-økse. e fragment af tapkile. f tykbladet húløkse. 2:3. (HØ).

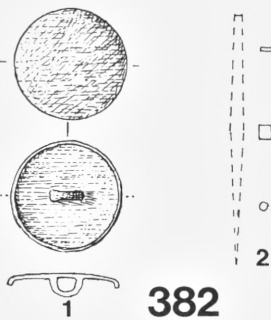
V. 34:a

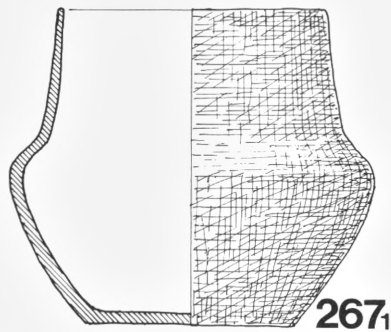
V. 35:c

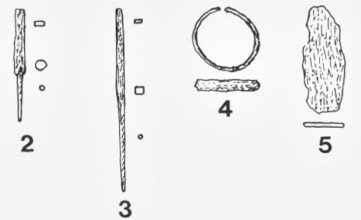
361 = V. 36

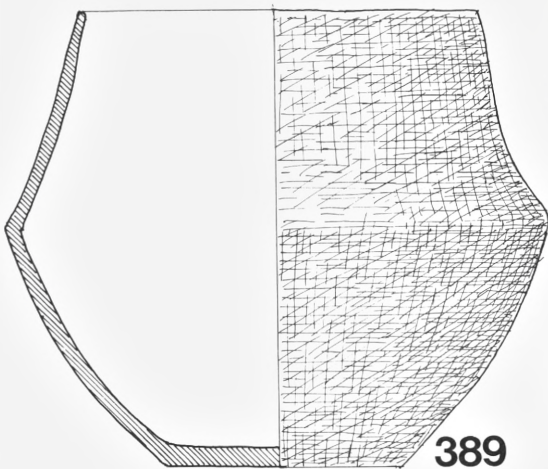
382

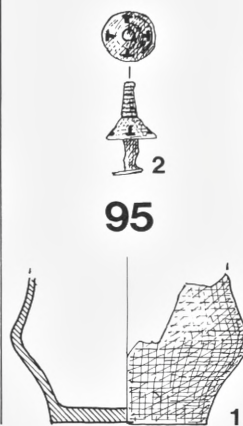
267

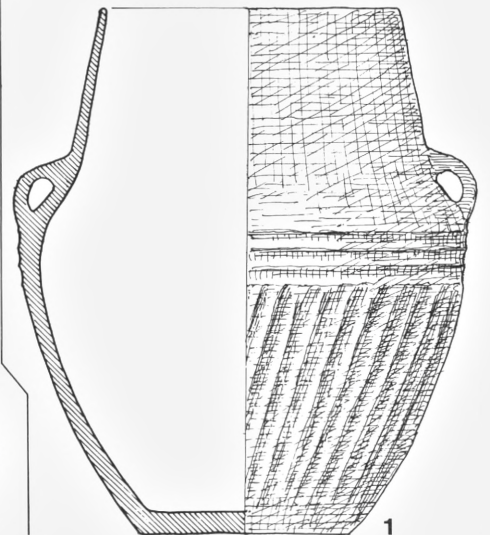
351

389

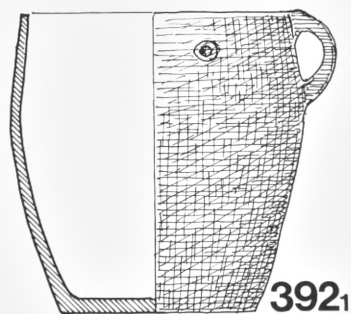
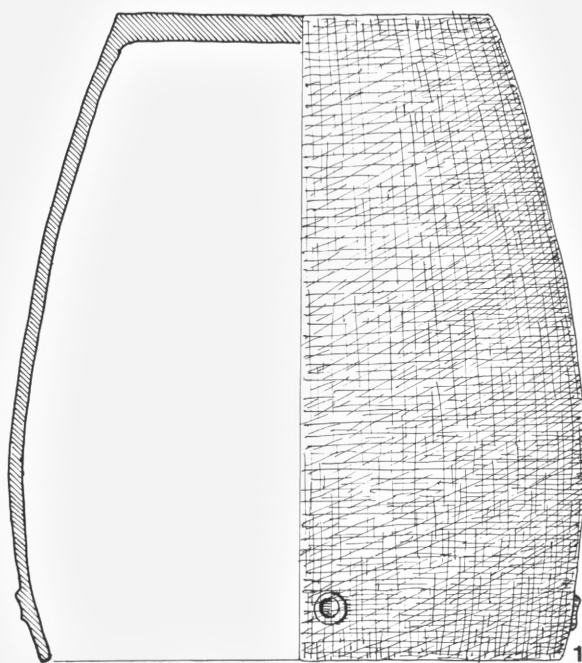
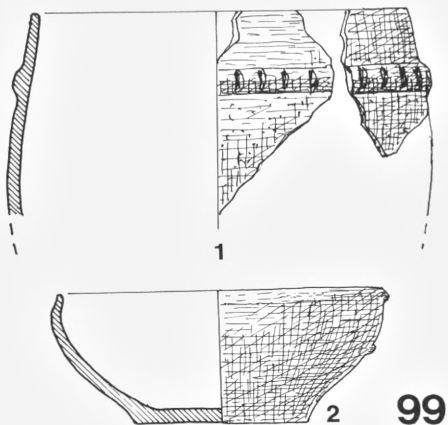
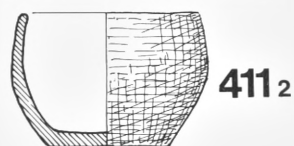
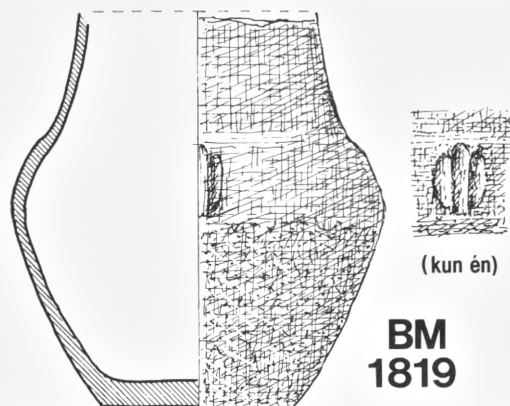

95

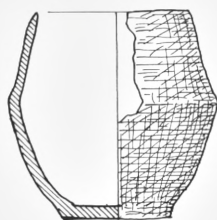
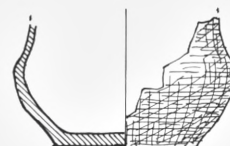
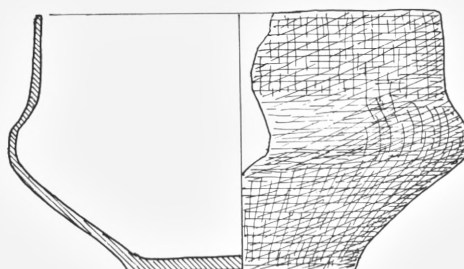
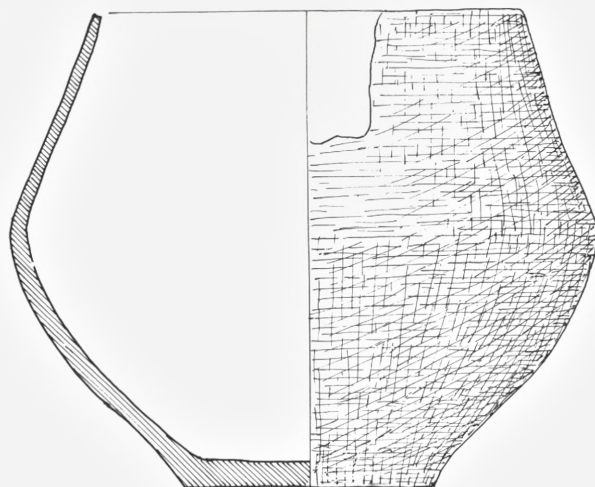
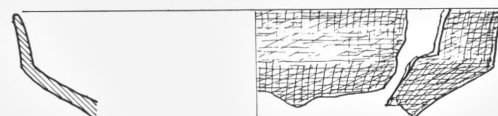

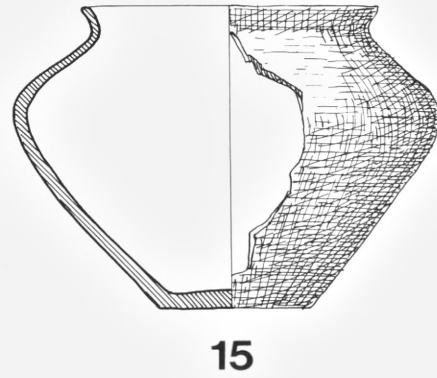
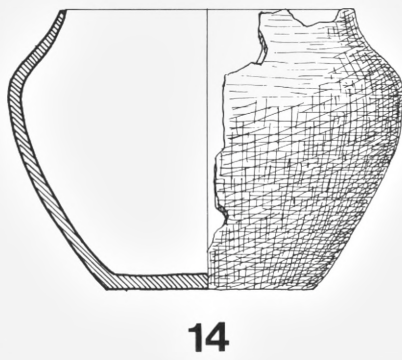
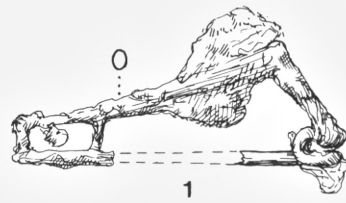
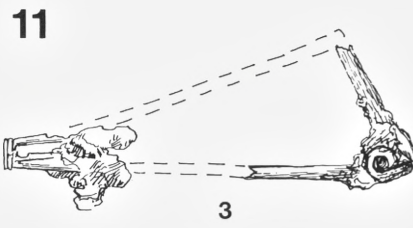
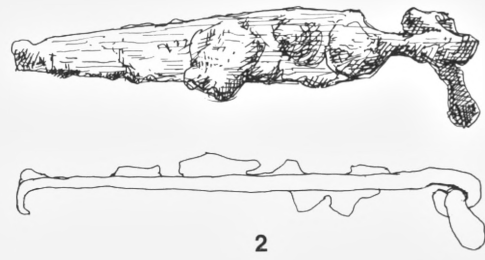
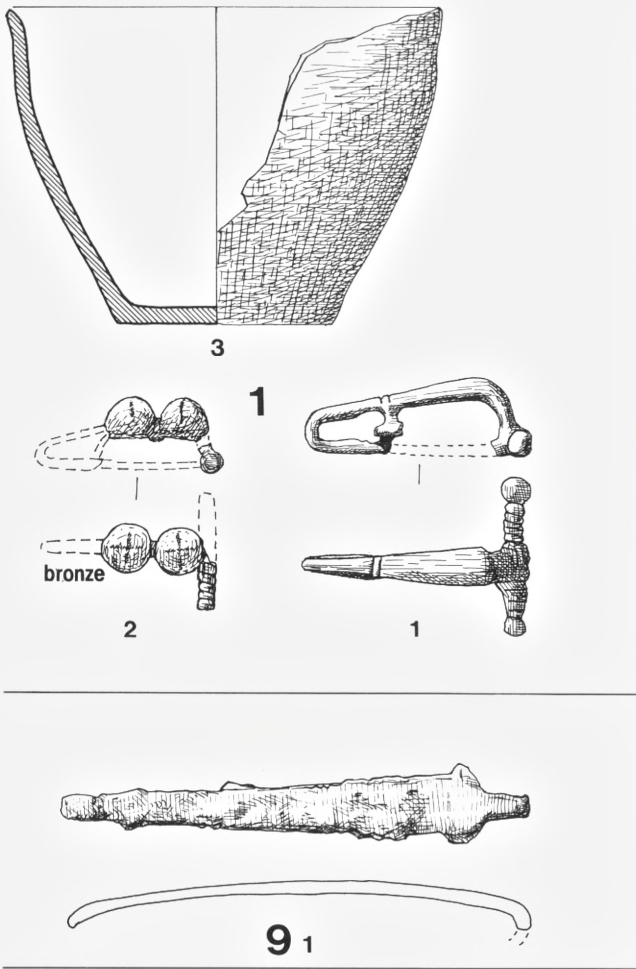
1

26. Gravfund bronzealder. Foroven tre fund fra ældre bronzealder, nederst fund fra periode IV og V.
Bronzer 1:2, keramik 1:4. (HØ).

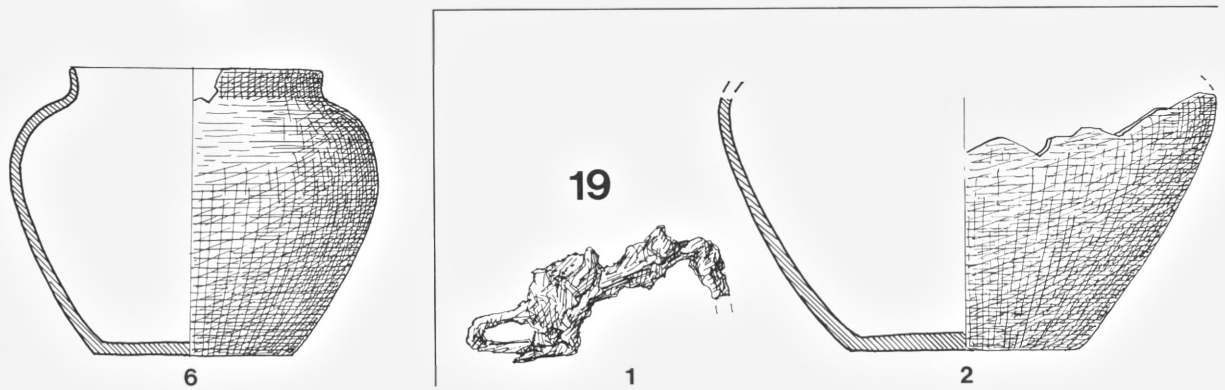
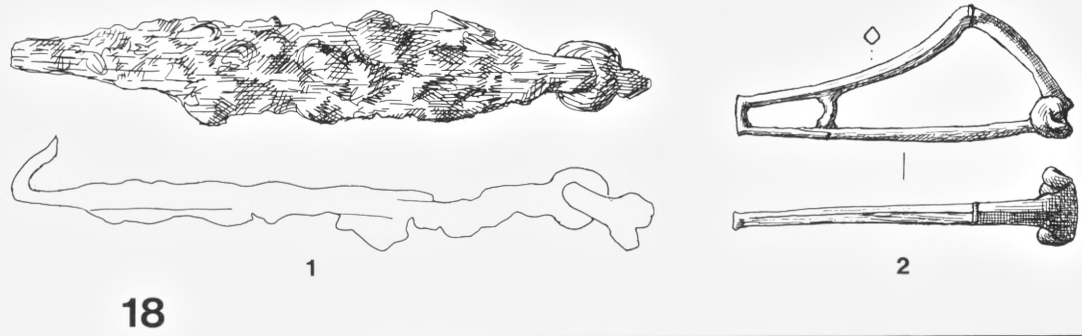
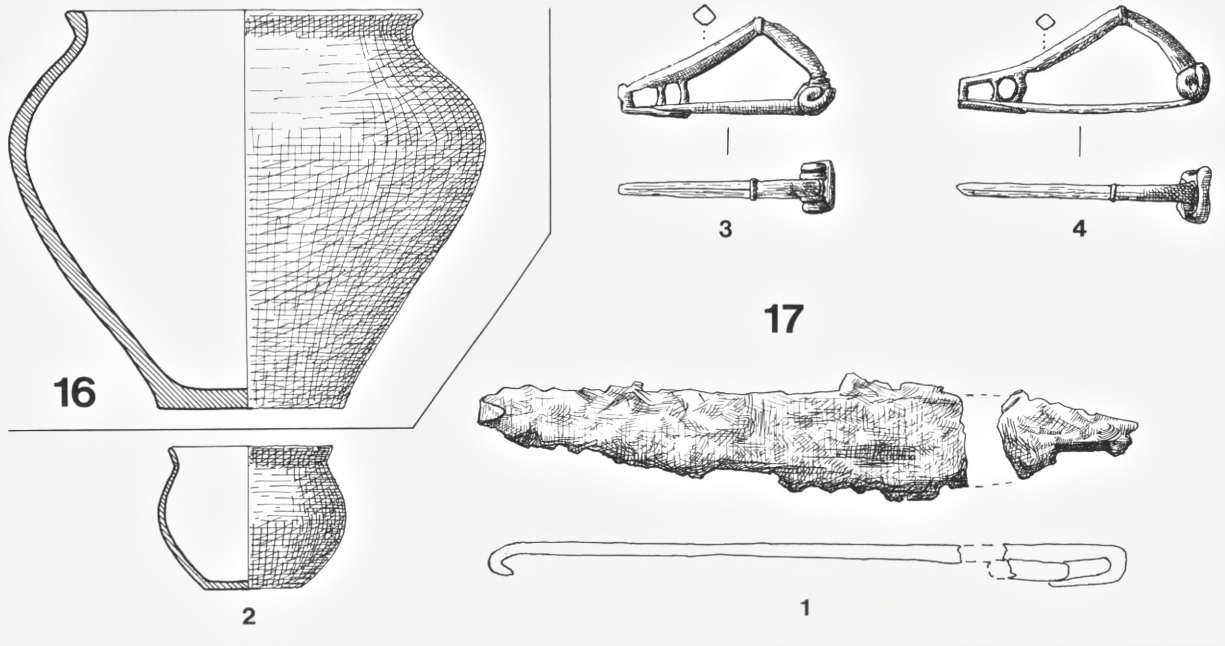

27. Gravfund bronzealder. Foroven to urnegrave fra per. VI, herunder seks brandpletter fra per. VI.
Bronzer 1:2, keramik 1:4. (HØ).

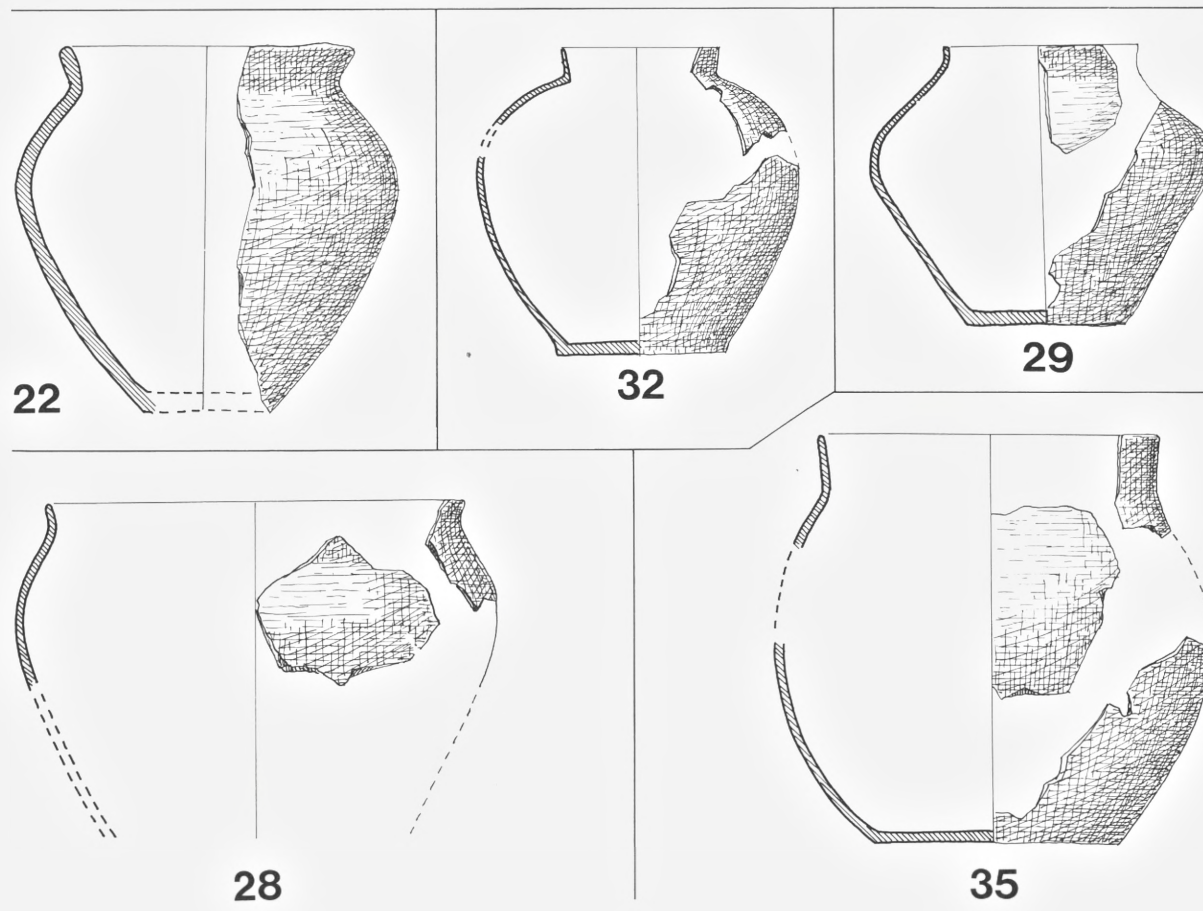
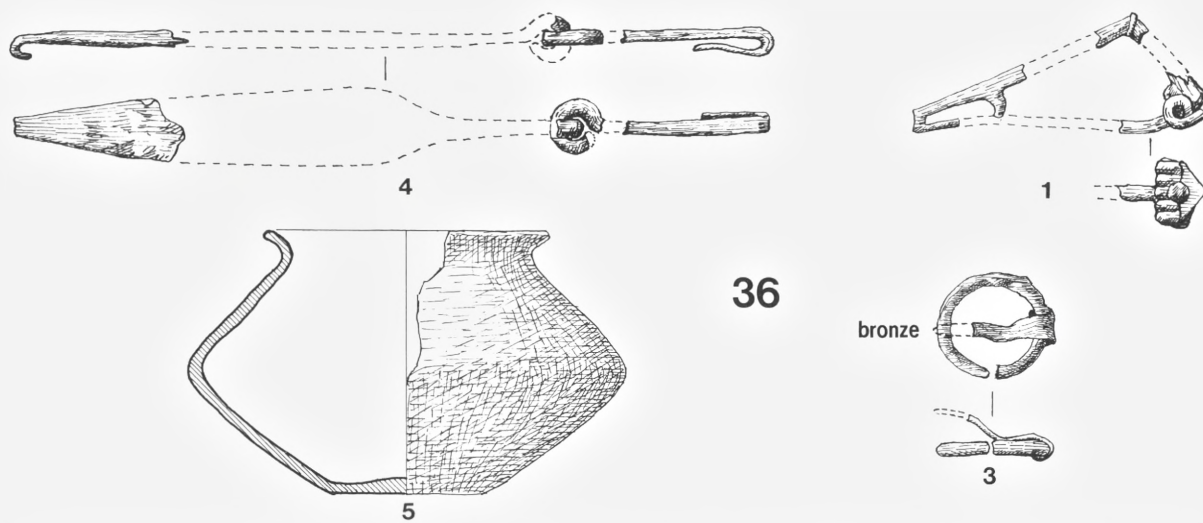
144a**308****152****1****2****213**

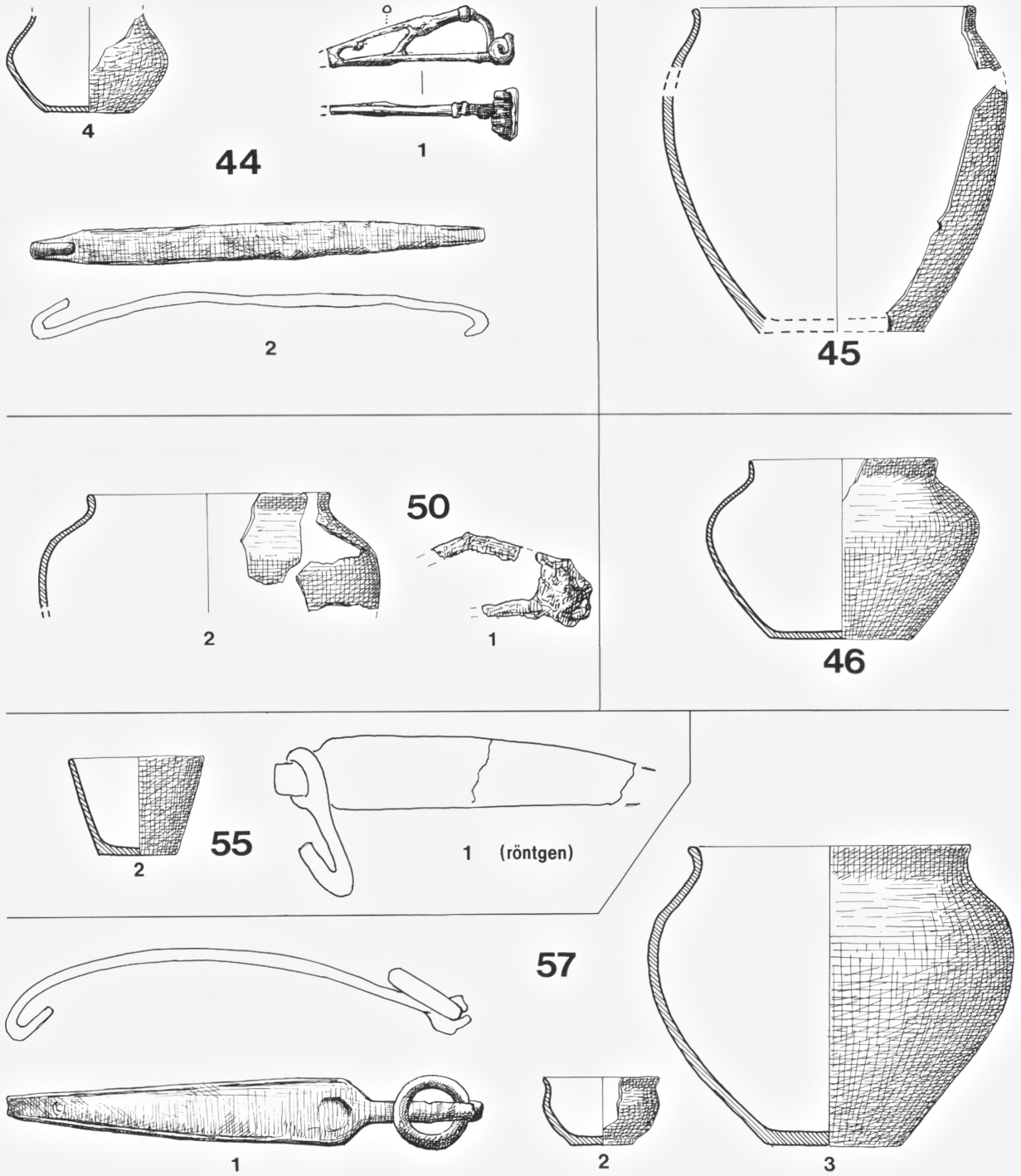
29. Brandpletter ældre jernalder. Keramik 1:4, øvrige gravgods 1:2. (HØ).

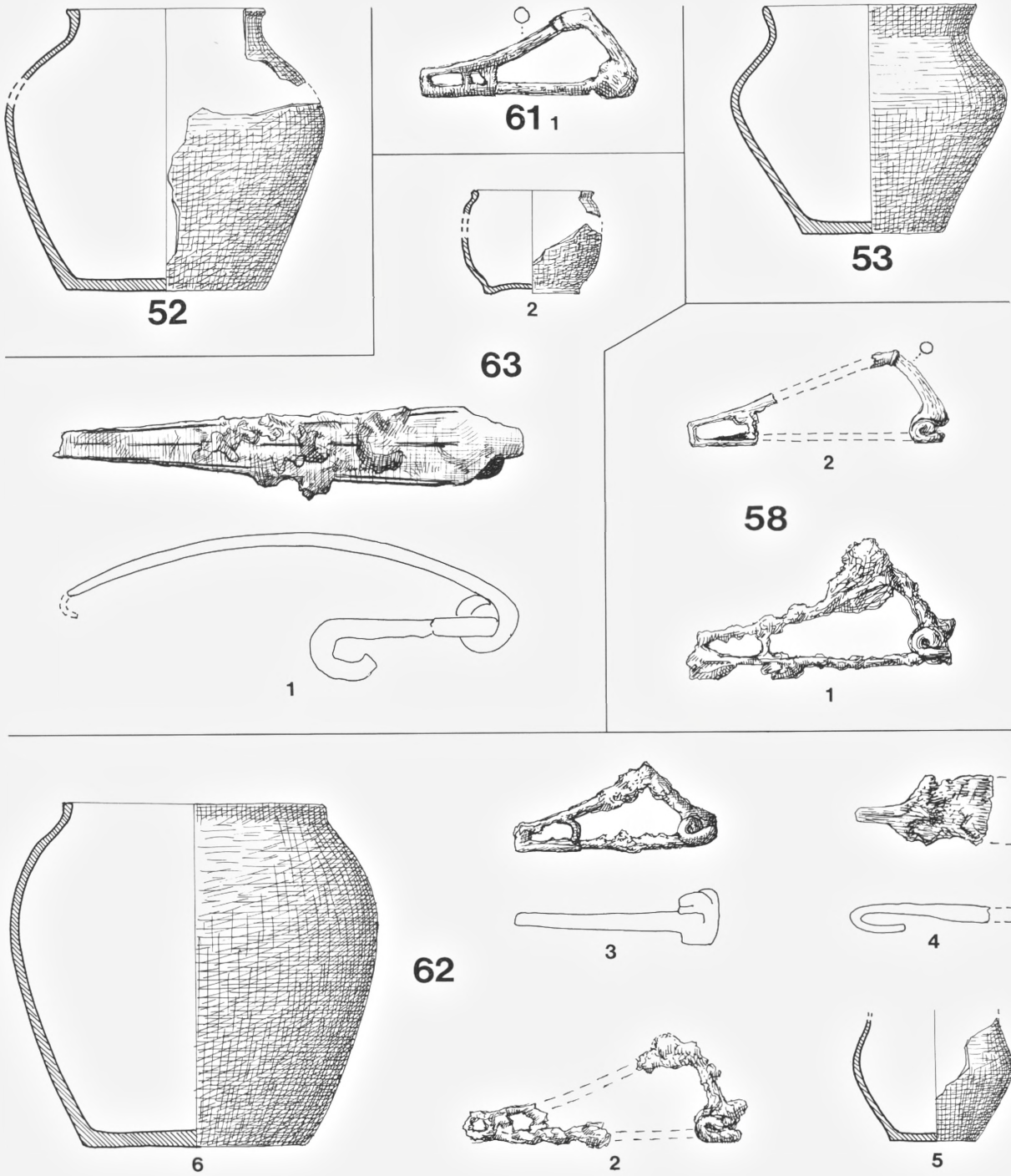
30. Brandpletter ældre jernalder. Keramik 1:4, øvrige gravgods 1:2. (HØ).

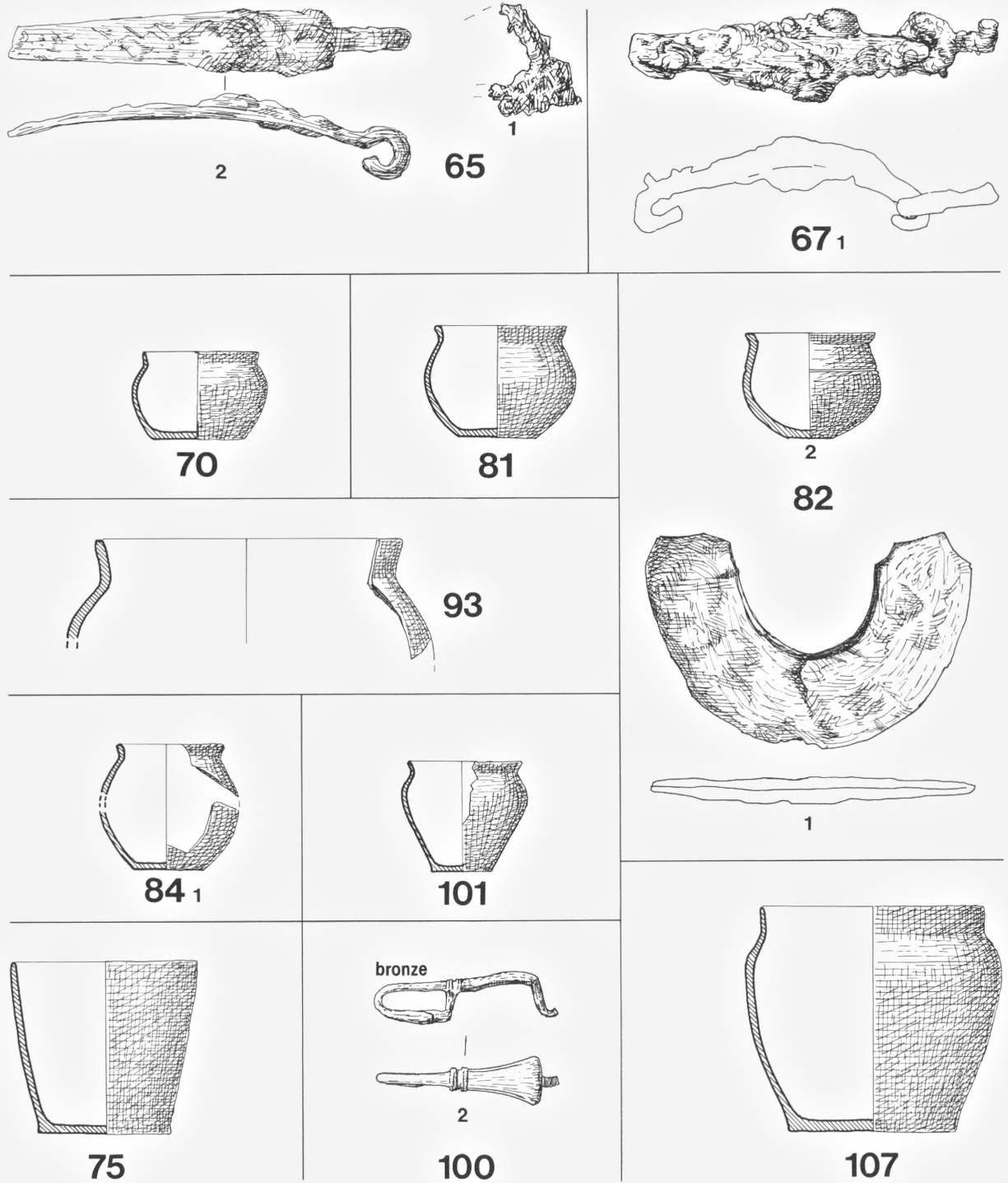
31. Brandpletter ældre jernalder. Keramik 1:4, øvrige gravgods 1:2. (HØ).

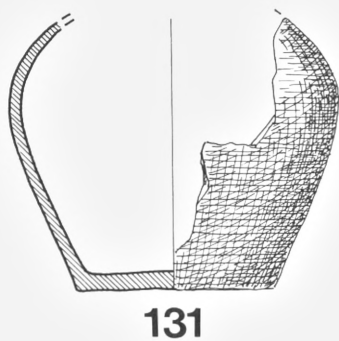
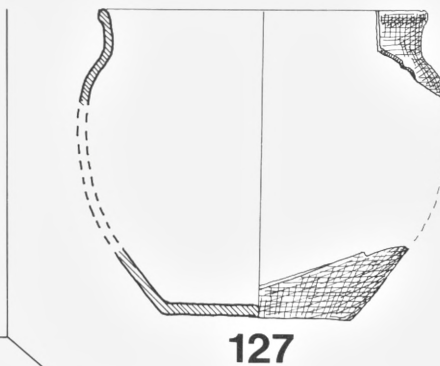
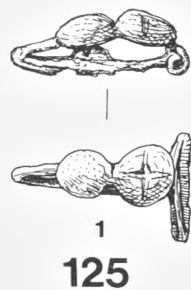
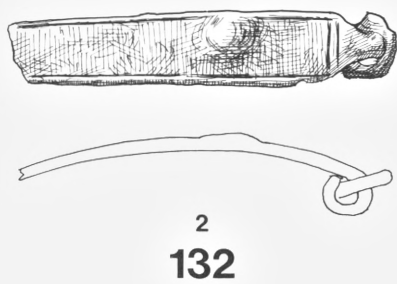
32. Brandpletter ældre jernalder. Keramik 1:4, øvrige gravgods 1:2. (HØ).

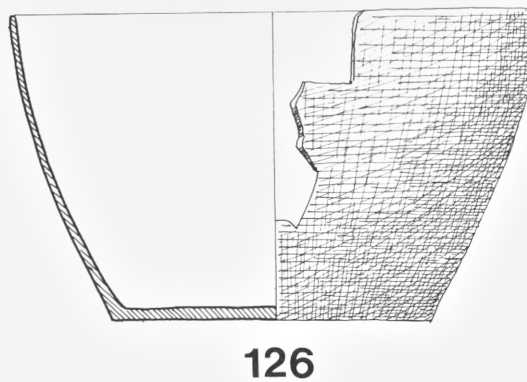
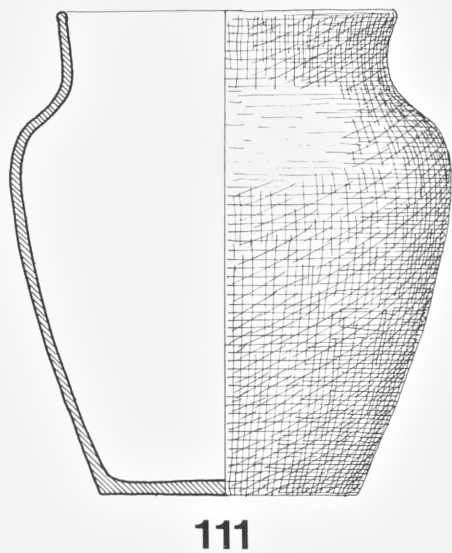
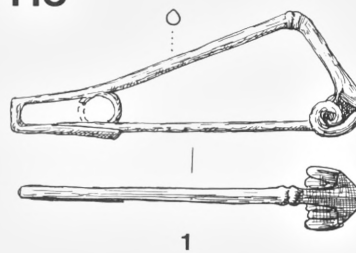
33. Brandpletter ældre jernalder. Keramik 1:4, øvrige gravgods 1:2. (HØ).

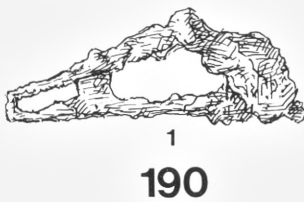
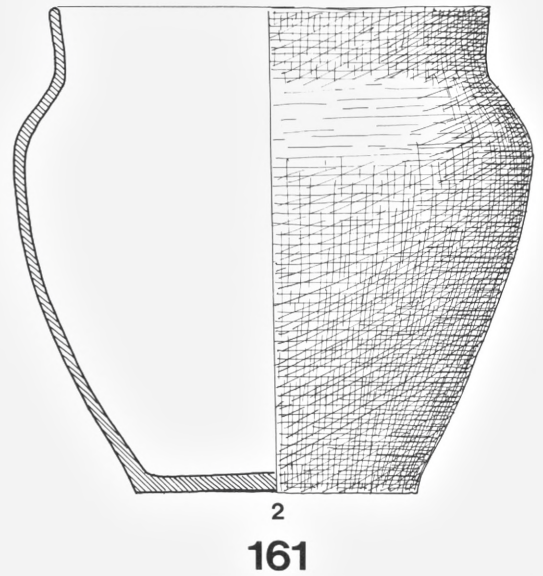
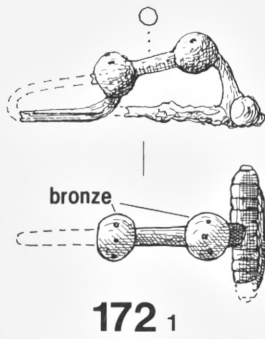
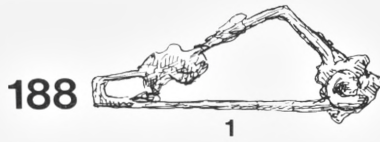
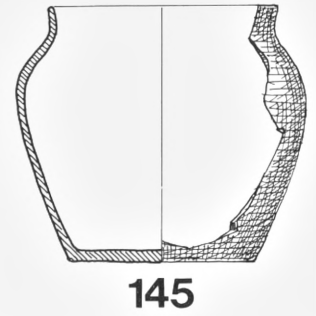
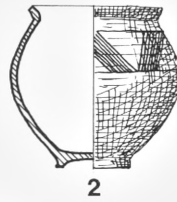
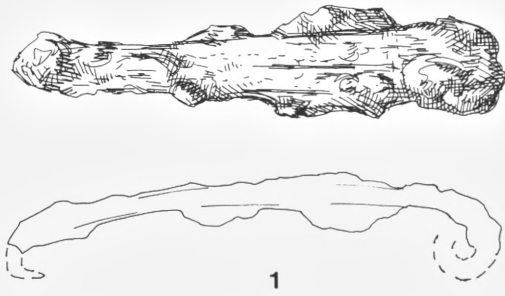
34. Brandpletter ældre jernalder. Keramik 1:4, øvrige gravgods 1:2. (HØ).

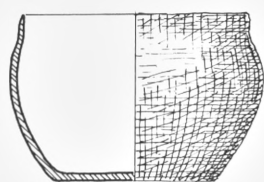
115

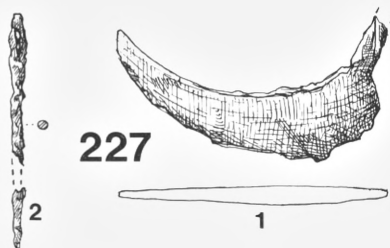
35. Brandpletter ældre jernalder. Keramik 1:4, øvrige gravgods 1:2. (HØ).

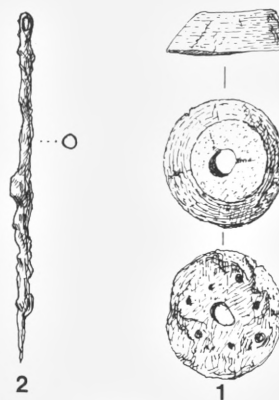
36. Brandpletter ældre jernalder. Keramik 1:4, øvrige gravgods 1:2. (HØ).

238

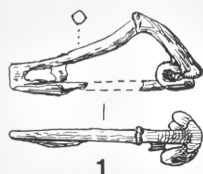
227

2

1

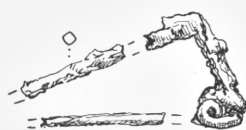
219

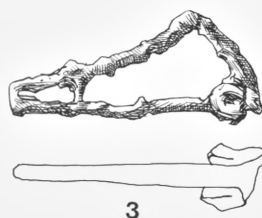
240

1

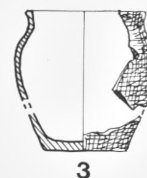
229

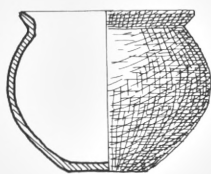
1
235

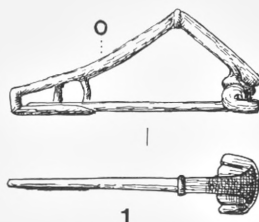
3

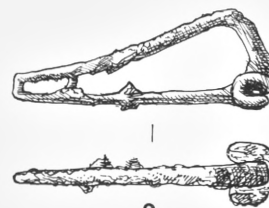
3

2
226

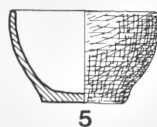

1

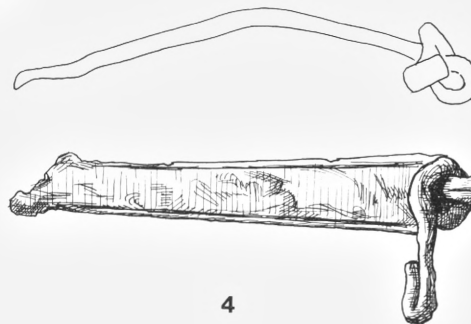

2

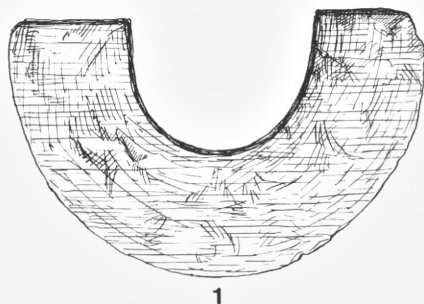
194

5

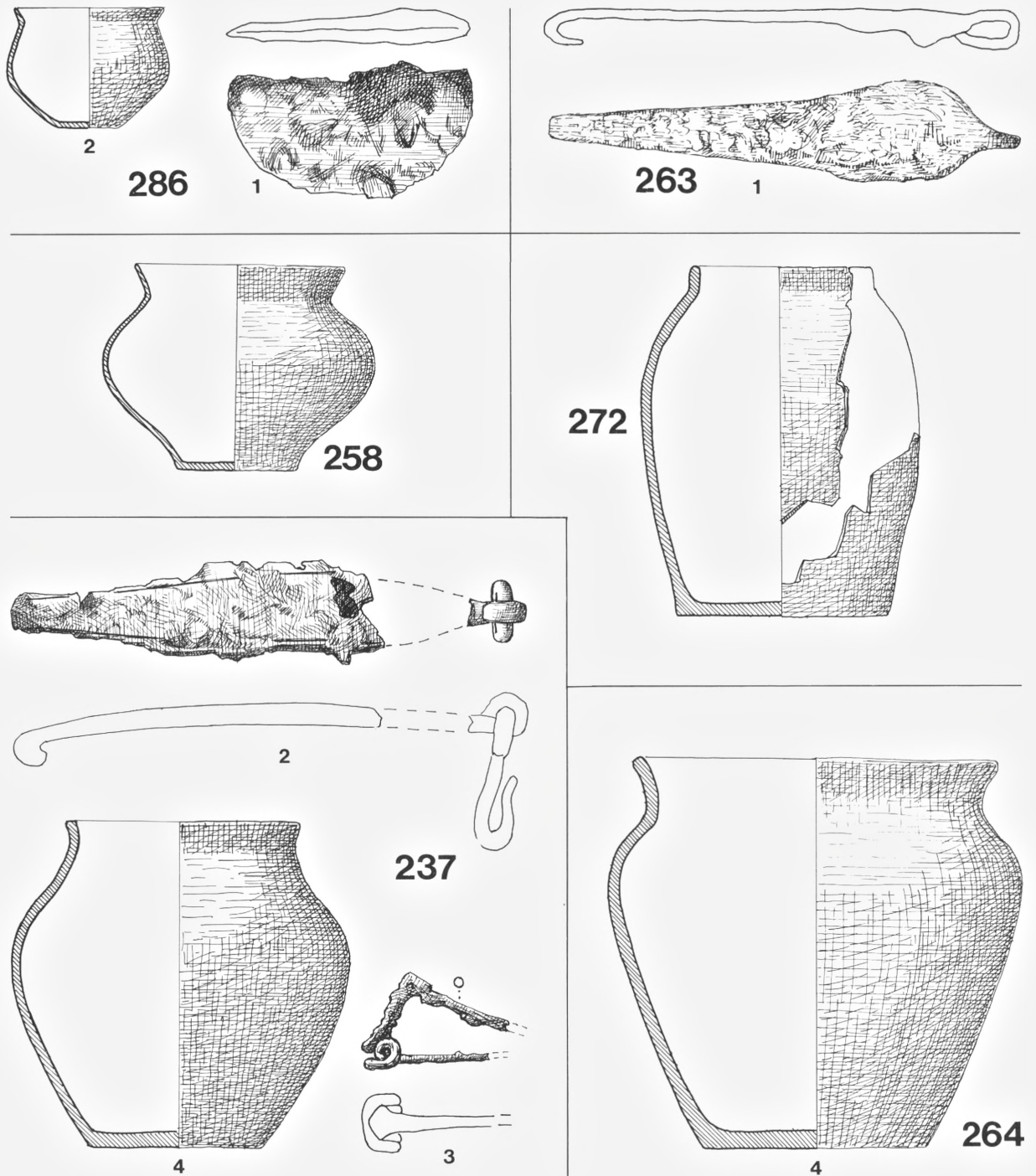

4

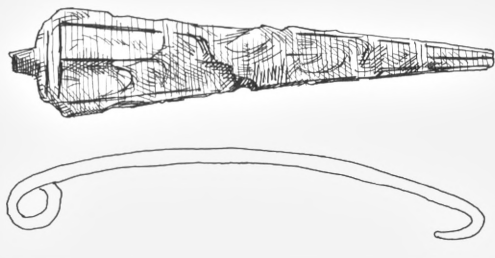

1

37. Brandpletter ældre jernalder. Keramik 1:4, øvrige gravgods 1:2. (HØ).

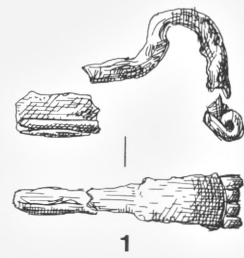
38. Brandpletter ældre jernalder. Keramik 1:4, øvrige gravgods 1:2. (HØ).

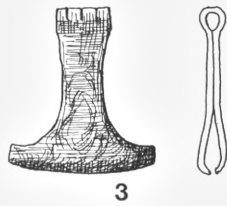
4

295

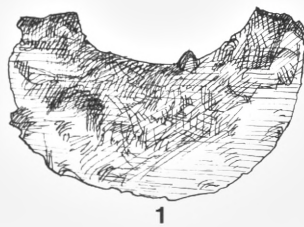
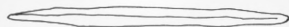

1

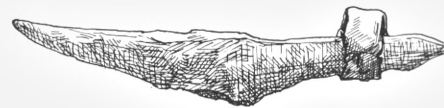

3

294

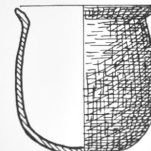
1

298

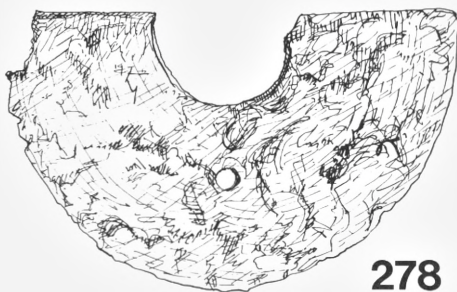

1

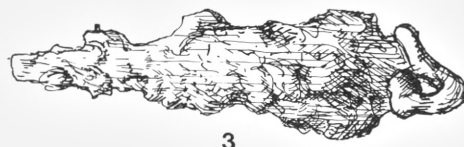

4

290

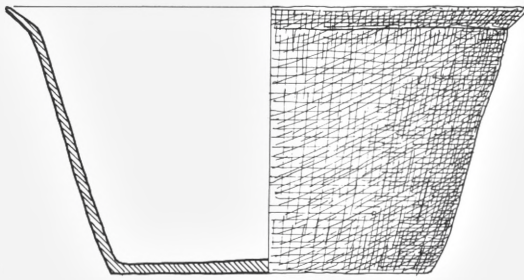

278

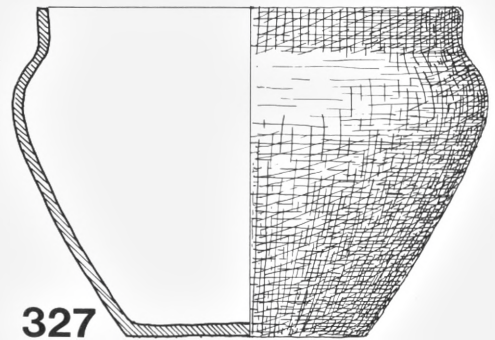

3

39. Brandpletter ældre jernalder. Keramik 1:4, øvrige gravgods 1:2. (HØ).

2
325

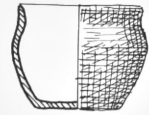

327

1

415

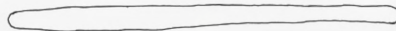
2

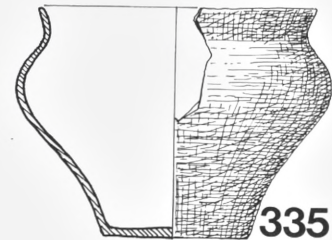
1

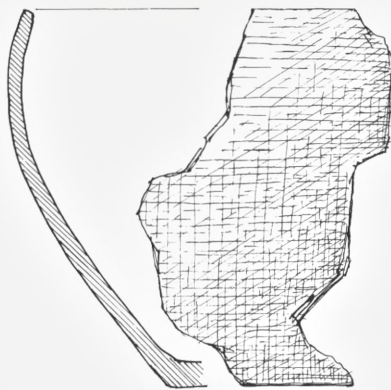
352

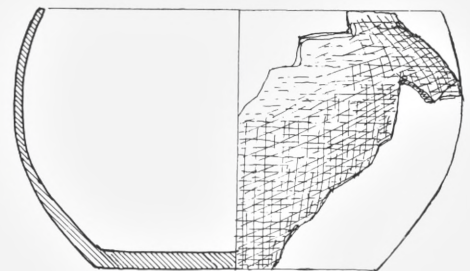
1

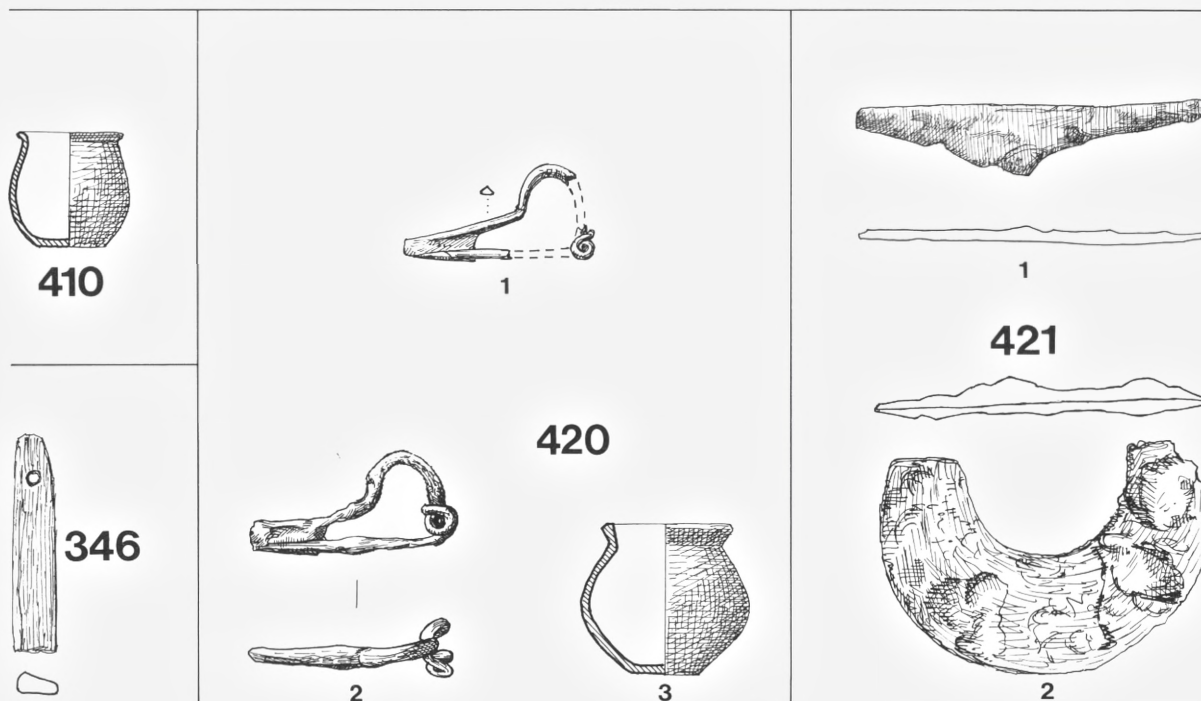
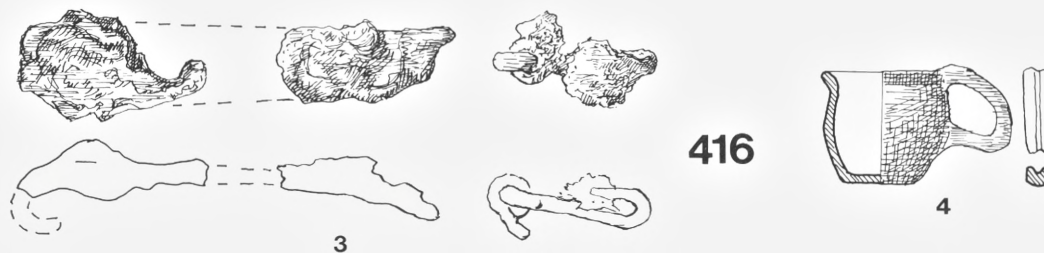
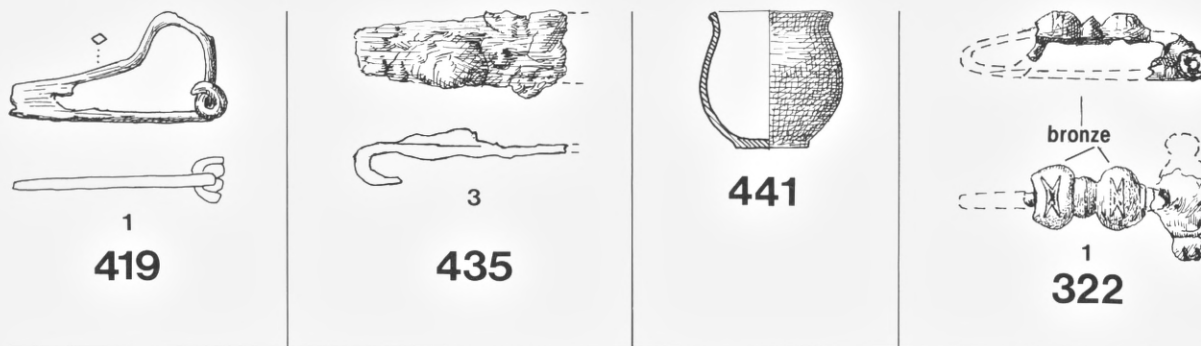
335

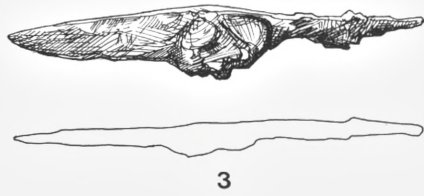
323

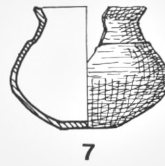
387

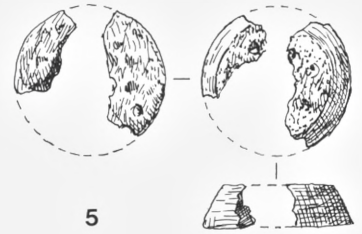
41. Brandpletter ældre jernalder. Keramik 1:4, øvrige gravgods 1:2. (HØ).

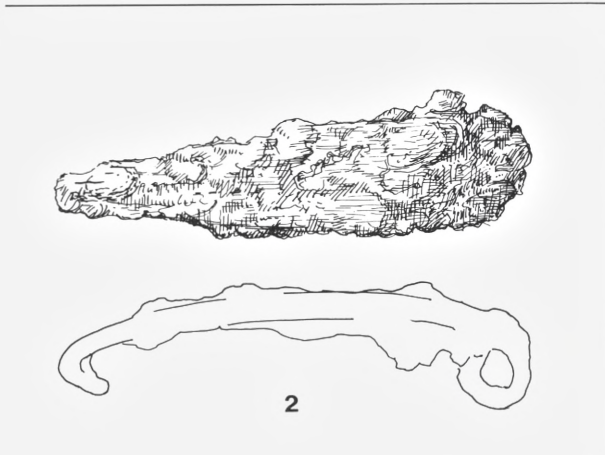
3

7

5

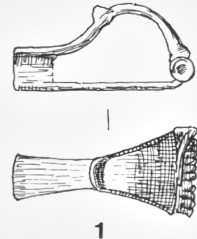

2

449

4

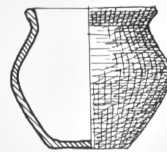

1

445

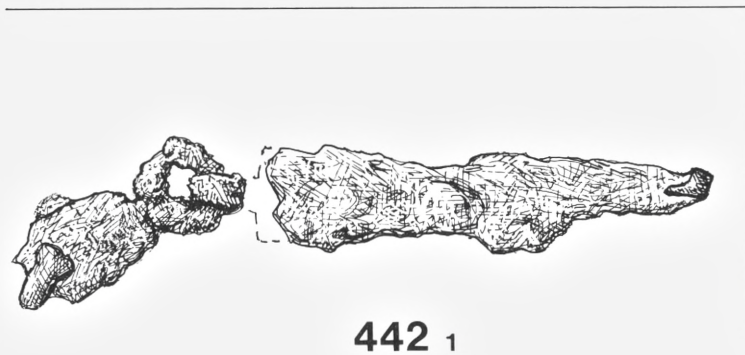
1

3

2

442 1

450

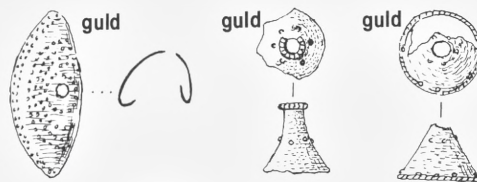

3

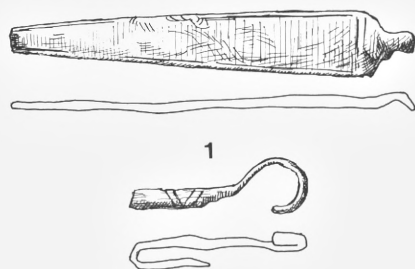
42. Brandpletter ældre jernalder. Keramik 1:4, øvrige gravgods 1:2. (HØ).

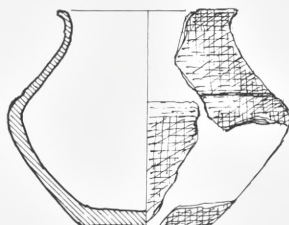
462

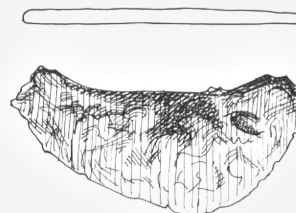
476 2-3

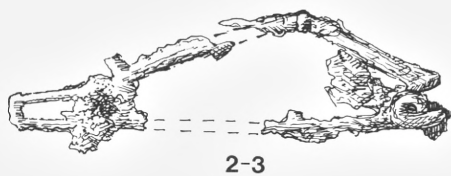
456

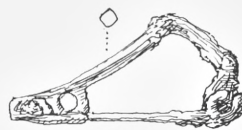
477

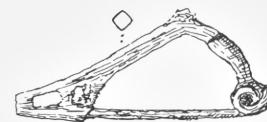
469₁

2-3

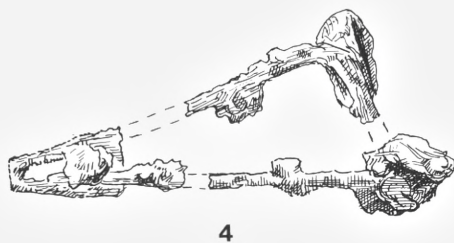

3

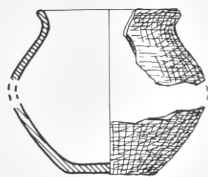

1

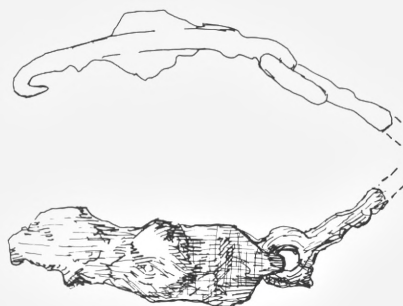
479

4

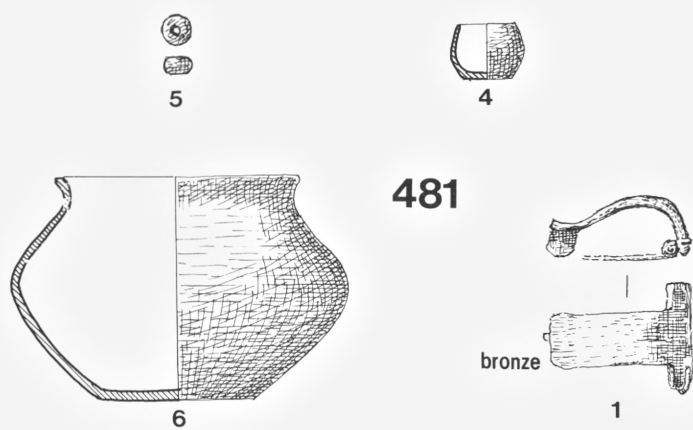
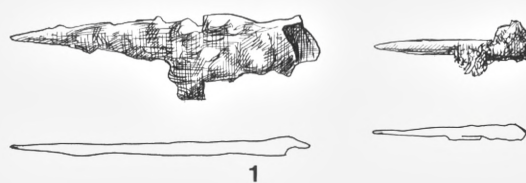
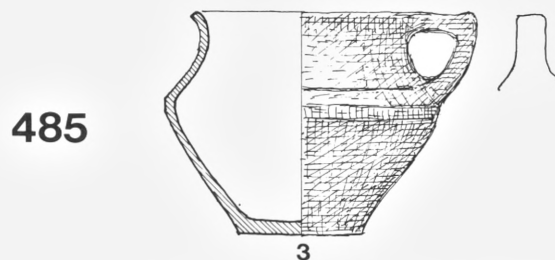
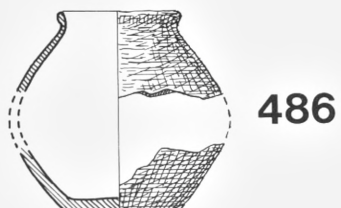
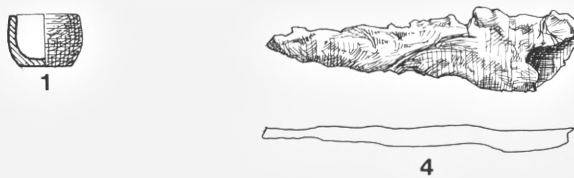
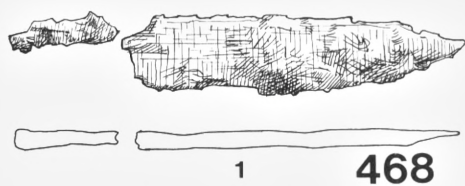

4

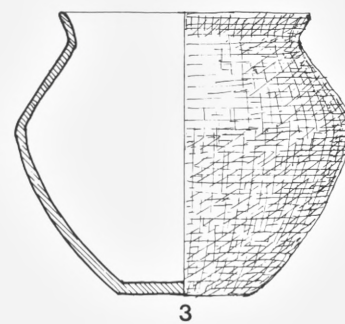

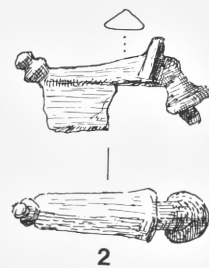
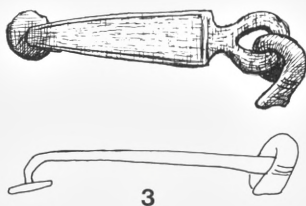
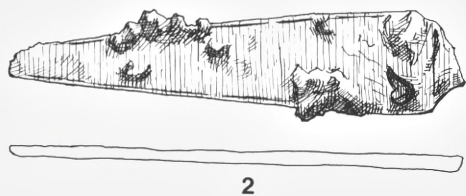
2

43. Brandpletter ældre jernalder. Keramik 1:4, guld 1:1, øvrige gravgods 1:2. (HØ).

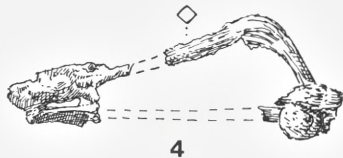

489

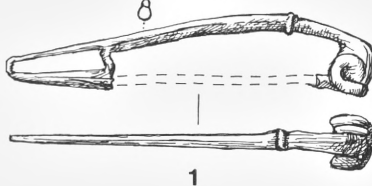

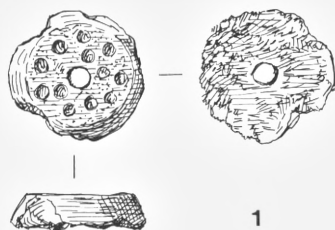
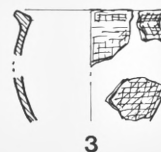
493

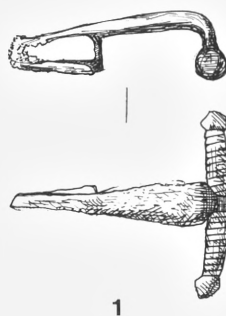
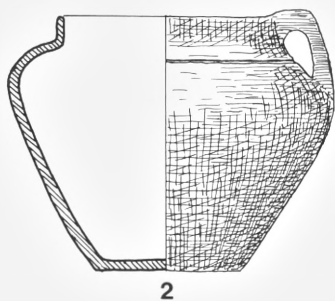
496

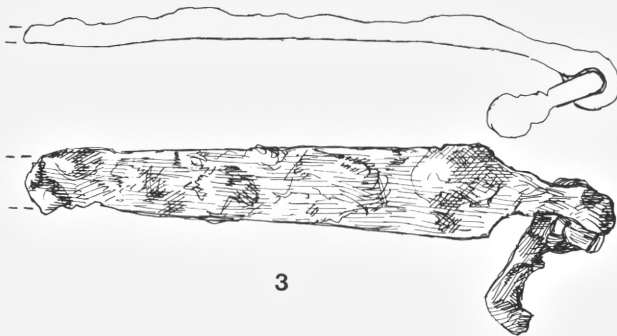
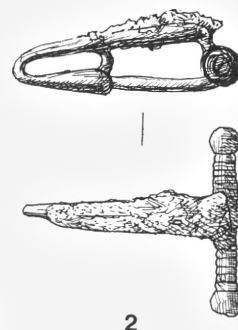
507

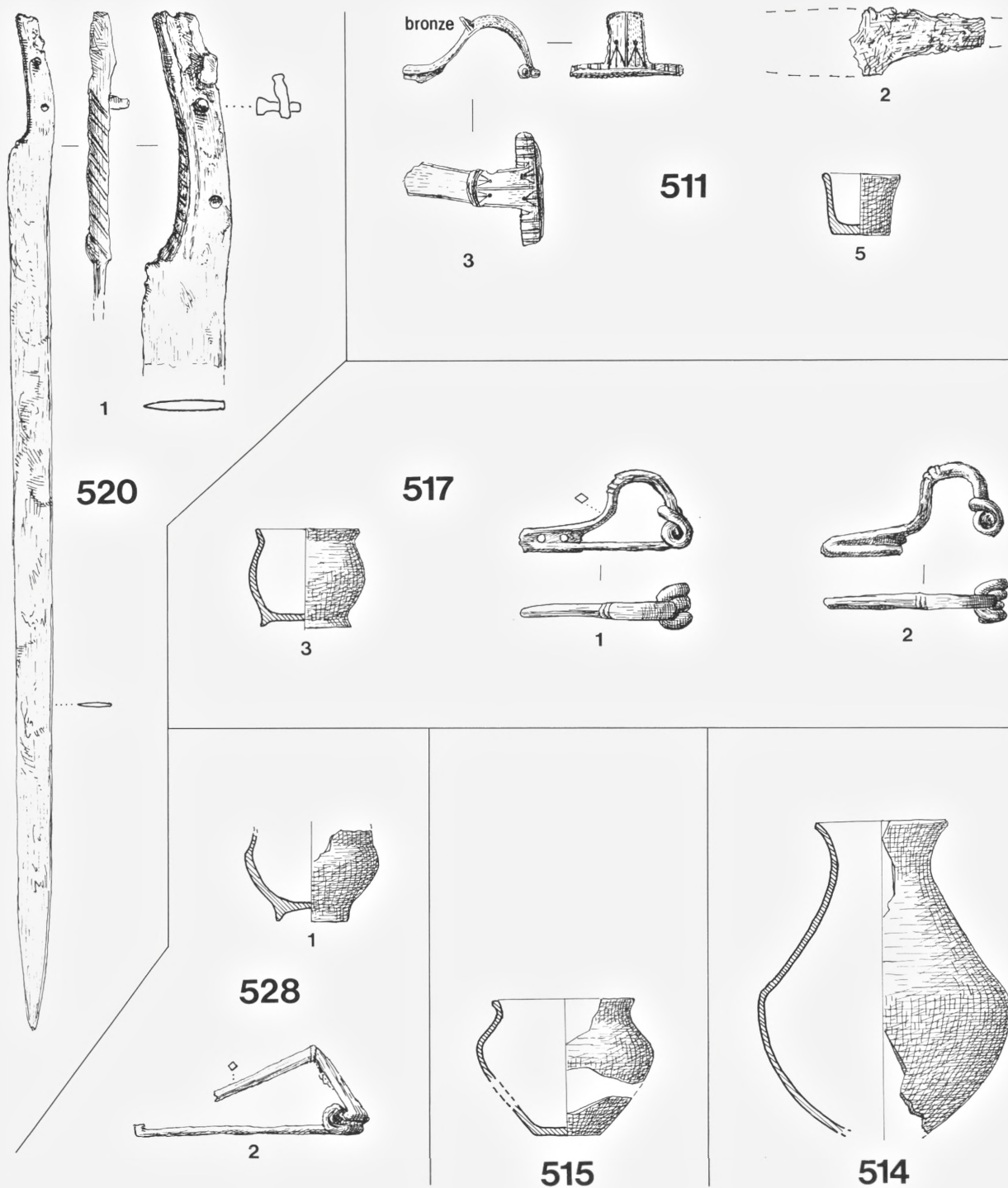
509

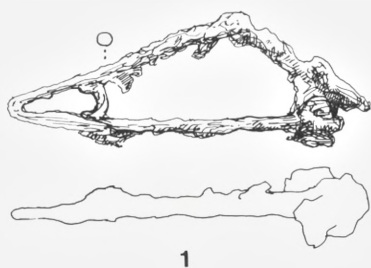
494

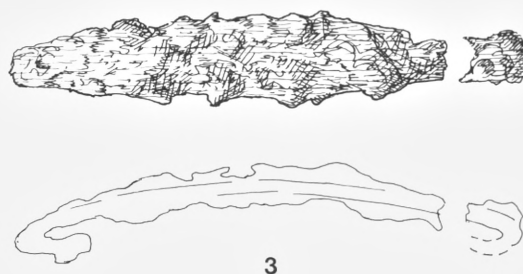
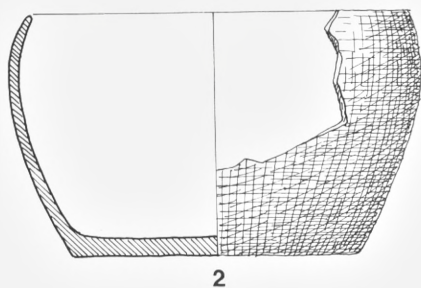
45. Brandpletter ældre jernalder. Keramik 1:4, øvrige gravgods 1:2. (HØ).

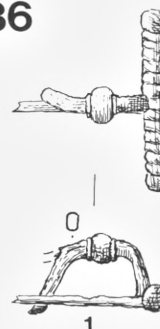
46. Brandpletter ældre jernalder. Keramik 1:4, øvrige gravgods 1:2; det hele sværd 520 dog 1:4. (HØ).

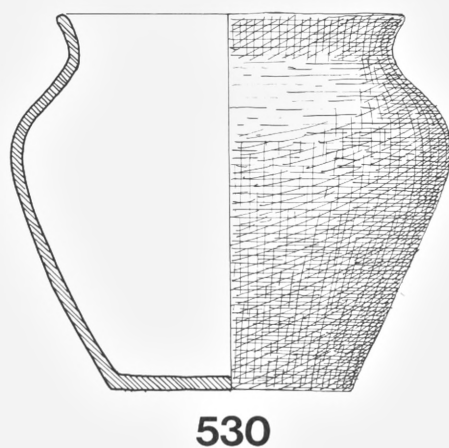
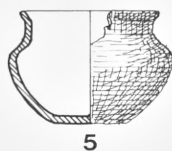
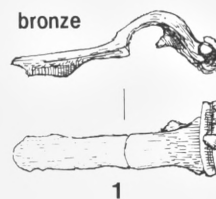
544

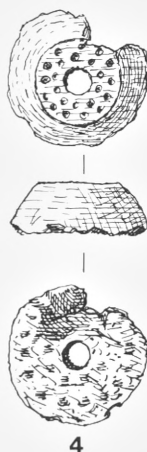
536

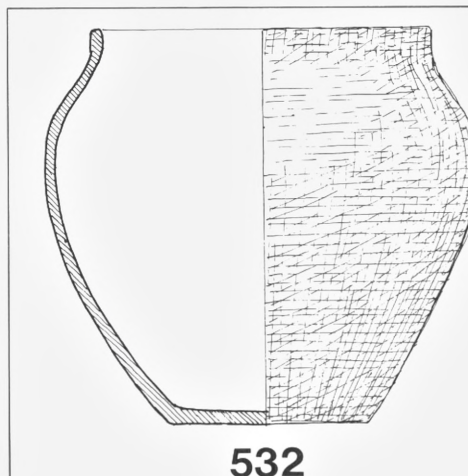
546

530

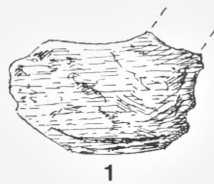
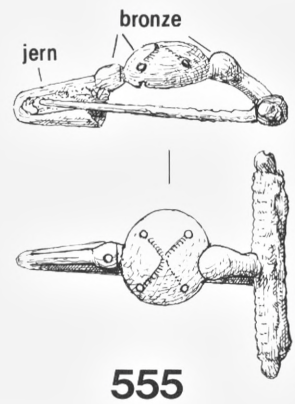
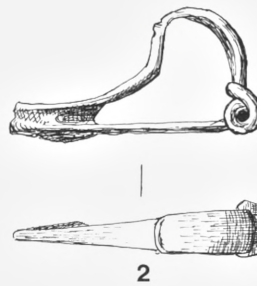
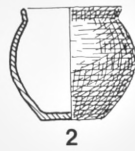
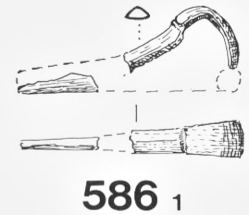
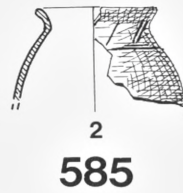
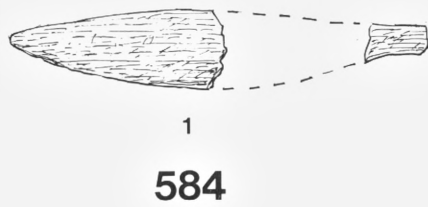
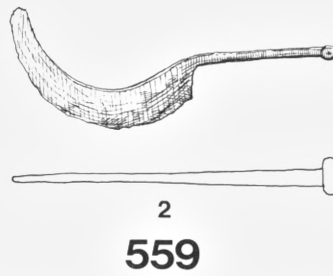
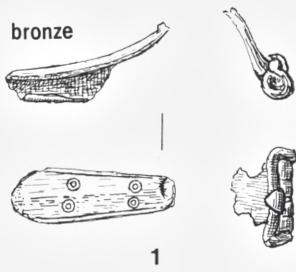

4

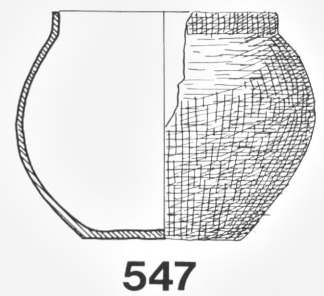
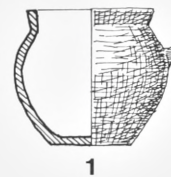
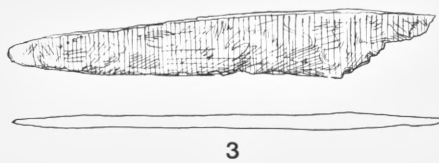

532

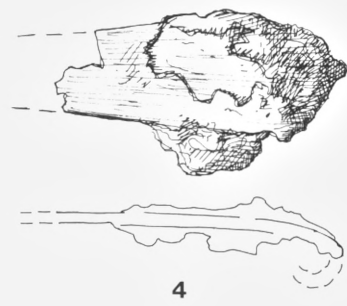
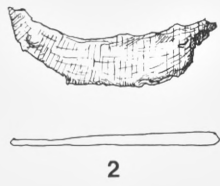
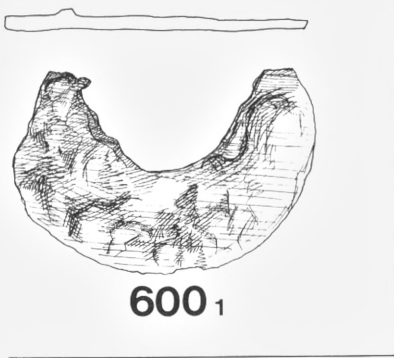
47. Brandpletter ældre jernalder. Keramik 1:4, øvrige gravgods 1:2. (HØ).

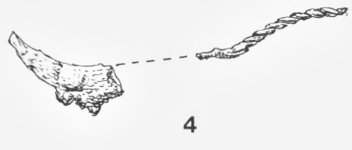
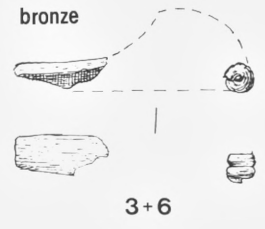
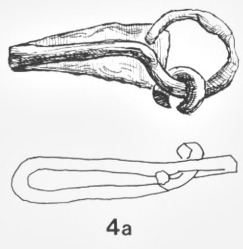
597

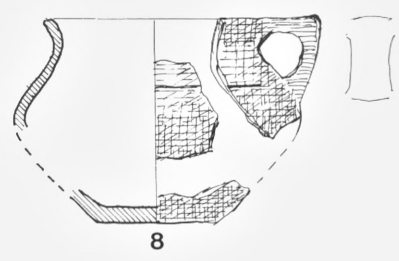
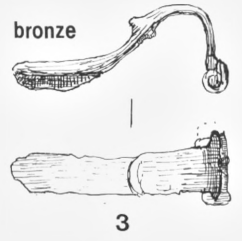
48. Brandpletter ældre jernalder. Keramik 1:4, øvrige gravgods 1:2. (HØ).

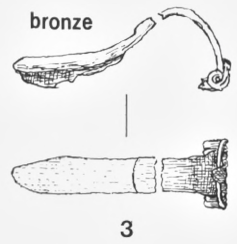
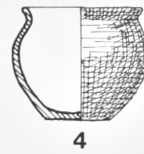
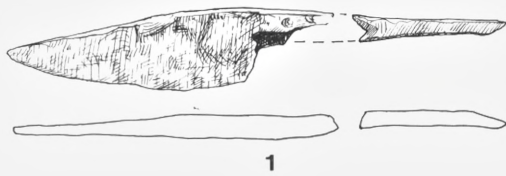
591

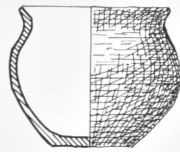
593

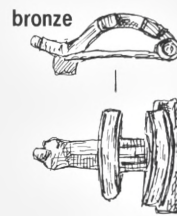
49. Brandpletter ældre jernalder. Keramik 1:4, øvrige gravgods 1:2. (HØ).

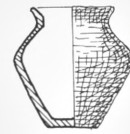
604

601

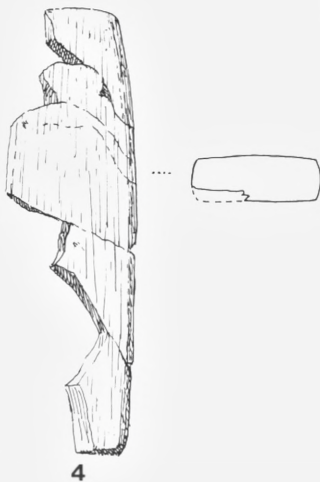
S1

599

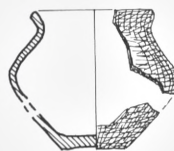

2

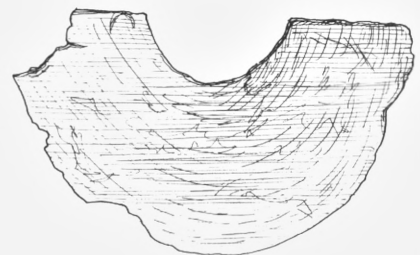

4

598

5

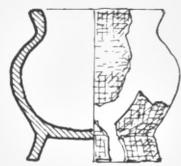

3

50. Brandpletter ældre jernalder. Keramik 1:4, øvrige gravgods 1:2. Fund S. 1 stammer fra pladsen Nr. Sandegård Vest (se Tillæg I). (HØ).

1806

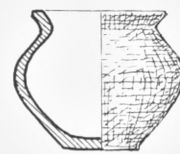

1

1808

1

2

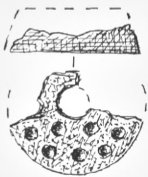
1809

2

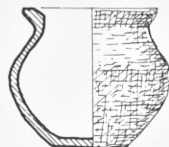

3

2

1805

1

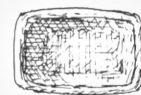

1

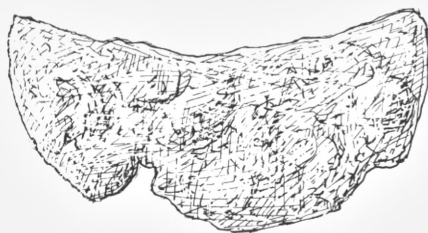
1814

2

1807

1

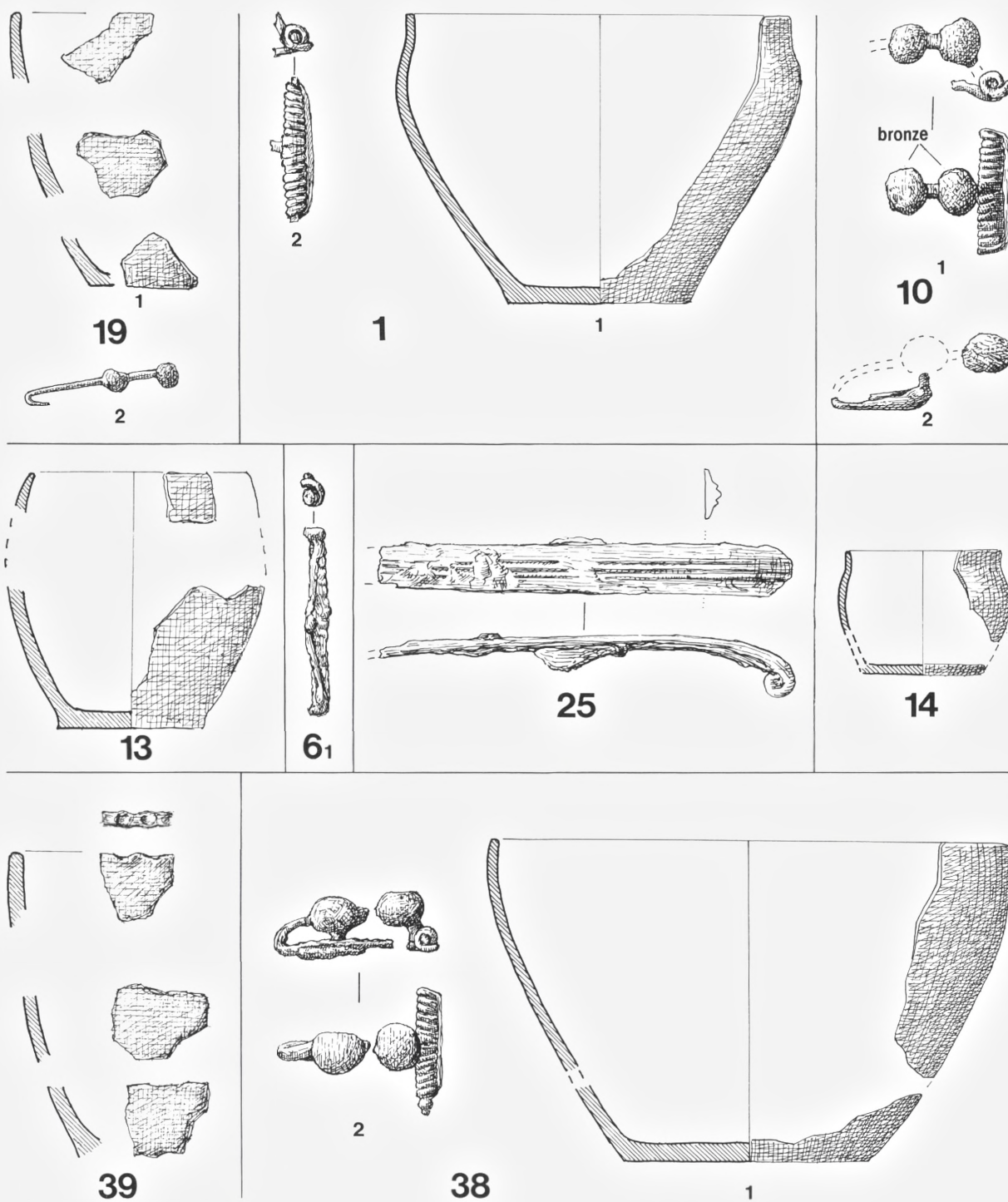
1811

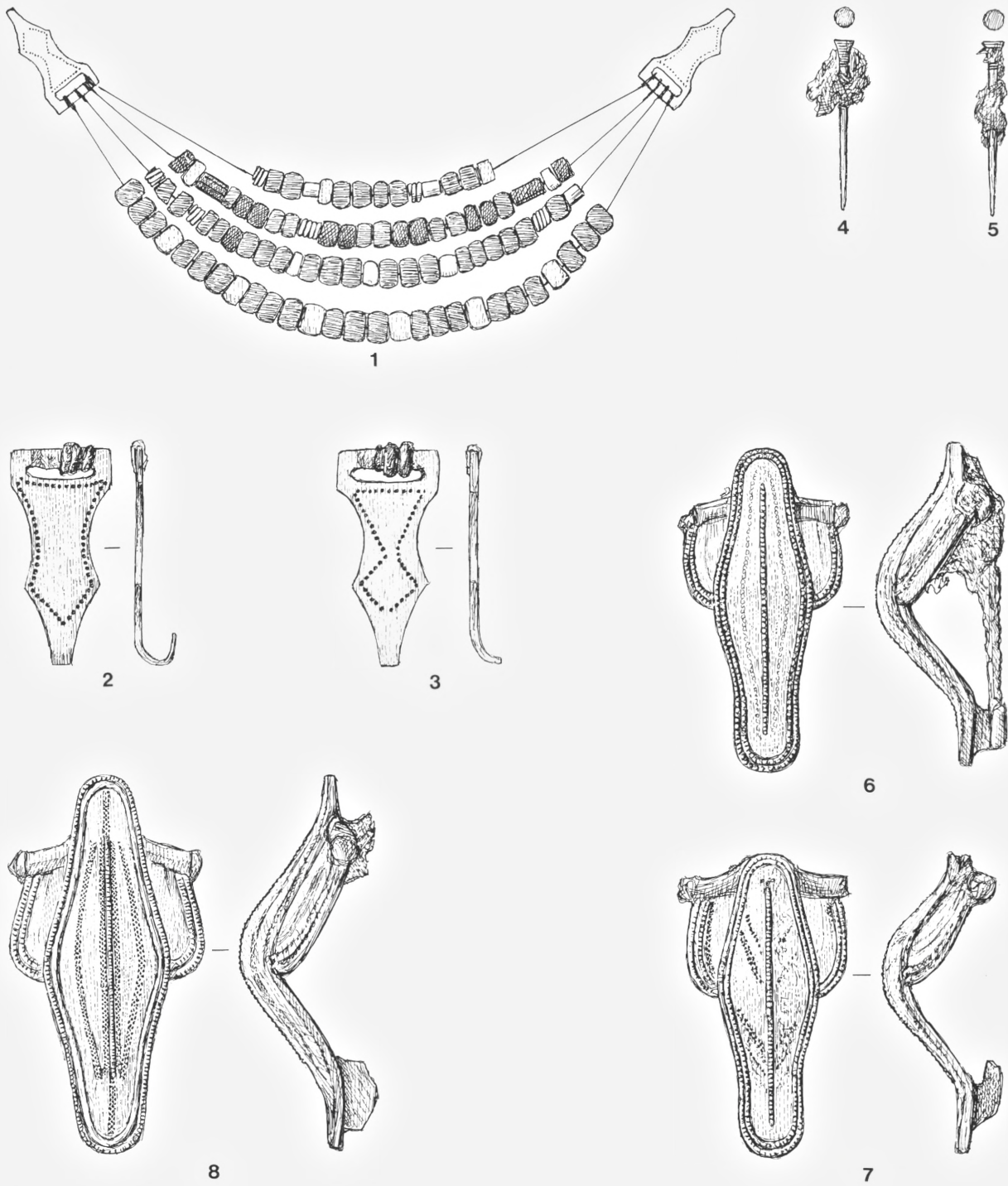
2

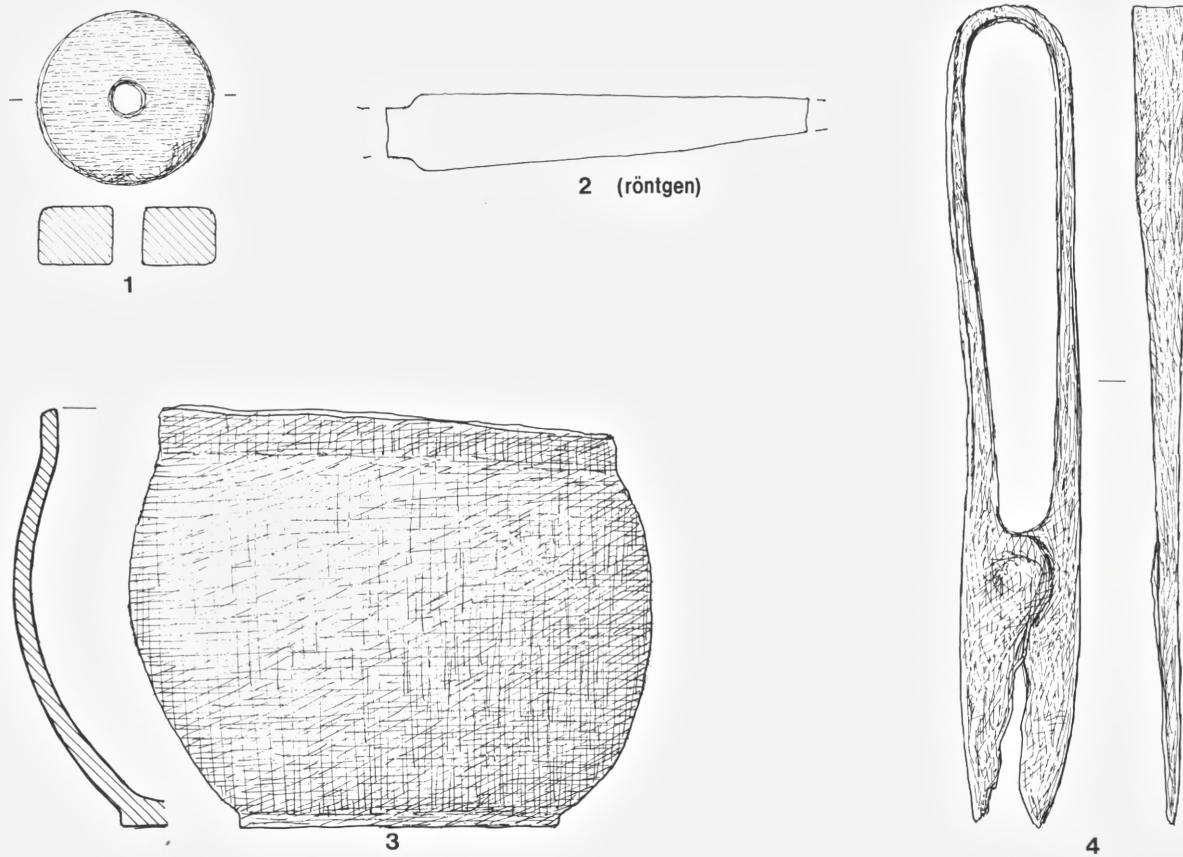
51. Brandpletter ældre jernalder. H. Ankers udgravning 1902; angivelse af samlede fund er ikke dokumenteret. Bornholms Museum. Keramik 1:4, øvrige gravgods 1:2. (HØ).

52. Tofte, Klemensker sogn. Brandpletter ældre jernalder. Keramik 1:4, øvrige gravgods 1:2. (HØ).

53. Grav 397. Smykker 1:1, rekonstruktion af perlesmykke 1:2. (HØ).

54. Grav 397. 1:2. (HØ).

Fig. 10. Nr. Sandegård. Udbredelse af neolitiske fund i forhold til bronzealder-røserne. 1. Siretorp-gruppen, 2. Virum-gruppen, 3. Mellem-neolitisk TRB-kultur, 4. Grubekeramisk kultur, 5. Stridsøksekultur. Hver fundplads er angivet med én signatur, uanset antallet af genstande. – Distribution of Neolithic groups. 1. Siretorp group (TRB, EN C). 2. Virum group (TRB, EN C). 3. TRB. MN. 4. Pitted Ware group. 5. Battle-axe group. (AL del.).

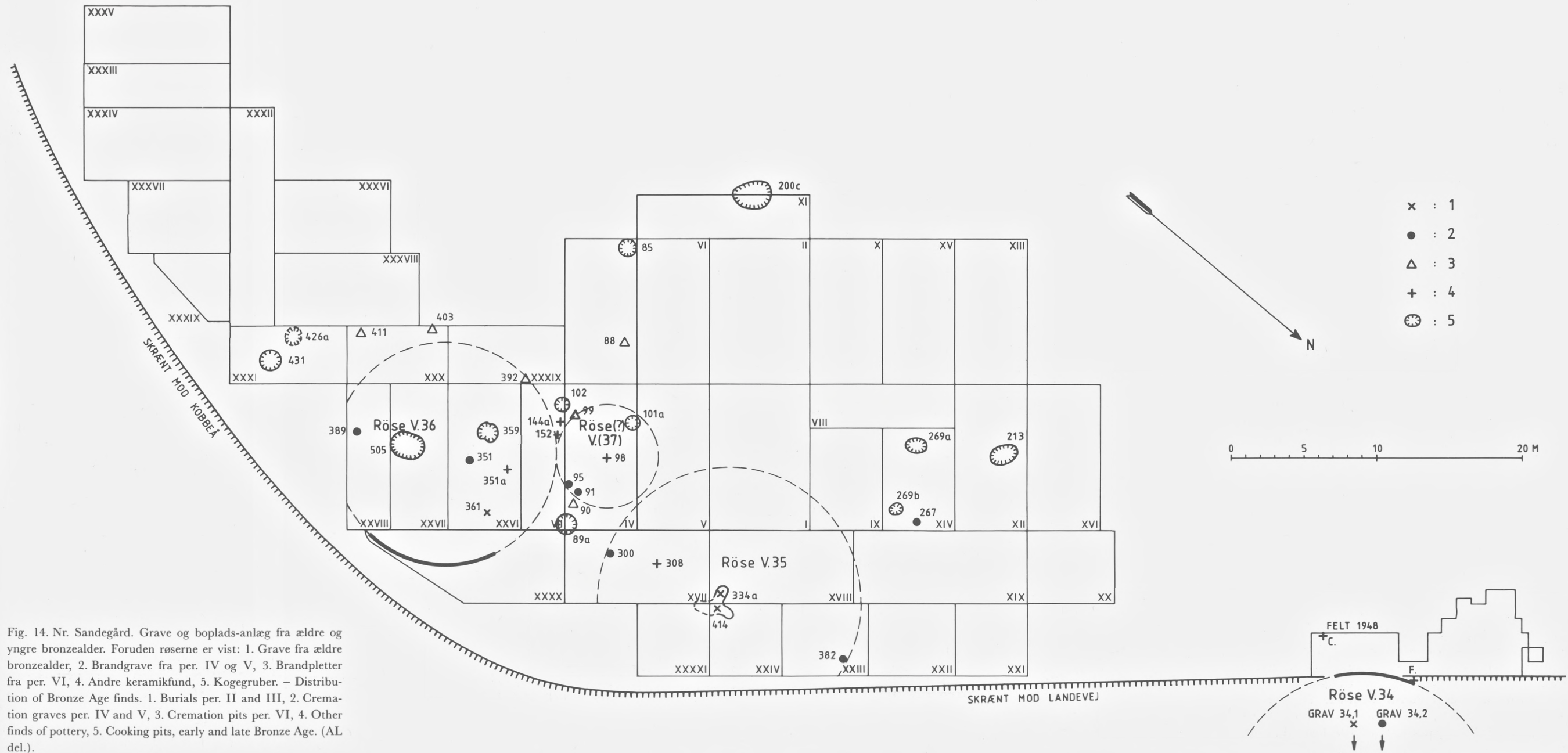

Fig. 14. Nr. Sandegård. Grave og boplads-anlæg fra ældre og yngre bronzealder. Foruden røserne er vist: 1. Grave fra ældre bronzealder, 2. Brandgrave fra per. IV og V, 3. Brandpletter fra per. VI, 4. Andre keramikfund, 5. Kogegruber. – Distribution of Bronze Age finds. 1. Burials per. II and III, 2. Cremation graves per. IV and V, 3. Cremation pits per. VI, 4. Other finds of pottery, 5. Cooking pits, early and late Bronze Age. (AL del.).

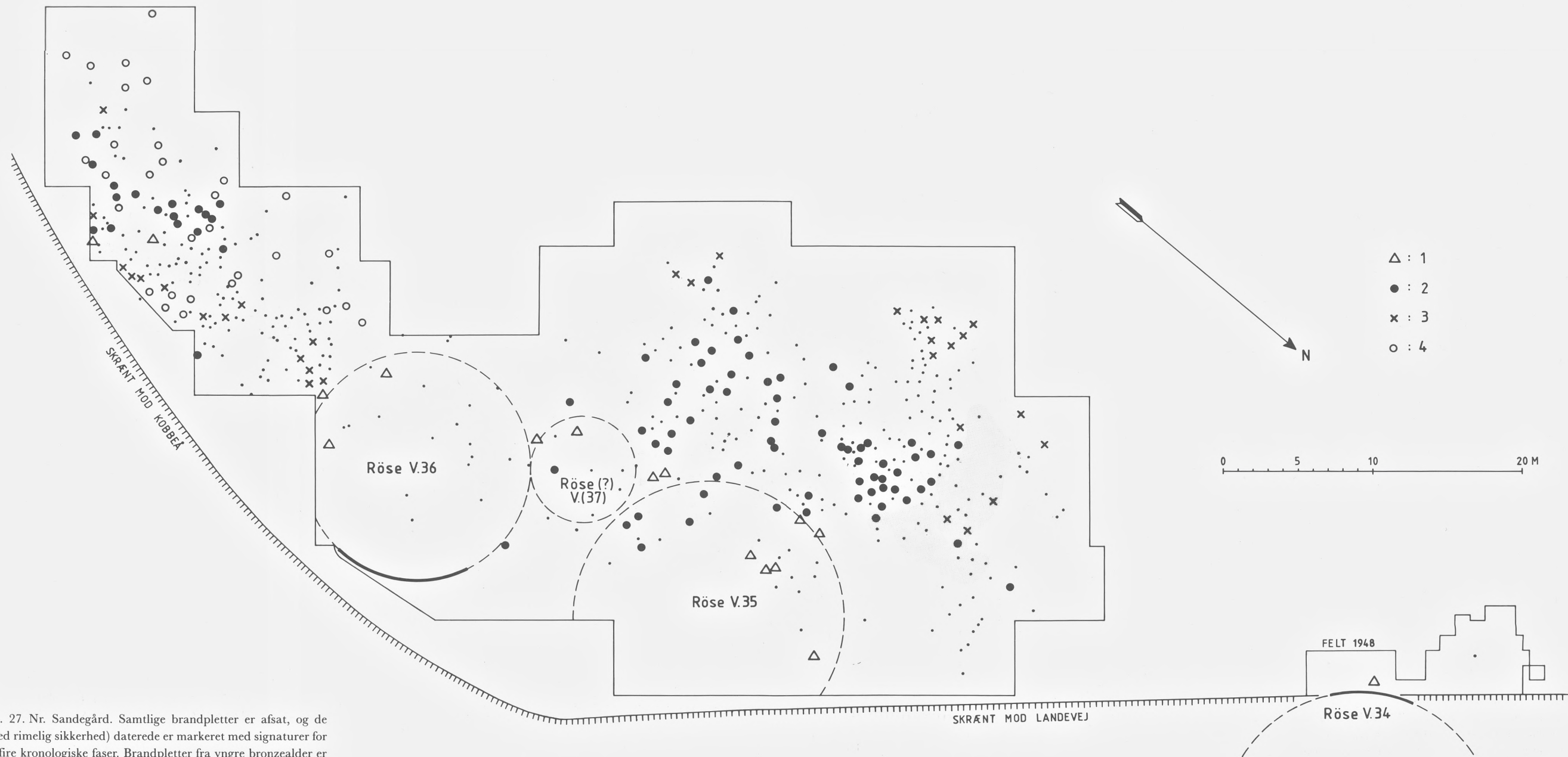

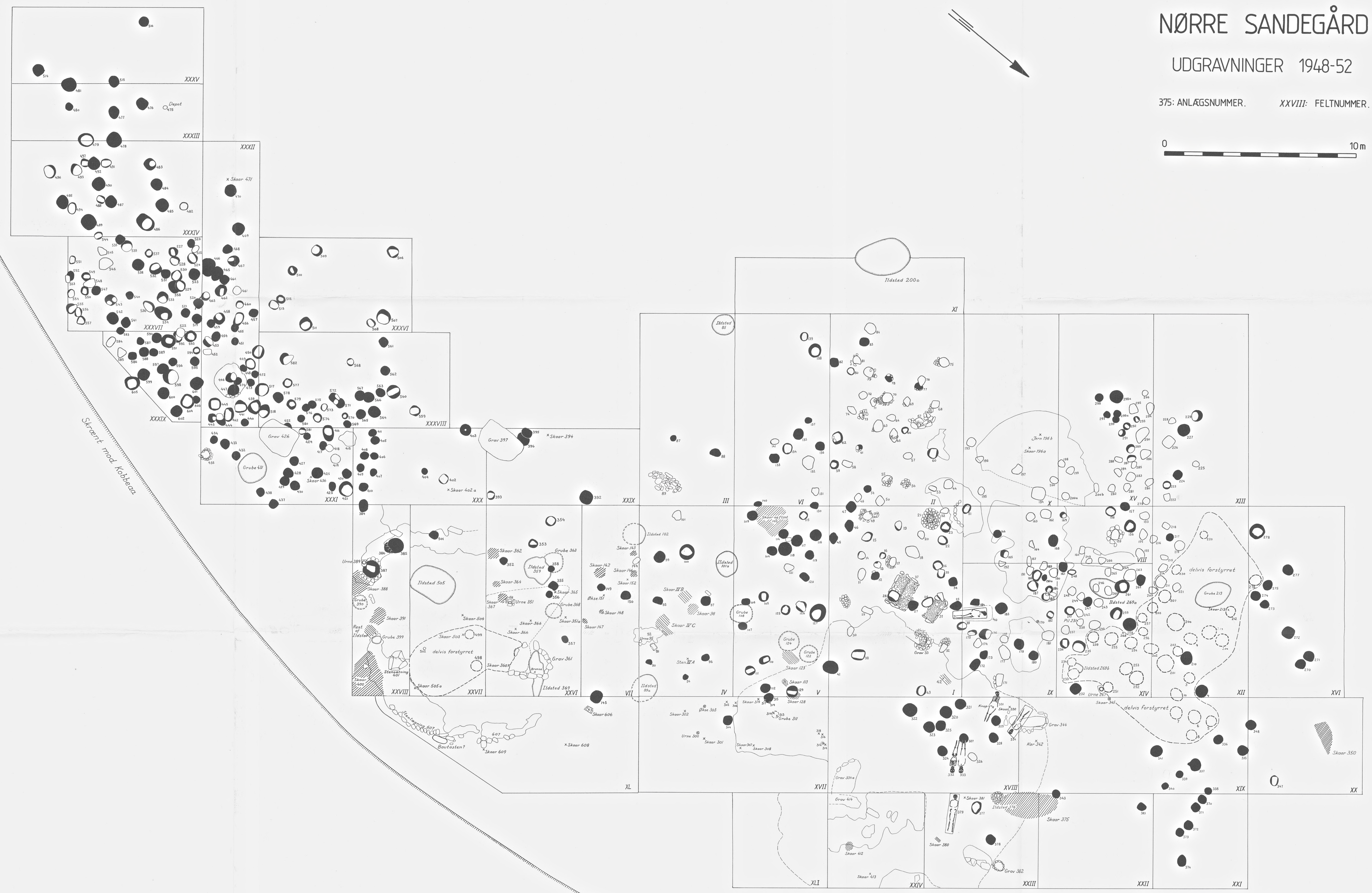
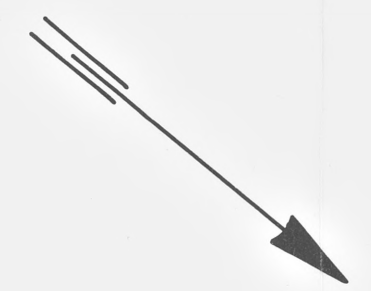
Fig. 27. Nr. Sandegård. Samtlige brandpletter er afsat, og de (med rimelig sikkerhed) daterede er markeret med signaturer for de fire kronologiske faser. Brandpletter fra yngre bronzealder er ikke angivet (jfr. fig. 14. AL del.).

NØRRE SANDEGÅRD

UDGRAVNINGER 1948-52

375: ANLÆGSNUMMER.

XXVIII: FELTNUMMER.

Skrænt mod Kobbæa

Skrænt mod Landevej